

Don Boscostudies nr. 18

De
Magna Charta
van het salesiaanse
opvoedingssysteem

Volume 2

Rik Biesmans

Inleiding

Zoals ik in het eerste volume meegedeeld heb, was het om technische redenen nodig de resultaten van deze studie in twee volumes te publiceren. Met het gevolg dat het overzicht van de opbouw van het tweede gedeelte dat hoofdzakelijk uit de aanhechting van het resterende deel van de brief aan de jongens bestaat, niet in het eerste volume opgenomen werd, maar verschoven naar het tweede. Dat schema wordt nu hier voorop geplaatst.

1. De overgang naar de opname van de richtlijnen voor de jongens

- Klare toeschrijving van het hele volgende stuk aan een droomgebeuren

2. Vijf opdrachten voor de jongens

- De jongeren moeten beseffen en erkennen wat de oversten, leraren en assistenten voor hen doen
- Ze moeten de nederigheid beoefenen
- Ze moeten gebreken van anderen verdragen
- Ze moeten ophouden met morren en kritiek leveren
- Ze moeten zich inspannen om in de genade van en de vrede met God te leven

3. Uitweiding over de betreuenswaardige gevolgen van het ontbreken van de vrede des harten

4. De biechtpraktijk van de jongens

- De absolute noodzaak van ernstig genomen voornemens
- De vraag van don Bosco naar het aantal jongens van wie de biechtpraktijk zonder vrucht blijft
- De zware uitval van G. Buzzetti betreft een beperkt aantal jongeren
- De tekst geeft te kennen dat Buzzetti weet wie die jongeren zijn
- De manier waarop don Bosco die jongeren wil “aanpakken”
- Oproep aan alle jongens

5. Laatste opdrachten die don Bosco moet vervullen naar aanleiding van het nakende feest van Maria Hulp der Christenen op 24 mei

6. Specifieke, toegevoegde opdrachten die voor allen gelden om de barrière uit de weg te ruimen

7. Het “ontwaken” van don Bosco volgens de lange of samengevoegde versie

8. Overgang naar bijkomende beschouwingen uit de brief aan de jongens

9. Reflecties waarbij don Bosco zijn jongens in de ik-persoon aanspreekt

- Gevoelvolle en algemene formulering van zijn grote verwachtingen voor de nabije toekomst
- De concrete formulering in een reeks van viermaal twee aspecten
 - Genegenheid en christelijk vertrouwen

- Toegeeflijkheid en wederzijdse verdraagzaamheid
 - Openhartigheid en ongekunsteldheid
 - Naastenliefde en ware blijdschap
- Diverse gedachten die gedeeltelijk herhalingen zijn en gedeeltelijk toevoegingen die door het naderende feest en don Bosco's gezondheidstoestand ingegeven zijn
 - De rol van O.-L.-Vrouw, "de H. Maagd Maria"
 - Leven in de geest van wederzijdse naastenliefde (carità)
 - De geest van de H. Frans van Sales
 - Don Bosco en zijn naderend levenseinde
 - Aantekening van de secretaris
 - Nog een innige wens
 - Enkele mededelingen:
 - Audiëntie bij de paus
 - Het tijdstip van de terugkeer
 - Een wens ter gelegenheid van het aanstaande feest, een wens die don Bosco typeert

10. Ondertekening van de lange versie en de brief die aan de jongens gestuurd werd

V. Bespreking van het tweede grote gedeelte van het handschrift D, dat wil zeggen van de definitieve lange versie

Het vervolg van het schrijven dat voor de salesianen in Valdocco bestemd was, bestaat uit een haast letterlijke overname van het tekstgedeelte van de brief aan de jongens (10 mei 1884) dat in de lange versie nog niet aan bod gekomen was.

1. De overgang naar de opname van de richtlijnen voor de jongens uit de brief die aan hen gestuurd was

Na het antwoord van Buzzetti met de uitdrukking “de beste schotel bij een diner” had de redacteur don Bosco op deze wijze kunnen laten reageren: “Dat alles geldt voor de leraren, assistenten en oversten. Maar wat moet ik aan de jongens zeggen?” Zo had hij een vrij natuurlijke eenheid kunnen smeden tussen het schrijven voor de salesianen en de verstuurd brief aan de jongens. Tegelijk zou hij de samenhang die in de allereerste notities (handschrift A) enigszins aanwezig is, behouden hebben. Zij het in omgekeerde volgorde, want in die aantekeningen gaan de suggesties van don Bosco voor een brief aan de jongens de embryonale inspiratie voor een eventueel schrijven aan de salesianen vooraf.¹ Don Lemoyne heeft echter een andere optie genomen. Hij verkoos het breedvoelige, maar heel stimulerende eerste deel af te sluiten met het slot, dat hij al gebruikt had in de brief aan de jongens en dat ook de C-redactie afrondt.

Als hij dan aan de uiteenzetting voor de volwassenen nog een gedeelte van de brief die voor de jongens bestemd was, wilde aanhechten, kon hij voor een niet licht probleem komen te staan. Hij zou immers een nieuwe inleiding moeten bedenken voor de voortzetting van de tekst. Dankzij de ervaring met het noteren en uitschrijven van verschillende droomverhalen moet

dat voor don Lemoyne echter nauwelijks een probleem geweest zijn. Zeker toen hij beslist had zonder de minste terughoudendheid te schrijven dat de lange uiteenzetting voor de medebroeders aan een "droom" van don Bosco te danken was. Daardoor kon hij een beroep doen op een techniek die hij bij het uitwerken van het al enkele keren vermelde droomverhaal in 1868 gebruikt had. Om toen de langere allegorie over de druiven als droom in twee delen te kunnen vertellen, werd het droomgebeuren in twee fasen opgesplitst. De indruk van belgelyd om aan te duiden dat het tijd was om naar de eetzaal te gaan voor het middagmaal maakte don Bosco een eerste keer wakker. Daarna "dommelde hij weer in" en ging de droom gewoon voort. Met bijna dezelfde medewerkers om hem heen, die bij name genoemd werden, en met een gids die nog een onbekende, maar "ernstige en vastberaden man" was.²

- Klare toeschrijving van dit stuk van de brief aan de jongens aan een droomgebeuren

De beslissing om de oorsprong van beide teksten aan een droom toe te schrijven, blijkt al uit de eerste woorden van de overgangspassage: "Dergelijke dromen zou ik liever niet hebben, want zij vermoeien mij te veel." (30) Geen omzichtige of versluierde tips meer, maar open en vrijuit: "Dergelijke dromen." De inleidende zin naar de aanhechting van de rest van de brief aan de jongens kan natuurlijk ingegeven zijn door de reële fysieke toestand van don Bosco in die dagen, een toestand namelijk van ongesteldheden en uitputting.³ Maar ook door wat hem in dergelijke omstandigheden vaker overkwam. Don Bosco heeft in zijn leven veel slapeloze nachten gekend en nachten waarin hij verschillende keren wakker schrok. Vooral in tijden van ziekte en van stress, periodes waaruit een groot aantal "dromen" dateren, had hij er last van.⁴ Het waren nachten waarna hij zich "geradbraakt" moet gevoeld hebben en waarna hij hevig moet verlangd hebben naar een rustige, ongestoorde slaap. Na het wakker schrikken dat ver-

oorzaakt werd door belgeluid, had hij in 1868 zich inderdaad mogen verheugen, omdat hij wat later opnieuw had kunnen inslapen. Al was het slechts een vreugde van korte duur omdat de droom opnieuw begon.

Door de veralgemening, dat wil zeggen door de allusie op andere dromen ("dergelijke"), lijkt die overgangszin in zijn geheel heel sterk op het einde van het droomverhaal op 31 december 1867. Die avond sloot hij het verhaal van de eigenlijke "droom" immers op deze wijze af: "Zij [hagelstenen op zijn hoofd] maakten mij wakker en ik lag te bed. Ik verzeker jullie dat ik toen veel meer vermoeid was dan toen ik ging slapen."⁵ Hoe vermoeiend het soms voor don Bosco moet geweest zijn, blijkt eveneens uit de inleiding van een korte mededeling uit 1875. Hij begon zijn verhaal toen met deze bekentenis: "Vanacht kon ik maar weinig slapen. Ik had een droom die me geweldig stoorde."⁶ Het lijkt op een soort nachtmerrie.

Niet minder erg verging het hem in april 1868. Ook toen liet zijn gezondheidstoestand te wensen over. Daarom was hij rust gaan zoeken in Lanzo. "In de eerste dagen van de Goede Week (5 april) had ik dromen, die mij verscheidene nachten bezighielden en lastigvielen", zo vertelde hij zijn toeoorders nadien in de maand mei. "Ze vermoeiden mij zozeer dat ik mij 's morgens bij het ontwaken veel meer vermoeid voelde dan wanneer ik de hele nacht zou gewerkt hebben, omdat mijn geest heel verontrust en opgewonden was."⁷ Dat citaat is weer een aanwijzing dat het verhaal van 1868 heel wat inhoudelijke aspecten bevat die overeenkomen met de uitwerking van 1884.

Volgens de inleiding van een verhaal op 3 mei 1868 werd het in die dagen echter nog erger. Want hij begon het vervolg op deze manier: "Heel de volgende dag liep ik te denken aan de vreselijke nacht die ik zou moeten doorbrengen. Toen het bedtijd werd, kon ik er maar niet toe besluiten om te gaan

slapen. Ik bleef aan mijn tafel zitten en doorbladerde een of ander boek tot middernacht. (...) Per slot van rekening deed ik mezelf geweld aan en legde mij te bed." Pas lag hij neer of een droom overviel hem toch. Een totaal nieuwe. De gids nodigde hem uit om hem te volgen op een tocht. Het is dan ook heel goed te begrijpen dat hij zich toen verweerde en zei: "Om de liefde Gods, laat me liggen. In ben veel te moe. Ik word al verscheidene dagen door tandpijn gekweld." Tenslotte ging hij toch mee op stap. Na een lange mars met de gids, dacht hij bij zichzelf: "Oei, mijn arme tanden! Arme sukkelaar met je gezwollen benen."⁸

Weer vallen gelijkenissen op, maar er is ook een verschil. In 1868 ging het om twee nachten met twee verschillende dromen, waarvan de eerste, namelijk over de druiven, tijdens dezelfde nacht in twee fasen verliep, en de tweede vooraf aangekondigd werd. In tegenstelling tot 1868 laat de redacteur in 1884 het vervolg van dezelfde droom echter niet tijdens dezelfde nacht plaatsvinden. Het gevolg is dat don Bosco zoals in 1868 tussen twee verschillende droomvoorvallen, nu tussen twee delen van eenzelfde droomgebeuren, na een "radbraakende" nacht ook een eindeloos lange en vermoeiende dag had. Maar omdat hij in 1884 blijkbaar niets vreselijks meer verwachtte, "zag hij het uur waarop hij de volgende avond zou kunnen gaan rusten maar niet naderbij komen." (30-31) In 1884 mocht hij dus intens naar weldoende rust verlangen. Zonder vrees opnieuw geplaagd te worden.

De overeenkomst met de uitwerking in 1868 had in 1884 nog groter kunnen zijn, indien don Lemoyne gebruikt gemaakt had van de aanduiding over een mogelijke pauze in de eerste notities. Ze wordt in de synoptische tabellen gesuggereerd in de kolom van het handschrift A met: "Ik voelde me moe." (29) Het is een cesuur tussen een eerste en een tweede handvol suggesties. Beide stukken gaan overigens aan een paar schaarse gegevens voor een eventueel schrijven aan de sale-

sianen vooraf.⁹ Dat doet vermoeden dat de inspiratie voor de brief aan de jongens aangereikt en opgetekend werden vóór de beschouwingen in het manuscript B. Het tweede kleine geheel van gedachten in A begint met de vraag: "Heb je me niets anders te zeggen?" (vgl. 35) Door die opsplitsing had ook de brief aan de jongens uit twee stukken kunnen bestaan. Zelfs met "een opnieuw indommelen." Hoe dan ook de opbouw van het verhaal in 1868 vertoont enkele kenmerken die het doen voorkomen als een blauwdruk van de uitwerking in 1884. Dankzij het uitschrijven van notities van wat don Bosco hem in vroegere omstandigheden had verteld, had don Lemoyne verschillende stilistische knepen en clichématige middelen onder de knie gekregen die hem in 1884 goed van pas kwamen.¹⁰

Tot overmaat van ramp voor don Bosco begon hij dus, volgens don Lemoyne, pas de avond van die al te lange dag opnieuw te dromen. Nog wel het vervolg van de nacht voordien. De redacteur laat er in de overgangspassage geen twijfel meer over bestaan. Hij herhaalt dat het om een droom en wel dezelfde droom gaat: "Nauwelijks was ik in bed of de droom begon opnieuw." De situatie is dan ook dezelfde. En toch weer niet helemaal dezelfde. Er is dezelfde speelplaats en er is dezelfde gids: "dezelfde oud-leerling", namelijk Buzzetti. Zijn metgezel Valfrè was trouwens al eerder ongemerkt uit het blikveld verdwenen. Vervolgens zijn er ook "de jongens die nu in het Oratorio leven." Niettemin is er een opmerkelijk verschil. In het tweede luik van het tweede speelplaatsgebeuren keken don Bosco en zijn begeleider hoofdzakelijk naar het gedrag van de salesianen. In het begin van het vervolg uit de brief aan de jongens wordt nu echter enkel hun aanwezigheid vermeld. De aandacht wordt uitsluitend gevestigd op de jongeren zoals ze te zien waren in het eerste luik van het tweede tafereel. De wijziging van de gezichtshoek ten opzichte van het doen en laten van de salesianen en de lange uiteenzetting

over wat zij moeten veranderen, gebeurt zo versluierd dat men het niet eens zou merken.

Don Bosco zelf mag die wijziging expliciteren en verantwoorden met een vraag die de eigenlijke overgang tussen de twee deeltakten vormt. "Wat je me gezegd hebt, zal ik aan mijn salesianen laten weten, maar wat moet ik aan de jongens van het Oratorio zeggen?" (31) Op het eerste gehoor klinkt dat als een heel natuurlijke vraag. Het is zelfs een echo van de erg bondige, en vrij ongeduldige, ja kortaangebonden vraag in de brief aan de jongens: "En aan de jongens?" (31) Maar eigenlijk komt het in de samengevoegde versie eerder bevreemdend over. Misschien niet zozeer omdat hij nog het woord wil nemen, nadat Buzzetti met zijn gezegde over de beste schotel duidelijk had laten aanvoelen dat hij niets meer te zeggen had. Het is veeleer bevreemdend omdat don Bosco al een antwoord gekregen had op het einde van wat ik in het derde deel besproken heb onder de titel "Onverwacht tussentuk dat de normale loop van de gedachtegang onderbreekt." De inlassing die hoofdzakelijk op de eerste notities (ms. A) terugging, sloot trouwens af met de opdracht aan de jongens: "Dat dus de gehoorzaamheid de leerling geleide zoals een moeder haar kindje geleidt." (21) We mogen zelfs vertalen: "De gehoorzaamheid moet de leerling geleiden, zoals een moeder haar kindje geleidt", want er werd tegelijk aange-toond hoe belangrijk de gehoorzaamheid in zijn pastoraal-pedagogische opvattingen was.¹¹ Als slot paste dat uitstekend bij het begin van de inlassing waar over de jongens van vroeger gezegd werd dat ze uitblonken in liefde en gehoorzaamheid. "Zij hielden van de oversten en gehoorzaamden onmiddellijk." (20)

In de brief aan de jongens bleef het daar niet bij. Er volgde even nadien een reeks van vijf oproepen. En die volgen ook nu in de lange versie als direct antwoord van Buzzetti op de inleidende vraag van don Bosco.

Intussen heeft de redacteur in deze overgangspassage nog altijd niets meegedeeld over een of andere beweegreden die hem ertoe aanzette de rest van de brief aan de jongens vast te hechten aan het schrijven voor de salesianen.

2. Vijf opdrachten voor de jongens

Wie die vijf opdrachten of oproepen een eerste keer leest, zal allicht niet getroffen worden door opvallende overeenkomsten tussen die aanmaningen en wat er in de brief aan de jongens aan voorafging. Dat komt onder meer hierdoor dat in de samengevoegde versie de onmiddellijke samenhang van de brief verloren is gegaan. In de eigenlijke brief volgt de reeks opdrachten haast direct op de passage die handelt over de oorzaak van het grote verschil tussen nu en vroeger. In het schrijven voor de volwassenen is die passage het “onverwachte tussenstuk” geworden. (20) Daarin stond de tegenstelling “vertrouwen” en “geen vertrouwen” of ook “wantrouwen” centraal. Daarin wees Buzzetti de gehoorzaamheid van de jongens aan als middel om “de barrière te doorbreken” het vertrouwen te doen heropleven en “de vrede en de blijdschap weer te doen heersen.” Wie de vijf oproepen aan de jongens leest, zal waarschijnlijk geen in het oog springende verbanden zien tussen die opdrachten en de vijf of zes schadelijke gevolgen van de lusteloosheid op de speelplaats die in B en C opgesomd werden. (12) De afstand daartegenover is trouwens hier nu nog groter. Men zou nochtans mogen verwachten dat er op een of ander ogenblik maatregelen zouden voorgesteld worden om die gevolgen ook door toedoen van de jongens te bestrijden. Daarom lijkt het me nodig de vijf oproepen grondig door te nemen om een beter inzicht in de samenhang te krijgen.

- De jongens moeten beseffen en erkennen wat de oversten, leraren en assistenten voor hen doen

Het eerste in de rij komt de aanmaning dat de jongens moeten "inzien, goed begrijpen hoezeer de oversten, leraren en assistenten zich inspannen en studeren" en dat zij dat doen "uit liefde voor hen." Dat laatste wordt gefundeerd: wat zij doen, vraagt zoveel van hen dat men mag spreken van "heel veel offers." Die zou niemand op zich willen nemen als het niet was dat hij alleen "het welzijn van de jongeren" op het oog had. Als wij de oproep zo hertalen, dan merken we dat heel belangrijke aspecten en zelfs bepaalde woorden al aanwezig zijn in het wederwoord waarmee don Bosco in het handschrift B, met de eerste elementen van het schrijven voor de salesianen, de verdediging van zijn medewerkers op zich nam. Daar lezen we: "Zie je niet hoe ze martelaren zijn van het werk, hoe ze dag en nacht studeren, toezicht houden, zich afsloven?" (14) De tweede redactie (C) brengt enkele veranderingen aan. Ze wijzigt de volgorde van de activiteiten van de salesianen. Studeren, wat betekent de lessen goed voorbereiden, komt voorop. Ze schrapt een element (toezicht houden), preciseert en versterkt "zich afsloven" met "verbruiken hun jonge jaren" en voegt een religieuze motivering toe: "die de goddelijke voorzienigheid hun toevertrouwde."

Het is dus best mogelijk dat de passage met de verdediging van zijn medewerkers deze eerste opdracht voor de jongens beïnvloed heeft. Vooral dan via B. Vandaar waarschijnlijk dat zwaar accent op de actieve, effectieve liefde die aan beide verdedigingsredes ten grondslag lag: zich moeite getroosten, studeren (in die volgorde) en bereidheid tot heel veel offers. Toch is er ook een groot onderscheid en een opmerkelijke zelfstandigheid in de redactie van de brief aan de jongens. Wat de inzet van de salesianen betreft, is er immers helemaal geen sprake van een religieuze motivering, zoals in de verdere uitwerkingen C en D. Volgens de formulering van deze opdracht in K getroosten de oversten, leraren en assistenten zich veel moeite omdat ze van de jongens houden. Ze offeren zich helemaal op omdat het welzijn van de jongeren hun ter harte

gaat. “Per loro amore” (uit liefde voor hen; om hunnentwil; “amore” toch eerder in de betekenis van naastenliefde) en “pel loro bene” (voor hun welzijn) staat er. Dat zijn heel humane beweegredenen die alle jongens konden aanspreken en die hen konden overtuigen “te erkennen.”

Erkennen verwijst natuurlijk ook naar erkentelijkheid, dat wil zeggen dankbaarheid.¹² En dat element is aanwezig in de gegevens van het handschrift B, namelijk in het vijfde tekort in de aanklacht van Buzzetti. (12). Het is mogelijk dat er van daaruit invloed geweest is op de keuze en de verwoording van de eerste opdracht.

Daarbij kan de vraag rijzen of die eerste aanmaning werkelijk allen kon aanspreken. Als don Rua ze voorgelezen heeft, kon dat voor velen zeker het geval zijn. Bij anderen zal die aansporing echter eerder overgekomen zijn als staande, vaak gehoorde uitdrukking die niet veel indruk meer maakte. Bij sommigen zelfs als loze woorden, omdat ze die inzet en die liefde in het dagelijkse leven minder of niet konden ervaren. Zij leden misschien onder wat don Bosco op het tweede Algemeen Kapittel in 1880 echt hard aangeklaagd had, namelijk dat leraren “sommige jongens niet graag zagen en niet goed behandelden”? Dat men hen links liet liggen, hen langere tijd niet overhoorde en hun werk niet corrigeerde enz.¹³ En welke negatieve indruk hadden sommige scholieren van de leraren en assistenten die op de “grote vergadering” van 16 november 1882 aangemaand werden om “de speeltijd niet onder elkaar, maar met de jongens door te brengen”?¹⁴ Hadden vele jongens niet voldoende redenen om hun leraren en opvoeders meer te vrezen dan graag te zien, zoals op 9 maart 1883 opgemerkt werd?¹⁵

- Ze moeten de nederigheid beoefenen

De tweede aansporing: "Laten zij zich voor ogen houden dat de nederigheid de bron van alle zielenvrede is" schijnt bij geen enkele van de andere versies aan te sluiten. Toch moet don Bosco over zielenvrede hebben willen spreken, want de eerste notities (handschrift A) bevatten al de suggestie: "dus ook de vrede van het hart." Die gedachte kreeg werkelijk een plaats in de brief aan de jongens. Het gebeurde in de passage over "de oorzaak van het grote verschil." Daarna ook in de tekst die als het "onverwachte tussenstuk" voor de salesianen overgenomen werd. (20-21) In die inlassing maakt Buzzetti heel duidelijk dat gehoorzaamheid bron is van "vrede en blijdschap." De ene keer dus gehoorzaamheid, de andere keer nederigheid. Er moet haast een gelijkheidsteken geplaatst worden tussen die twee.

Naar de opvatting van don Bosco bestaat inderdaad een heel nauwe band tussen gehoorzaamheid en nederigheid. Dat merken we al bij de voorbereiding van het kerstfeest in december 1865. Negen dagen lang stelde hij voor iedere dag een soort slagzin (bloemetje) voor. De tweede dag koos hij: "Eenvoud (nederigheid) in kleding en haartooi, nederigheid in het spreken en gehoorzamen, bij erg onaangename dingen."¹⁶ Jaren later, op het einde van een retraite in 1876, vertelde hij een "symbolische droom over een razende stier." Om niet door de aanstormende stier omvergeramd en gedood te worden, moesten de aanwezigen, gehoorzaamend aan een bevel van een gids, op de grond gaan liggen. De liggende houding was een teken van nederigheid. Allen die gehoorzaamden en waren gaan liggen, mochten "de uitwerking van de nederigheid zien." Omdat ze nederig waren, gehoorzaamden zij. In een tweede deel van het verhaal veralgemeende don Bosco belerend: "De nederigheid is de grondslag van de deugd." In een vervolg van het droomverhaal voegde hij eraan toe: "De andere zaak is de nederigheid, die wij moeten trachten zelf te bezitten en in te planten bij onze jongens en bij

iedereen. Het is een deugd die gewoonlijk het fundament van het christelijke leven en van de volmaaktheid genoemd wordt.”¹⁷ De nederigheid beschouwde hij dus als de grondslag van de andere deugden. Ook van de gehoorzaamheid. De jongere die meent het beter te weten of te kunnen, die zijn inzichten de beste vindt, die niet erkent dat de opvoeders meer ervaring hebben en beter weten wat goed voor hem is, zal het moeilijk hebben om te gehoorzamen en zich te laten leiden. Of anders uitgedrukt: “Zich door de gehoorzaamheid te laten leiden als een kind door zijn moeder.” Een gedachte die ook in hun brief voorkwam. (21) Die samenhang van gedachten kan aanleiding gegeven hebben om precies die oproep, namelijk de nederigheid te beoefenen, hier op te nemen.

Het is natuurlijk ook mogelijk dat de opdracht ingegeven werd door het artikel in het *Reglement voor de huizen*. Dat moet goed bekend geweest zijn, want er moest regelmatig uit voorgelezen worden. In het hoofdstuk over de vroomheid bepaalde het: “De deugden die het mooiste sieraad van een jonge christen vormen zijn: de moraliteit (zedigheid), de nederigheid, de gehoorzaamheid en de naastenliefde.” En wat de scholieren en hun houding in klas en studie betreft: “De deugd die in het bijzonder de scholieren op het hart gedrukt wordt, is de nederigheid. Een hoogmoedige scholier is een dwaze onwetende.”¹⁸

We mogen geredelijk aannemen dat bij het horen voorlezen van de brief verschillende jongens die band wel zullen aangevoeld of gelegd hebben. Een aantal anderen echter niet. Voor hen zal het eerder één van de vele niet-onbekende, maar niet direct toepasselijke aansporingen geweest zijn. Een aansporing die don Vespignani op aanvraag van don Bosco in 1880 ook in Argentinië hoorde te doen: “Zeg aan de scholieren en de novicen dat ik grote dingen van hen verwacht. Zedigheid, nederigheid en studie.”¹⁹

- De gebreken van anderen verdragen

De derde aanmaning: "Zij moeten de gebreken van de anderen verdragen" is in de korte brief nog minder voorbereid. Het is echter een aansporing die onder jongeren en volwassenen wel eens vaker moet herhaald worden, wil men in een constructieve en gelukkige sfeer samenleven. Ook bij don Bosco. Een voorbeeld uit de al geciteerde voorbereiding van het kerstfeest in 1865. De slagzin of het bloemetje voor de derde dag luidde: "Naasteliefde - de gebreken van anderen verdragen en niemand beledigen."²⁰ Of met "anderen" alleen de medeleerlingen bedoeld worden of ook de oversten, leraren en assistenten valt moeilijk uit te maken. Veronderstellen mogen we het in elk geval. Zowel in 1884 als in 1865.

Ook dat is een levensregel die don Bosco via het *Reglement van het Oratorio van de H. Frans van Sales voor de externen* de jongeren trachtte in te prenten voor hun omgang met elkaar. Hij schreef voor: "Wij zijn allemaal kinderen van God. En wij moeten van elkaar houden met dezelfde naasteliefde als broers onder elkaar." Daarnaast in het *Reglement voor de huizen*: "De echte naasteliefde gebiedt met geduld de gebreken van de anderen te verdragen en gemakkelijk te vergeven wanneer iemand ons beledigt." En: "Beoefen de naasteliefde, verdraag de gebreken van anderen."²¹

- Ze moeten ophouden met morren of kritiek leveren

De volgende oproep aan de jongens lijkt wel ingegeven te zijn door de redacties B en C. Het handschrift B, dat trouwens begint met de vraag naar de oorzaak van "zoveel verveling en zoveel lusteloosheid" tijdens de recreatie, geeft onmiddellijk de opsomming van de kwalijke gevolgen ervan. Een is het morren, de kritiek. (12) Er zou dus beïnvloeding kunnen geweest zijn op deze aanmaning. Maar dat hoeft niet zo te zijn.

Kritiek is immers een kwaal die don Bosco niet kon verdragen. Hij ging er herhaaldelijk heftig tegen tekeer. Hij bestreed ze zowel bij zijn jongens als bij zijn medewerkers. Zo vertelde hij tijdens het avondwoordje op 10 juni 1867 over een twistgesprek tussen twee oud-leerlingen. Daaruit trok hij voor de jongens en de aanwezige opvoeders de les: "Nooit kwaad te spreken over de naaste. Spreek goed over hem of spreek helemaal niet over hem." En hij besloot: "Leer van Savio, Magone en Besucco de kritiek te vluchten. Als de naaste gebreken heeft, laten we dan geduld met hem hebben. Laten wij elkaars tekorten verdragen, want niemand onder ons is volmaakt."²² Het is in 1884 haast een woordelijke herhaling.

Zoals dat vaker gebeurde, kleepte hij ook in januari 1876 zijn gedachten in een droomverhaal in. Hij zei: "Kritiek (of gemor) is des te slechter omdat ze over het algemeen in het geheim, in het verborgene woekert en opgroeit op een plaats waar wij ze niet verwachten. (...) Zo ook wanneer bij preken, aansporingen, goede voornemens iets verloren gaat door een verstrooidheid, een bekoring enz., zullen ze minder vrucht dragen. Wanneer echter gemor of kritiek, kwaadspreeken of iets dergelijks de kop opsteekt, dan is er niets dat standhoudt. Alles wordt ineens weggenomen." Heel interessant is de definitie die hij nadien nog gaf: "Ik verlang dat jullie weten en onthouden dat ik onder het woord "morren of kritiek" niet enkel versta, dat men over iemand kwaadspreekt achter zijn rug, maar [ook] ieder gesprek, iedere geestigheid, ieder woord waardoor de vrucht van het woord van God dat hij gehoord heeft, bij een kameraad kan verminderen."²³

Eind oktober 1877, na het eerste Algemeen Kapittel, werd ieder jaar een triduüm, een driedaagse van bezinning en gebed, georganiseerd. Don Bosco sprak over de mogelijke minder goede invloed van de zomervakantie. Hij zei: "Maar als je vaststelt dat je van thuis iets slechts meegebracht hebt, bij-

voorbeeld een slechte gewoonte, de neiging tot kritiek, tot ongehoorzaamheid, dan geldt het *corrigere* (verbeter je).²⁴

Toen hij enkele weken later, in december 1877, in Rome verbleef, vroeg hij aan don Rua op het thuisfront enkele gedachten voor het volgende jaar mee te delen. De eerste opdracht luidde: "De gewoonte van het roken en kritiseren bestrijden."²⁵ Dat was in eerste instantie voor de salesianen bedoeld, mogen wij aannemen. Maar het aandachtspunt kritiek was wel tot iedereen gericht. Zoals de andere twee slagzinnen was dat geldig, om de woorden van don Bosco te gebruiken, "te beginnen met don Rua tot en met de schoonmaker."²⁶

Don Bosco zal wel meer dan één reden gehad hebben om er zo vaak over te spreken.

Het zal ook voor de jongens die in 1884 in Valdocco verbleven, geen complete verrassing geweest zijn die aanmaning (nog eens) te moeten horen in een brief die aan hen gericht was. Tijdens het voorlezen en eventueel toelichten van het *Reglement voor de huizen* werd hun dat immers ook ingeprent. Op deze wijze: "Mijd het gezelschap van degenen die de beschikkingen van de oversten bekritisieren, hoewel zij zich moeten getroosten voor jullie. Dat zou een teken zijn van heel grote ondankbaarheid."²⁷

- Ze moeten zich inspannen om in de genade van en de vrede met God te leven

De laatste opdracht is: "Ze moeten zich inspannen om in de heilige genade van God te leven." Dat is uiteindelijk het belangrijkste, want in het begin van de bewuste aanmaning staat het woord "bovenal." Meteen neemt don Lemoyne een suggestie van don Bosco op: "Dus ook de vrede des harten." (ms. A 32) Die opgave aan de jongens kan tevens ingegeven zijn als reactie op het kwalijke gevolg van de "lusteloosheid", dat in de opsomming van B en C als eerste vermeld staat, te

weten “de lauwheid in het ontvangen van de sacramenten”, respectievelijk “de lauwheid bij zovelen in het ontvangen van de sacramenten.” (12) Daarbij werd op de eerste plaats aan het ontvangen van het sacrament van de biecht gedacht omdat het boetesacrament de geschonden of verloren genade herstelt of terugschenkt. Dat was een overheersende bezorgdheid van don Bosco in zijn pastorale activiteit bij de jongens. Vestigde Valfrè in zijn commentaar trouwens al niet de aandacht op “het vertrouwen in en buiten de biecht”? En was dat ook niet een element uit de eerste gedachte-invallen van don Bosco? (7)

Voor hem was “het eeuwige heil” hoogste prioriteit. Maar hoe zou de ware redding mogelijk zijn zonder in vrede te leven met God of zonder te leven en te sterven “in de genade van God”? De innige samenhang tussen de twee (in vrede met God en in de genade van God leven) legde hij onder meer vast in de levensbeschrijving van Michele Magone. Dat gebeurde naar aanleiding van een crisis in het leven van de jongen. Hij besloot dat hoofdstuk met de gedachte: “Men moet zijn raad [die van de biechtvader] volgen en leven met vrede en vreugde in het hart. Kortom, de gehoorzaamheid aan de biechtvader is het meest doeltreffende middel om ons van scrupules te bevrijden en in Gods genade te leven.”²⁸

Om dat leven in vrede en in de genade te bevorderen was don Bosco heel inventief. Hij zou geen middel ongebruikt gelaten hebben. Ter gelegenheid van het begin van het nieuwe schooljaar 1877-1878 sprak hij de jongens 's avonds toe en spoorde hen aan: “Laten we ervoor zorgen opnieuw in de genade van God te leven, als we die genade per ongeluk zouden verloren hebben.”²⁹ Dergelijk ongeluk was naar zijn ervaring tijdens de vakantieperiode heel reëel.

Vorige generaties jongeren had hij in dezelfde zin toegesproken. In 1868: “Wie in Gods genade leeft, zij blij, maar moet

opletten om niet te vallen. Wie zou gevallen zijn *statim resurgat*, sta dadelijk op en keer door de heilige biecht in Gods genade terug.”³⁰ Soms liet hij daarom zelfs jongens roepen om “spoedig vrede te sluiten met God.”³¹ In zijn opvatting en ook in de opvatting van zijn tijdgenoten was dat sacrament van het allergrootste belang. Tot de vakleerlingen zei hij einde mei 1875 bij het begin van hun bezinningsdagen: “Wie gewetensvrede heeft, heeft alles. Wie die integendeel niet heeft, welk geluk zal hij ooit kunnen smaken op deze aarde?”³²

Toen hij van een bezoek aan de huizen in Ligurië thuisgekomen was, hield hij half maart 1876 een avondwoordje. Hij was nog helemaal onder de indruk van het zicht op een stormachtige Ligurische zee. Hij zei: “De onrustige beweging van de vloedgolven deed me denken aan de gewetenstoestand van een jongen die gezondigd heeft. Nooit kent hij het gevoel van vrede en rust. Geef me een goede jongen. Die is rustig en tevreden omdat zijn geweten hem niets verwijt.”³³ Frappant zijn in die twee uitspraken de uitersten “heeft alles” en “nooit kent hij.” In een brief aan de jongens van het huis in S. Nicolás (Argentinië) die hem naar aanleiding van zijn naamfeest in juni 1876 geschreven hadden, dankte en bemoedigde hij hen. Hij antwoordde: “Gaan jullie verder op de weg van de deugd en jullie zullen altijd de vrede des harten, de welwillendheid van de mensen en de zegen van de Heer genieten.”³⁴ Ook hier “altijd.”

Het zijn aanmoedigingen en overwegingen die het spreekwoord bevestigen: Waar het hart vol van is, loopt de mond van over. Als vanzelf vloeit uit de laatste aanmaning aan de jongens de stelling voort die Buzzetti nu mag uitspreken: “Wie niet in vrede met God leeft, heeft ook geen vrede met zichzelf en heeft geen vrede met anderen.” (32) Het klinkt als een verre echo van een gedachte uit een toespraak van don Bosco tot de zusters waarmee hij de retraite en de ceremonie van de inkleding in augustus 1875 bezegelde. “Hij sprak over de

grote gave van de vrede en besloot dat men, om in vrede met God en de naaste te leven, eerst in vrede moet leven met zichzelf."³⁵

Het is dus alsof Buzzetti wil zeggen dat de kritiek, de onverdraagzaamheid tegenover de gebreken van anderen, de hoogmoed en de ondankbaarheid ten opzichte van de oversten, leraren en assistenten voortspruiten uit de onvrede met zichzelf van de jongens. Althans van een aantal jongens, want "wie" is vanzelfsprekend niet iedereen, niet allen.

- Uiteindelijk vormen de vijf opdrachten een reeks die bestaat zowel uit algemene, vaak te herhalen en ook herhaalde aansporingen als uit aanmaningen die uit de concrete omstandigheden van de redacties naar voren gekomen zijn. In die zin is het als het ware een variant van de opsomming in het droomverhaal van 1868. Een greep uit de ellenlange rij van toen: "Het ontbreekt hun niet aan middelen om vrij van die [voordien opgelijste] ziektes te leven. Ze hebben het reglement. Laten ze het onderhouden. Ze hebben hun oversten. Laten ze hun gehoorzamen. Ze hebben de sacramenten. Laten ze er gebruik van maken. Ze hebben de biecht. Laten ze die niet profaneren door zonden te verzwijgen. (...) Als de bel gaat, moeten zij prompt gehoorzamen. Laten ze geen smoesjes zoeken om hun leraren te bedriegen en lui te zijn. Laten ze het juk van de oversten niet afschudden en hen beschouwen als onwelkome bewakers, baatzuchtige raadgevers en vijanden. Laten ze geen victorie kraaien als ze erin slagen hun onbekende kwaad te verbergen en hun fouten ongestraft te zien. Ze moeten eerbiedig zijn en graag bidden in de kerk en op andere ogenblikken die voor het gebed bestemd zijn, zonder te storen of te kletsen. Ze moeten studeren in de studie, werken in het werkhuis en zich fatsoenlijk gedragen."³⁶ Ook die serie aanmaningen beantwoordde niet strikt aan de voorafgaande lijst met "ziektes" of gebreken.

Ze behoren veeleer tot het programma van de vorming van jonge mensen tot "goede christenen en achtenswaardige burgers." Met andere woorden tot het opvoedingsdoel dat don Bosco vaak formuleerde en de jongens in het *Reglement van het Oratorio van de H. Frans van Sales* ook klaar voor ogen stelde: "Als een jongen naar het Oratorio komt, moet hij goed beseffen dat het een godsdienstige plaats is, waar men goede christenen en achtenswaardige burgers wil vormen."³⁷

De reeksen aanmaningen in beide droomverhalen geven te verstaan dat er in de opvoeding altijd weer werk aan de winkel is om goede attitudes aan te kweken, om orde te scheppen en de jongeren in vrede des harten en in de genade van God te helpen leven. Het beperkte aantal opdrachten in 1884 laat anderzijds vermoeden dat don Bosco en don Lemoyne geleerd hebben dat het beter is de jongens niet teveel hooi op de vork te doen nemen. Zeker niet als men zich tot de hele groep richt.

3. Uitweiding over de betreuenswaardige gevolgen van het ontbreken van de vrede des harten

Aan de vrede des harten is don Bosco zoveel gelegen dat hij en don Lemoyne er dieper op ingaan. In het gesprek heeft don Bosco de laatste suggestie van Buzzetti natuurlijk heel goed begrepen. Hij besluit terecht: "Jij zegt me dus dat er onder mijn jongens een aantal zijn die niet in vrede leven met God." Maar hij kleedt dat inzicht in vraagvorm in en beperkt de mogelijke toepassing tot "een aantal." Daardoor verzacht hij de conclusie tot: "Jij zegt dat, maar ik kan het niet of nauwelijks geloven". Ook tot: "het gaat zeker niet om alle jongens." Zo klinken de woorden minder als een persoonlijk hard besluit dan als de mening van Buzzetti zelf. Het kan daarom bij de jongens of bij vele goede jongens overgekomen zijn als was don Bosco het niet eens met wat Buzzetti hem wilde doen geloven.

De achter een soort zegswijze verdoken bewering dat niet alle jongens in vrede met God leven mag Buzzetti nu hard maken. Hij doet dat met durf en grote vertrouwelijkheid.

Hij doet het op een vertrouwelijke wijze. In de eerste notities (ms. A) gebruikte niet alleen don Bosco de vertrouwelijkheidsvorm "je" tegenover G. Buzzetti ("leken de jongens van nu je"), maar ook Buzzetti tegenover don Bosco ("jouw raadgevingen"). (11; 18) In de redacties B en C werd dat vrij consequent aangehouden. (13, 14, 15, 17, 18, 25, 26, 29). Nog consequenter in B dan in C. Dat kan invloed uitgeoefend hebben op de redactie van de brief aan de jongens. (21, 33) In het schrijven voor de salesianen is dat in de mond van Buzzetti meestal de beleefdheidsvorm "u" en "uw" geworden of werd het voornaamwoord op een of andere manier omzeild. (18, 19, 26, 29) Daardoor is er op het relationele gebied een grote tegenstelling ontstaan tussen het eerste grote gedeelte van de samengevoegde versie en het tweede aangehechte stuk.

Hij onderbouwt zijn standpunt ook met durf, want hij schrikt er niet voor terug het gebrek aan zielenvrede van "een aantal" jongens als "de voornaamste oorzaak van de slechte sfeer" in Valdocco te brandmerken. Daarmee wist hij niet met één veeg van tafel wat hij tevoren in de brief aan de jongens als "oorzaak van het grote verschil" had aangewezen. De vlakaf omschreven oorzaak was daar: "dat een zeker aantal jongens geen vertrouwen heeft in de oversten." (20) [Dat gebeurde bij het begin van de passage die in de lange versie als "onverwacht tussenstuk" opgenomen werd.] In de voortgezette commentaar hier zal hij trouwens beide verbinden. In de brief werd nadien terloops ook op het aandeel van de salesianen gezinspeeld: er waren maar "weinig clerici en priesters" bij de jongens te bespeuren en "de oversten waren niet meer de ziel van de ontspanning." (16) Don Bosco moet dus wel "vele

oorzaken" kennen. Buzzetti hoeft ze niet nog eens op te sommen. Maar - en dat is uitermate belangrijk in het geheel - omdat don Bosco ze kent, moet hij er ook iets aan doen. Het wordt als het ware tussen neus en lippen gezegd, maar eigenlijk wordt hij hier gemandateerd om op te treden. Hij draagt een grote verantwoordelijkheid. Hij heeft geen andere keuze. Hij "heeft de plicht te spreken met de vrijheid van een vader", zoals hij in de inleiding tot de brief liet schrijven. Het is niet een persoonlijke slechte bui of een willekeurige beslissing die hem drijven.

Vervolgens toont Buzzetti met aplomb aan dat het ontbreken van de vrede met God aan de basis ligt van het "geen vertrouwen hebben" of - directer gezegd - van het wantrouwen waarvan "een zeker aantal jongens" blijk geeft. Het woord "wantrouwig" hier maakt inderdaad de verbinding met "geen vertrouwen" een paar alinea's tevoren in de brief.³⁸ (33 en 20)

Wantrouwig zijn volgens Buzzetti "alleen" degenen die iets te verbergen hebben. Degenen die bang zijn dat iets uitkomt van wat ze op hun kerfstok hebben of zinnens zijn uit te spoken, iets wat hun goede naam of hun belangen zou kunnen schaden. Voor een goede verstaander in die tijd bedoelt hij daarmee niet alleen dat er jongens zijn die contact met de oversten vermijden op de speelplaats, maar ook dat er zijn die zonden of tekortkomingen achterhouden in de biecht. De gevolgen of begeleidende verschijnselen van dat wantrouwen zijn zichtbaar. Zij lopen onrustig en geprikkeld rond. Zij zijn het die kiekjes vormen die "achterdochtig en met boosaardige blikken rondkijken." (9) Zij hebben het moeilijk met onderdanigheid en gehoorzaamheid. Zij "zijn geïrriteerd om een peulschil." Met de woorden van even voordien: "Zij verdragen de gebreken van anderen niet." Zij "hebben de indruk dat alles verkeerd loopt." Daarom oefenen zij kritiek uit. Zij weten niet wat echte liefde is en "oordelen daarom dat de oversten

niet van hen houden." Zij zijn het "die de oversten beschouwen als oversten", als ongewenste en gevreesde bewakers. (20) Kortom zij zijn het die de sfeer verpesten.

Eigenlijk komen de verschijnselen neer op dezelfde tekortkomingen die hij tevoren omschreven heeft en die de jongens, volgens de opgesomde opdrachten, door positieve gedragingen moeten verhelpen. Dat geldt voor allen, maar voor sommigen in het bijzonder. Ten diepste is verbetering echter slechts mogelijk als ze proberen in vrede te leven met God. Nu zijn naar de rotsvaste overtuiging van don Bosco de sacramenten de meest probate middelen om "in de genade van God" of "in vrede met God" te leven.

4. De biechtpraktijk van de jongens

De loop van het gesprek laat er geen twijfel over bestaan dat don Bosco goed begrepen heeft dat Buzzetti het heeft over jongens die dingen verbergen en bijgevolg niet te biechten gaan of in de biecht dingen verzwijgen. Toch neemt hij het op voor zijn jongens. Hij trekt de zaken open. Hij verwijst naar de algemene sacramentele praktijk in het Oratorio. En die is lovenswaardig.

- De absolute noodzaak van ernstig genomen voornemens

- Buzzetti laat zich echter niet afleiden. Hij gaat door op de biechtpraktijk. Hij spreekt don Bosco op het punt van de frequentie niet tegen. Hij bevestigt dat er "inderdaad heel veelvuldig gebiecht wordt." De praktijk mag dus algemeen en veelvuldig zijn, zij is toch erg defectief. Zelfs bij "zoveel jongens." De biecht lijdt onder een *radicaal* gebrek, namelijk de onstandvastigheid in de voornemens. Het woord *radicaal* staat inderdaad in cursieve letters en was al aanwezig in de eerste en belangrijke suggesties van don Bosco. (33, ms. A) Natuurlijk zullen de jongens die speciale schrijfwijze niet te

zien gekregen hebben, maar don Rua zal er bij het voorlezen zeker een flinke stemverheffing aan gegeven hebben. Buzzetti vindt het bewijs voor zijn uitspraak in de feiten. De jongens gaan biechten, maar komen telkens met “dezelfde tekortkomingen, dezelfde gelegenheden, dezelfde gewoontes, dezelfde ongehoorzaamheden, dezelfde verwaarlozing van hun plichten. Maand aan maand gaat het zo voort.” In de tekst voor de salesianen voegt don Lemoyne nog enkele elementen aan die tirade toe. Nu wordt het “naaste gelegenheden”, “slechte gewoontes” en “zelfs jaren lang.”

Heel opvallend worden daarbij de scholieren van de vijfde gymnasiumklas in het vizier genomen. Dat kan te maken hebben met de moeilijkheden die men toen met die jongens ondervond. Het zijn moeilijkheden waarover don Febraro in het voorjaar van 1884 niet aan don Bosco zelf durfde te schijven, omdat hij hem wegens zijn gezondheidstoestand en zijn bezigheden te Rome wilde sparen. Hij dacht er wel aan “meer gedetailleerd over het gedrag van de scholieren te berichten aan don Lemoyne.” Of hij dat ook gedaan heeft, weten we niet. Misschien kwam dat probleem na de terugkeer uit Rome weer uitdrukkelijk op tafel met het gevolg dat don Lemoyne dat onderdeel pas later in de tekst invoegde.³⁹

Op de noodzaak van vaste voornemens moet don Bosco vaak gehamerd hebben. Misschien was het wel niet het grote aandachtspunt voor het nieuwe jaar dat hij in januari 1883 voorstelde. Maar in het midden van die maand deelde hij zijn naaste medewerkers toch via een droomverhaal mee wat hij voor meer dan één dag belangrijk achtte voor de afzonderlijke groepen. Die keer eerst voor zichzelf, dan voor zijn salesianen en ten slotte ook voor de jongens. Voor hen gold de opdracht “zich dikwijls te voeden met het voedsel van de sterken [de heilige communie] en vaste voornemens te maken in de biecht.”⁴⁰ Het mag haast niet verondersteld worden dat hij

hun dat motto niet op de een of andere manier zou meege-
deeld hebben.

In februari 1871 schreef hij aan de jongens van het college in Lanzo. Daarin vertelde hij hun dat hij het in een droomgezicht met de duivel aan de stok gekregen had. Zoals dat wel meer gebeurde, was don Bosco hem te slim af en wist hem kostbare informatie te ontfutselen. Zo bijvoorbeeld moest de satan bekennen: "Ook hier dienen mij velen. Dat zijn zij die beloven, maar zich niet om de beloftes bekommeren. In de biecht belijden zij altijd dezelfde zaken en ik ben heel blij met hun biechten." Na een grotesk, potsierlijk spektakel loste de duivel nog deze bekentenis: "Wat ons de grootste schade berokkent, wat wij het meeste van al vrezen is de standvastigheid in de voornemens die men in de biecht maakt."⁴¹ Dat was godsdienstonderricht in speelse vorm.

Wat hij aan de jongens in Lanzo schreef, is als het ware een geresumeerde variant van een intrinsiek ernstig verhaal dat hij daar in april 1869 verteld had. Met niet minder amusante details. Ook toen bleef don Bosco de baas en was de duivel de pineut die de betekenis van drie stroppen prijsgeven moest. De derde strop betekende "dat zij geen goed voornemen maken en de raad van de biechtvader niet volgen." Na de vertelling vatte hij de betekenis van de drie duivelse stroppen nog eens samen en herhaalde dat de derde strop "het ontbreken van een goed voornemen" was.⁴² Dat wilde hij de jongens absoluut inprenten. Dankzij de impact van beeldrijke taal.

Datzelfde wilde hij bereiken met het avondwoordje op 31 mei 1873. Hij sprak over "de oorzaak waarom zoveel mensen voor eeuwig verloren gaan." En hij zei dat "hij elke nacht droomde dat de oorzaak lag in het gebrek aan goede voornemens in de biecht. (...) Dat is de reden waarom zovelen te biechten gaan, zelfs vaak, maar zonder zich ooit te beteren. Zij belijden steeds dezelfde dingen."⁴³

Vóór de scholieren van het vijfde jaar in 1875 met vakantie vertrokken, drukte hij hun op het hart: "En als ze genezen, gaan ze door met hetzelfde leven te leiden als tevoren. Zij vergeten de gemaakte voornemens. Zij zijn te beklagen! Op het moment van de dood moet men "gewerkt hebben" (*avere operato*) en niet "hebben willen werken" (*volere operare*)."⁴⁴

Dat alles lijkt een voortzetting te zijn van wat don Bosco al tot de jongens zei op oudejaarsavond 1858. Voor het nieuwe jaar verwachtte hij dit van hen: "Biechten jullie dus goed en zorgen jullie ervoor dat in al jullie biechten naast de ernstige oprechtheid het berouw en het vaste voornemen aanwezig zijn. Anders zou te biechten gaan nutteloos en zelfs schadelijk zijn. In de plaats van zegen zullen we vervloeking over ons hoofd afroepen."⁴⁵

Het is zo goed als vanzelfsprekend dat hij die bezorgdheid opnam in een artikel van het *Reglement van het Oratorio*. Het luidt: "Ga op zo een manier te werk dat jullie van de ene biecht tot de andere de raadgevingen van de biechtvader onthouden en ervoor zorgen ze in praktijk te brengen."⁴⁶

Het aandringen op standvastigheid in de voornemens is een constante in de pastorale activiteit van don Bosco. Daarom mag Buzzetti zijn requisitoir beginnen met de geweldige uithaal: "Wat radicaal ontbreekt." Hij mag zelfs eindigen met de straffe conclusie: "Het zijn biechten die weinig of geen waarde hebben en daarom ook geen vrede brengen." (34) Hij zegt net niet dat ze allemaal geen waarde hebben, maar hij zegt wel duidelijk dat ze - veralgemeend - geen vrede brengen. Wat te bewijzen was. Hij mag zelfs nog verder gaan en deze angstaanjagende dreiging eraan toevoegen: "Als een jongen in die toestand zou sterven zou dat een heel ernstige zaak zijn." Daarmee suggereert hij nog meer of iets anders dan gebrek aan standvastigheid in de voornemens alleen.

Of dat allemaal strookte met de zuivere leer over het sacrament van de biecht, is een andere kwestie. Blijkbaar is die voor don Bosco en don Lemoyne hier niet aan de orde. Voor hen en voor het doel dat ze voor ogen hebben, namelijk de betrokken jongens tot bekering oproepen, is het nu belangrijker om verduidelijking te krijgen aangaande “een aantal.” Dat blijkt uit de volgende vraag van don Bosco.

- De vraag van don Bosco naar het aantal jongeren van wie de biechtpraktijk zonder vrucht blijft

Daarop vraagt don Bosco of er veel zulke jongens in het Oratorio zijn. Die vraag kan verrassen. Het woord “velen” lijkt immers een zeker pessimisme te verraden. Toch is het om meer dan een reden te begrijpen. Het kan de redacteur ingegeven zijn door de vorige uitspraak van Buzzetti: “bij zoveel jongens ontbreekt de standvastigheid in de voornemens.” Daarnaast kan het voor de geoefende schrijver, die don Lemoyne is, het stijleffect van een echo hebben. Niet alleen ten opzichte van het begin van het requisitoir van Buzzetti, maar ook met de herinnering aan de passage met “de oorzaak van het grote verschil: een zeker aantal jongens.” (20) Verder kan hier meegespeeld hebben dat het woord “velen” een vrij vast ingrediënt in de verhalen van don Bosco was.

Toen het onbekende personage in het verhaal over de wijnstok en de druiven in 1868 de sluier een tweede keer omhoogtrok, verscheen niet meer het ontelbare aantal jongens dat don Bosco de eerste keer gezien had, maar niettemin “heel, heel velen.” Hun uiterlijk was “lelijk en duister geworden, vol afzichtelijke wonden.”⁴⁷ Met vele jongens ging het dus op moreel-godsdienstig gebied toen niet goed. De herhaalde confrontatie met gebrek aan oprechtheid in de biecht en aan onstandvastigheid in het nakomen van de goede voornemens van de biechtelingen zou een biechtvader de moed kunnen ontnemen. Dat lijkt don Bosco in 1868 over-

komen te zijn. Hij moet de dagen van rust in Lanzo om verscheidene redenen hard nodig gehad hebben. Dat de slaap door nachtmerries verstoord werd, is er een bewijs van. Maar de zorg om hun spirituele heil was er zeker een bestanddeel van. Gedurende een van die gestoorde nachten zag hij vele jongens voor eeuwig verloren gaan. Bij het vertellen zei hij: "Toen ik er zoveel zag vallen, riep ik wanhopig: Maar dan is het nutteloos dat wij in onze colleges werken als zoveel jongens zo eindigen."⁴⁸ Ook daar "zoveel."

Zowat een jaar later zei hij in Lanzo en nadien in Valdocco dat hij zich "nooit zou hebben kunnen inbeelden dat zoveel jongens de strop om de hals hadden en het katerachtige monster op de rug." En in hetzelfde avondwoordje herhaalde hij op het einde: "Ik zag dat velen zo een monster op hun schouders droegen, zelfs meer dan ik vermoedde."⁴⁹ De manier waarop hij zich uitliet, liegt er niet om.

Voor misschien het laatste droomverhaal dat hij aan de jongens vertelde, kleepte hij op 24 oktober 1878 zijn boodschap in een allegorie met lammetjes in. "Maar vele [lammetjes] bleven buiten [de tuin die het Oratorio is]. Het waren doorgaans zij die het ergst gekwetst waren. En het was mij onmogelijk hen te benaderen."⁵⁰ Ook toen waren het voor hem velen en weer verdoezelde hij zijn onmacht niet.

- De zware uitval van G. Buzzetti betreft een beperkt aantal jongeren

Uit het antwoord van Buzzetti blijkt echter dat het aantal "zware gevallen" toch niet zo groot is als zijn uithaal "zoveel jongens" liet veronderstellen. Het gaat volgens Buzzetti om "weinig jongens in vergelijking met het grote aantal, dat in huis is." Op die manier respecteert de redacteur nu het gegeven van de eerste suggesties van don Bosco in het handschrift A. Daar beperkte don Bosco het zelf tot "enkele jongens." Het is

een vorm van relativeren of nuanceren die vaker voorkwam wanneer hij een droomverhaal vertelde of zijn jongens toesprak.

In 1868 bracht hij een korte rustperiode door in Lanzo. Toen don Lemoyne hem naar Turijn terugbracht, vernam hij hoe tijdens die nachten beangstigende dromen don Bosco gekweld hadden. Een daarvan, een heel korte droom, betrof de jongens van Lanzo. Daarom schreef don Lemoyne in der haast een brief aan zijn jongens. Zoals don Bosco richtte hij zich in het bijzonder tot "die arme ongelukkigen (gering in aantal echter) die meeheulen met de duivel en die proberen hun kameraden te gronde te richten."⁵¹ De overeenkomst is overduidelijk.

Het avondwoordje op 4 juni 1875 verliep in dialoogvorm. Als nadere uitleg zei don Bosco tot don Barberis: "Inderdaad er waren verscheidene jongens, niet echter in een groot aantal, die ik niet goed kon zien. (...) En dat zijn degenen, mijn dierbare jongens, die zich voor hun overste gesloten houden, die niet openhartig en niet oprecht zijn."⁵²

In zijn toespraak in september 1876, die toen de leden van zijn Congregatie betrof, ging "de grote meerderheid" tegen de grond liggen om zich tegen een woedende stier te beschermen. Niettemin "wilden enkelen blijven rechtstaan om te zien hoe die stier was. Ze gingen niet liggen. Het waren er weinigen."⁵³

Telkens gaat het echter juist om "weinig" die dan schromelijk tekortschieten. Zo bijvoorbeeld degenen die niet wilden gaan liggen: "Nu zul je zien wat er met diegenen zal gebeuren. Je zult zien wat ze krijgen, omdat ze zich niet willen neerleggen," dat betekent zich niet willen vernederen.⁵⁴

Leggen we twee groepen uitspraken naast elkaar, dan komt het over alsof de keuze tussen “veel” en “weinig” niet eenduidig was en waarschijnlijk van concrete omstandigheden afhing. In de brief aan de jongens van 10 mei 1884 werden hoogst waarschijnlijk de jongens van de “slenterende en fluiserende” kliekjes bedoeld. Vandaar toch eerder “weinigen.”

- De tekst geeft te kennen dat Buzzetti weet wie die jongens zijn

Buzzetti gaat nog een stap verder. Hij zegt niet alleen dat het aantal van die jongens gering is, hij laat don Bosco ook zien wie het zijn. Zoals hij de verschillende groepen op de speelplaats aanwees (8), zo wijst hij nu die weinigen “één voor één” met de vinger aan. (34)

Het leren kennen van “gevaarlijke elementen” onder de jongens door bemiddeling van een bekend of ook onbekend personage is eveneens een vast ingrediënt in de droomverhalen van don Bosco.

Naar het slot van het verhaal over de salesiaanse tuin (1876) heeft de overleden Domenico Savio drie lijsten met namen mee. Op de derde “stonden de namen van allen die in Gods ongenade verkeerden.” Don Bosco stak er zijn hand naar uit, maar kreeg ze niet onmiddellijk. Na een tijdje reikte Savio ze dan toch aan. Toen don Bosco het papier opende, zag hij “geen enkele naam”, maar “op het ogenblik zelf kreeg hij in een oogwenk al de personen voor ogen wier namen erop voorkwamen, alsof hij henzelf in werkelijkheid zag.” Hij zag ze allemaal “met bitterheid.” “Het grootste aantal kende” hij. “Zij behoorden tot het Oratorio en tot de andere colleges.”⁵⁵ Of “allen”, “al de personen” en “het grootste aantal” werkelijk betekent dat het er velen waren, valt moeilijk uit te maken. Wel duidelijk is dat hij zegt dat hij ze in levenden lijve voor zich zag. Anderzijds wordt door de gevoelsreactie: “Ik zag ze met bitterheid” toch het vermoeden gewekt dat het aantal niet

zo gering was. Maar het gaat er hier vooral om dat Savio hem de lijst overhandigde. Daardoor kwam hij te weten om welke jongens het ging en van wie hij "het grootste aantal (her)kende." Na zo een verhaal konden de jongens bijna niet anders dan aannemen dat don Bosco de namen op een heel bijzondere, ja, wonderbare wijze leerde kennen.

Eind april 1868 vertelde hij in Valdocco wat hem tijdens zijn rust in Lanzo overkomen was. Hij sprak over de jongens die hij had kunnen zien nadat de gids de sluier een tweede keer omhooggetrokken had en hem toegeroepen had: "Kijk!" Hun gezicht was "lelijk, somber en erg gekwetst." Omdat hij "hen wilde waarschuwen en terechtwijzen, nam hij zijn portefeuille, haalde het potlood eruit om de namen van de jongens die hij (her)kende op te schrijven en hun zonden of tenminste het hoofdgebrek van elkeen op te tekenen. De onbekende gids nam hem echter bij de arm en liet het hem niet toe." Toen don Bosco aandrong, "rukte de gids hem de portefeuille uit de handen en wierp hem op de grond" en hij voegde eraan toe: "Ik zeg u dat u die namen niet mag opschrijven. Met de genade van God en de stem van hun geweten kunnen ze weten wat ze moeten doen of laten." Ten slotte "mocht hij zijn jongens alles zeggen wat hij zich herinnerde." In een volgend gedeelte van het verhaal, dat hij de avond nadien vertelde, nodigde de gids hem uit de bessen te bekijken. Die "waren beschreven met de naam van een leerling en de naam van zijn fout." Daarom probeerde don Bosco opnieuw en wel op dezelfde manier de namen van enkele jongens die hij (her)kende, te noteren. Dat wilde hij doen "om hen persoonlijk te kunnen waarschuwen en terecht te wijzen." Weer liet de gids het niet toe, hoezeer don Bosco ook bleef aandringen.⁵⁶ Het is belangrijk op te merken dat de gids hem uitnodigde de bessen goed te bekijken. Zo - door aandachtige oplettendheid - kon hij de namen en de fouten lezen. Het is eveneens belangrijk te onderstrepen dat het "enkele" jongens zijn die hij kende of herkende en dat hij heel duidelijk aangaf wat hij na-

dien met de informatie wilde doen. Tekenend is ook dat hij elk van de betrokkenen privé wou spreken.

In december 1871 ging don Bosco naar Varrazze, waar hij zwaar ziek werd. In die dagen van ziekte werd zijn nachtrust erg verstoord door dromen of nachtmerries. Later vertelde hij dat hij iemand in een bepaalde hoek van de speelplaats zag die een schrift in de hand had met al de namen van de jongens. Hij bekeek don Bosco en begon onmiddellijk te schrijven. Natuurlijk wilde don Bosco te weten komen wat die onbekende opschreef. Toen hij dichterbij gekomen was, zag hij dat die iemand telkens iets schreef naast de naam van een jongen en dan van een andere. Algauw was hij die persoon, die de duivel in persoon bleek te zijn, te slim af. "Terwijl die rondkeek", naderde hij nog meer en bladerde hij hier en daar in het schrift en zag hij dat op de ene kant de namen van de jongens stonden en op de andere zijde soms dierenfiguren getekend waren. Terwijl hij vlug de bladen omdraaide, kon hij merken dat verscheidene namen niet met inkt en nauwelijks leesbaar geschreven waren. Om zijn verhaal te besluiten, gaf hij deze wenk: "Nu zullen er natuurlijk onder jullie velen zijn die willen weten of iets over hen geschreven werd en wat en of hun naam met inkt geschreven was of niet. Het past hier echter niet daarop in te gaan. Afzonderlijk kan men een antwoord geven aan wie het verlangt."⁵⁷ Opmerkelijk in dit verhaal is het schrift met namen waar iets bijgeschreven staat, en vervolgens het open einde dat degenen die zich aangesproken voelen, de kans geeft vrij contact op te nemen met don Bosco.

Hoezeer don Bosco telkens eropuit was de namen van jongens die erg in gebreke gebleven waren, te leren kennen, toch stemde die kennis hem dan niet blij. Als directeur van Lanzo deelde don Lemoyne in zijn brief aan de jongens van het college mee dat don Bosco, na enkele dagen rust ter plaatse, hem toevertrouwde: "Ik heb vannacht dromen gehad

die mij echt bedroefd maakten.”⁵⁸ Dergelijke gevoelsreactie was hem helemaal niet vreemd. Naar het einde van een verhaal in 1878 zei hij: “Kijk, dat is de uitwerking van de vakantie, legde mij iemand uit die mij vergezelde, terwijl ik buiten mezelf was van verdriet om dat schouwspel.”⁵⁹ Dat is haast een herhaling van zijn reactie in de loop van het gebeuren met de druivelaar en de druiven in 1868. Toen zei hij dat hij “bedroefd”, ja troosteloos was “ten gevolge van dat schouwspel.” En het schouwspel bestond er op dat ogenblik in dat hij op aansturen van de gids ontdekte dat “vele jongens op hun voorhoofd en hun hand hun zonde geschreven droegen.”⁶⁰

Er zijn nogal wat overeenkomsten tussen die verhalen uit vroegere jaren en dit onderdeel van de brief. Er zijn echter ook punten van verschil. Een groot verschil is bijvoorbeeld het feit dat hier een bekende, nog levende met het Oratorio verbonden man, namelijk Buzzetti, de betrokken jongens aanwijst. Dat is in andere vertellingen, die overigens overduidelijk als het resultaat van dromen of droomgezichten aangekondigd worden, zelden het geval. Daar treedt ofwel een onbekende gids op of een overleden kennis van don Bosco, zoals Domenico Savio en don Provera of een heilige zoals Franciscus van Sales en O.-L.-Vrouw.⁶¹ Hier is het Buzzetti die, pas in Rome aangekomen, heeft kunnen praten met en zijn hart kunnen luchten bij don Bosco die zich altijd graag liet informeren. Het is trouwens merkwaardig hoe in deze passage de notities van het handschrift A trouw gevolgd worden.

- De manier waarop don Bosco die jongeren wil “aanpakken”

De punten van overeenkomst komen voor in de reactie van don Bosco op het zeggen en aanwijzen van Buzzetti. Don Bosco ziet die weinige jongens één voor één. Hij verheelt niet dat hij bedroefd is om wat hij te zien krijgt.⁶² Ook wil hij die dingen met iedere betrokkene bespreken als hij weer in Valdocco is. Dat laatste “wanneer hij weer thuis is”, is een kleine,

zo goed als overbodige toevoeging tegenover A. Anderzijds is er dan weer dit verschil: in tegenstelling tot wat don Bosco vaker probeerde te doen, tracht hij hier geen namen te noteren. Dus geen lijst, geen notities. Ook geen zondecatalogen in het Latijn zoals in 1868.⁶³ Hij wil geen overtredingen “op papier zetten.”

Hoe clichématig bepaalde elementen in de loop van de jaren geworden waren, mag hier nog eens in het volle licht gesteld worden. Het gaat om een citaat uit een avondwoordje in het begin van 1865. Toen al. Hij sprak als volgt: “Mijn jongens, als de dood nu zou komen, zouden jullie dan gereed zijn? Het merendeel onder jullie wel, hoop ik. Enkelen echter ongelukkigerwijze niet, omdat zij in staat van doodzonde verkeren. (...) Al een tijdje wilde ik hen waarschuwen, maar tot nu toe heb ik het nagelaten in de hoop dat ze zich zouden bekeren. Nu zal ik echter slechts enkele dagen meer wachten. Dan zal ik hen aanspreken. Als ik zou willen, zou ik hen één voor één kunnen aanwijzen, maar niet in het publiek. Die arme jongens moeten zich er wel aan verwachten, dat ik hen zal waarschuwen.”⁶⁴

- Oproep aan alle jongens

Zonder meer de tekst van A volgend, mag don Bosco zich dan direct tot alle jongens richten met het besluit: “Ik zeg jullie alleen [ik zal jullie alleen zeggen] dat het tijd is om te bidden en vaste voornemens te maken.” Dat laatste betekent “geen voornemens met woorden, maar met daden.” Daarmee keert hij terug naar het wezenlijke bestanddeel van de biecht dat naar het oordeel van Buzzetti in Valdocco radicaal ontbreekt. In dat opzicht moeten zij het voorbeeld volgen van Comollo (+ 1839), de jeugdvriend van don Bosco, en van jongens uit de glorie tijd van het Oratorio. Die jongens worden bij name genoemd: Domenico Savio (+ 1857), Besucco (+1864) en Saccardi (+1866). Vooral Comollo, Savio en Besucco waren voor de jongeren van Valdocco in 1884 geen onbekende

namen. Van de levensbeschrijving van Comollo verscheen in 1884 een zesde editie en van de biografie van Domenico Savio een vijfde en zesde uitgave in 1878 en 1880. Van het boekje met de levensgeschiedenis van Francesco Besucco een tweede oplage in 1878.

Niet alleen via die boeken voor de jeugd stelde don Bosco die jongens tot voorbeeld van nieuwe generaties jongeren, maar waarschijnlijk ook via allerlei toespraken. Tijdens de novene ter voorbereiding van het feest van Allerheiligen in 1878 sprak hij in het avondwoordje over hen. Hij zei: "Ik herinner me sommige jongens zoals Domenico Savio, Magone, Besucco en anderen die deze novenen met engagement, met een buitengewoon vurige inzet deden. Men kon niets meer verlangen. Ik wil niet zeggen dat ze nu slecht gedaan worden. Er zijn brave jongens bij, maar het elan van toen is er niet."⁶⁵

Hij moet vaker over hen gesproken hebben en zijn geschriften over hen aangeprezen hebben. In 1883 had hij nog tegen don Lemoyne gezegd dat hij hem werk wilde geven. Later herinnerde hij hem aan zijn voornemen. Hij schetste het thema voor een rondzendbrief. Volgens don Ceria schreef don Lemoyne een brief over de lectuur in de salesiaanse huizen, keek don Bosco hem na en verspreidde men hem in november 1884. Voor de lectuur op de slaapzalen werd dit voorgescreven: "Ik zou beginnen met de levensbeschrijvingen van onze leerlingen Comollo, Savio, Besucco enz."⁶⁶ Zelfs Comollo werd daar "een leerling" genoemd.⁶⁷

In september 1884 overhandigde hij een zevental raadgevingen aan de directeuren. De zesde luidde: "Als lectuur moet men bij voorkeur de levensbeschrijvingen van onze leerlingen lezen en te lezen geven."⁶⁸ Enkele maanden later zorgde don Bosco ervoor dat een rondzendbrief over "*de verspreiding van goede boeken*" geschreven en gepubliceerd werd. Ook daarin besteedde hij speciale aandacht aan de jeugd: "De jon-

gens tot de deugd aansporen, in het bijzonder met de levensbeschrijvingen van Savio, Besucco en van jongeren zoals zij.”⁶⁹

Zodoende is het thema van de standvastigheid in de voornemens afgerond. Maar we weten het al, wanneer don Bosco op het einde van een onderhoud nog iets meer of nog iets belangrijks wil zeggen, dan stelt hij een vraag in de zin van: “En anders niets?” Zo was het bondig op het einde van het schrijven voor de salesianen. Nu is het “Heb je mij anders niets meer te zeggen?” Weer trouw aan de suggesties in het handschrift A.

5. Laatste opdrachten die don Bosco moet vervullen naar aanleiding van het nakende feest van Maria Hulp der Christenen op 24 mei

In de brief aan de jongens maakte don Lemoyne gebruik van twee elementen uit de suggesties in A om het antwoord van Buzzetti op don Bosco’s vraag te stofferen. Daaraan voegde hij in K al een paar gedachten toe. Nu in de lange versie breidt hij het tweede element verder uit en last hij nog een nieuw aspect in.

- Eerst worden de twee aanbevelingen aan allen (in het handschrift A) een dubbele opdracht voor don Bosco zelf. Net zoals in de oorspronkelijke brief aan de jongens. Dat don Bosco de les gespeld krijgt of de opdracht van een gids ontvangt, is geen uitzondering. Op 23 januari 1876 hield hij een avondwoordje over het kritiseren. Een goede oude man zei hem toen onverbloemd: “Jij die priester bent, leg daar de klemtoon op. Preek, spoor aan, spreek, wees niet bang ooit iets te veel te zeggen.”⁷⁰ In een ander droomverhaal werd hij flink op de vingers getikt door stemmen die hem scherp lieten horen dat hij van vele dingen “van de moraal” niets afwist, hoewel hij priester was. In dat alles kwam hij waarachtig als

“een nieuweling” over. Ongezouten noemde Broeder Michele van de christelijke scholen, die ook bij de gidsen was, hem “een novice.” Uiteindelijk kreeg hij dit op zijn brood gesmeerd: “Als directeur van die jongens moet jij ervoor zorgen hen ver van die twee zonden [gulzigheid en vadsigheid] te houden door het geloof in hen te doen herleven.”⁷¹ Het ziet ernaar uit dat hij in die manier van spreken een dubbel voordeel zag. Ze liet hem toe steviger door te spreken dan wanneer hij gewoon als directeur in eigen naam het woord zou genomen hebben. Daarnaast werd door bepaalde suggesties en uitdrukkelijke aanduidingen bij het vertellen van dromen een sfeer gecreëerd van bovennatuurlijke ingeving en begeleiding.

Vanwege Buzzetti moet hij hier “groten en kleinen” alvast het volgende voorhouden: ten eerste “dat zij kinderen van Maria Hulp zijn” en ten tweede dat het aan haar te danken is dat zij in Valdocco zijn, want “zijzelf heeft hen hier bijeengebracht.” Met “groten” worden in de oorspronkelijke notities en in brief aan de jongens allicht de scholieren van het 4de en 5de jaar gymnasium bedoeld. Dat blijkt uit het vervolg van de brief. Hij moet hun ook voorhouden dat Maria hen bijeengebracht heeft om een drievoudig doel te bereiken: (1) “Om hen weg te halen uit de gevaren van de wereld. (2) Opdat zij van elkaar zouden houden als broers en (3) opdat zij met goed gedrag God en haar zouden eren.” De tweede en derde gedachte kwamen al in de brief aan de jongens voor. De eerste gedachte is een toevoeging in D. De constructie met “om te” naast en tegenover tweemaal “opdat” stoort hier trouwens de opbouw van de zin zoals die voorkomt in de brief aan de jongens. Vooral de uitdrukkingen “als broers van elkaar houden” en “met goed gedrag God en haar eren” zijn geschreven op het niveau van de jongens. Ze passen bij hun leefsituatie en het relationele en godsdienstige opvoedingsklimaat van don Bosco. “Van elkaar houden als broers” sluit trouwens aan bij de citaten die ik vermeld heb in de bespreking van de derde

van de vijf aanmaningen. Het zijn de aansporingen aan het begin van de aanhechting van het grote tweede deel van de eigenlijke brief.⁷²

Met de opdracht dat don Bosco de jongens moet herinneren aan de rol van Maria Hulp in hun leven draagt Buzzetti zijn overste niets nieuws op. In die zin sprak don Bosco immers herhaaldelijk tot zijn jongens. Al in de jaren vijftig. In zijn avondwoordje op 31 december 1858 wees hij hen hierop: "Verder hebben wij iets heel bijzonders bij ons en dat beseffen wij niet genoeg. Dat is de bescherming van Maria en hoe efficiënt de toevlucht tot die goede Moeder is."⁷³ Voor en na 1854, het jaar waarin het dogma van de onbevleete ontvangenis van Maria afgekondigd werd, stond ook bij don Bosco dat aspect van de Mariaverering voorop. Dat komt onder meer tot uiting in zijn levensbeschrijving van D. Savio (1959). De jongen wilde in 1856 een broederschap van Maria onbevleete ontvangen oprichten. Ongetwijfeld met de medewerking van don Bosco ontwierp hij een reglement. De artikelen 9 en 10 geven een goed inzicht in de mariale devotie die don Bosco bij de jongens bevorderde. Het negende bepaalde: "In het bijzonder gedurende het rozenkransgebed (rozenhoedje) zullen wij dagelijks onze broederschap aan Maria aanbevelen en haar smeken om de genade van de volharding." En het tiende: "Wij zullen trachten iedere zaterdag een speciale oefening van godsvrucht te verrichten of iets speciaals te doen ter ere van Maria onbevleete ontvangen."⁷⁴

Tijdens de voorbereiding tot het feest van Maria onbevleete ontvangen in 1859 sprak hij in dezelfde geest als in 1858. Hoe hij het precies aanpakte, vernemen we in het avondwoordje van 29 november. "Zij is onze moeder en zij houdt oneindig meer van ons dan alle harten van alle aardse moeders samen van ons kunnen houden. Zij houdt zielsveel van alle christenen, maar voor de jongens van het Oratorio heeft zij altijd een bijzondere genegenheid getoond. Er zouden dui-

zenden dingen aan te wijzen zijn, waaronder ook buitengewone feiten, die dat aantonen." Voor haar moesten ze dan gedurende de novene ook een ruiker bloemen klaarmaken. Op deze manier: "Door alle dagen een bloem te plukken. En waar moet die geplukt worden nu er geen bloemen meer op het veld staan? In jullie hart. En wat zal die bloem zijn? Een kleine deugd die iedere dag ter ere van Maria onbevlekt beoefend wordt."⁷⁵

Jaren later was hij O.-L.-Vrouw meer gaan eren en aanroepen onder de titel Maria Hulp van de Christenen. Een verstrengeling van beide titels gebeurde onder meer in een avondwoordje op 30 mei 1862. Toen sprak hij over twee vaste zuilen in de woelige zee, waarop respectievelijk een hostie en een beeld van de Onbevleete stond. En onder het beeld van de H. Maagd het opschrift "Maria Hulp der Christenen."⁷⁶ Dat feest werd "het feest der feesten" en werd op 24 mei of rond 24 mei met zorg voorbereid en luisterrijk gevierd. Tijdens de voorbereiding gaf hij op 13 mei 1877 een avondwoordje. De verandering van de titel belette hem niet voor nieuwe generaties zowat dezelfde gedachten te ontwikkelen als vroeger. Bijvoorbeeld: "En als dat zo is bij de moeders op deze aarde, zal het dan niet hetzelfde zijn bij onze goede moeder daarboven in de hemel? O, geloven jullie het, zij is beter, oneindig liefderijker dan de moeders van deze aarde en veel machtiger dan de moeders op deze aarde. Zij kan ons alles verlenen en verleent het ons graag. Als wij ons van ganser harte aan haar zullen aanbevelen, zal zij bereid zijn om ons te helpen, omdat wij op een bijzondere wijze haar kinderen zijn."⁷⁷

Don Bosco stelde zijn leven lang een vurig en onbeperkt vertrouwen in Maria. En dat in hoge mate ontwikkelde vertrouwen wilde hij overdragen op zijn toehoorders, klein en groot.

Zoals hierboven aangeduid werd, zijn er gewichtige redenen om aan te nemen dat "groten en kleinen" in de oorspronkelijk-

ke brief inderdaad de “grotere” en “kleinere” jongens betroffen. Het is echter ook mogelijk dat don Lemoyne daarmee eerder enerzijds de salesianen en anderzijds de jongens bedoelde. Dat lijkt ten andere zijn intentie geweest te zijn in brieven die hij tijdens het verblijf in Rome aan don Rua stuurde. Op 16 april 1884 schreef hij: “Don Bosco laat goedendag zeggen aan jou en aan alle anderen, groten en kleinen.”⁷⁸ Daar is zijn bedoeling vrij duidelijk, me dunkt. Hetzelfde lijkt ook te gelden voor een andere brief uit die periode. Waar hij het had over wat don Bosco veertig jaar lang afgezien had, besloot hij: “Dat zou het onderwerp moeten zijn om over te preken voor allen, én voor groten én voor kleinen.”⁷⁹ En zou dat niet evenzeer het geval zijn als hij hier, niet zoveel verder dan “Houd iedereen voor”, de brief aan de jongens aanvult met de voorwaarde om de barrière succesrijk te kunnen verwijderen? De voorwaarde is dat “groten en kleinen bereid zijn om een kleine versterving te doen.” (36) Toch een voorwaarde die voor de respectieve groepen aan elke zijde van de barrière geldt, zou men denken. Hoewel. De aanvulling steunt op een gegeven uit het handschrift A, dat wellicht toch in de eerste plaats de jongeren betreft. Absoluut zeker is dat nochtans niet. Zelfs niet als we luisteren naar de woorden van don Bosco tijdens de zitting van de Hoofdraad op 28 februari 1884, een paar dagen vóór zijn vertrek naar Frankrijk. Hij vroeg de raadsleden de jongens te stimuleren om vurig voor hem te bidden zolang hij onderweg zou zijn. “Dat om twee redenen. 1° Opdat mijn gezondheid tegen de ongemakken van het reizen zou bestand zijn. 2° Omdat ik veel centen nodig heb. Men moet het tegen de groten zeggen, men moet het tegen de kleinen zeggen.”⁸⁰ Hoe waarschijnlijk het ook is dat hij toen de twee groepen jongens bedoelde.

- Tot de opdracht van don Bosco behoort het ook voor te houden “dat de Madonna met talloze genaden en wonderen hun [de jongens] brood geeft en middelen om te studeren.” Dat is een derde punt. Het is een aspect dat don Le-

moyne aan de andere twee toevoegt. Het is een gedachte die in geen enkele redactie voorkwam. Misschien werd ze geïnspireerd door de passage in het schrijven voor de salesianen waar Buzzetti de gevolgen van de lusteloze ontspanning opsomt. Een van de gevolgen was dat “ze ongaarne leven op een plaats waar de goddelijke voorzienigheid hen overstelpt met alle goeds voor het lichaam, voor de ziel, voor het verstand.” (12)

Voor don Bosco is het inderdaad God, de goddelijke voorzienigheid die alles in handen heeft en leidt. Dat bevestigen onder meer uitspraken in zijn *Herinneringen aan het Oratorio*. Terugblikkend op zijn leven schreef hij over het Oratorio als: “Die instelling die de goddelijke voorzienigheid welwillend aan de Sociëteit van de heilige Frans van Sales toevertrouwd heeft.” Toen markiezin Barolo twee ruime kamers van een toevluchtshuis voor meisjes, dat in aanbouw was, ter beschikking van het beginnende Oratorio stelde, ervoer hij dat in diezelfde terugblik als “de keuze van de goddelijke voorzienigheid.”⁸¹

Tegelijkertijd was het voor hem duidelijk dat hij gebeurtenissen en inspiratie moest toeschrijven aan de genadige en moederlijke bescherming van Onze-Lieve-Vrouw. Zo schreef hij in diezelfde *Herinneringen* dat hij op maandag na de priesterwijding, die op zaterdag, vigiliedag van het feest van de H. Drie-eenheid plaatshad, de mis ging celebreren in de kerk van de Consolata. Dat deed hij: “Om de verheven Maagd Maria te bedanken voor de ontelbare gunsten die zij voor mij van haar Goddelijke Zoon Jezus verkregen had.”⁸² Zonder de minste twijfel speelde in het woord “ontelbare” (in het Italiaans “infiniti”) mee wat hij in de terugblik op zijn leven tot in 1873-1875 geschreven had.

Dat zij die “bemiddelende” rol van haar Zoon en dus in wezen van de goddelijke voorzienigheid in zijn leven toebedeeld

kreeg, illustreerde hij in de symbolisch uitgewerkte droom op negenjarige leeftijd. De kern van zijn opdracht en dus van zijn roeping kreeg hij van Jezus zelf: "Hij riep mij bij naam en gaf mij het bevel mij aan het hoofd van die kinderen te stellen." Jezus, en in hem en door hem de goddelijke voorzienigheid, wees hem bovendien de te volgen methode aan: "Niet met slagen, maar met zacht(moedig)heid en christelijke liefde zul je je vriendjes moeten winnen." Om hem bij het vervullen van die roeping bij te staan, gaf Jezus de assistentiële taak echter door aan zijn Moeder: "Ik zal je de meesteres geven en onder haar leiding kun je wijs worden en zonder haar wordt alle wijsheid dwaasheid."⁸³

Wat nu die ontelbare gunsten zelf betreft, lijkt me een gebeurtenis in april 1878 heel illustratief. Don Bosco werd toen ernstig ziek in Sampierdarena. De coadjuteur Enria verzorgde hem en noteerde dat don Bosco hem op een avond toevertrouwde: "Wat ziet de Madonna ons graag!" Dat zei hij naar aanleiding van het bezoek van veel weldoeners en weldoensters die "niet met lege handen gekomen waren."⁸⁴ Financiële hulp had hij toen weer heel hard nodig. Die avond in Sampierdarena was geen eenmalige of toevallige gebeurtenis. Integendeel. Dat voorval en zovele andere voorvallen behoorden voor don Bosco tot de "duizenden dingen, waaronder ook buitengewone feiten." En die uitdrukking betekent zoveel als zeggen dat O.-L.-Vrouw als Maria Hulp van de Christenen hem bijstond met bovennatuurlijke genaden of tussenkomsten ten gunste van zijn werken.⁸⁵

Niet alleen hijzelf was in die overtuiging gegroeid, maar ook zijn naaste medewerkers en vele weldoeners en weldoensters. Voor hen allen werd het in de loop van de jaren zelfs almaar duidelijker dat Maria Hulp juist door bemiddeling van don Bosco genezingen, bekeringen en wonderen van liefdadigheid verwezenlijkte.

In die sfeer kan het niet verrassen dat don Lemoyne een alinea inlast met de uitdrukking “tallose genaden en buitengewone gebeurtenissen of wonderen.” Wel is het eens te meer moeilijk aanvaardbaar dat hij dat punt zou weggelaten hebben in de brief aan de jongens. “Brood en studeren” hebben toch in de eerste plaats met hun leven in Valdocco te maken. Vooral dan met dat van de scholieren.

▪ In het vierde punt brengt don Lemoyne nu een kleine wijziging aan. De opdracht wordt niet meer als behorend tot de taken van don Bosco voorgesteld. Wel als een opgave voor alle jongens, aan wie de brief trouwens gericht was. En nu ook - tevoren in de eigenlijke brief wellicht slechts onrechtstreeks bedoeld - voor de volwassenen. Door die verandering van onderwerp van de zin is er weer een breuk in de opbouw. “Zij [de jongens dus] moeten erom denken dat ze aan de vooravond van het feest van hun Allerheiligste Moeder staan. Zij moeten beseffen dat ze, zoals de eerste suggesties al aangaven, juist met de bijstand van Maria Hulp de barrière van wantrouwen zullen kunnen neerhalen.” Men zou kunnen opwerpen dat men eronder moet verstaan dat het zijn taak is hen eraan te herinneren. Maar het staat er nu eenmaal niet meer met dezelfde eenduidige woorden.

De eigen inspanningen van de jongens waarop net voordien een beroep gedaan werd, zijn noodzakelijk, maar volstaan blijkbaar niet. Die inspanningen kwamen, wat de jongens betreft, hierop neer: in het tussenstuk gehoorzaamheid (21) en daarna de vijf punten in het begin van het tweede grote gedeelte (32). De bestaande barrière is echter niet alleen het gevolg van menselijke zwakheden, zij is ook mede het werk van de duivel. Van die barrière weet hij gebruik te maken “om bepaalde zielen in het verderf te storten.” “Bepaalde” beantwoordt natuurlijk aan “een aantal” en “weinigen.” Op hen blijft de schijnwerper gericht. Ze worden misschien zelfs overbelicht. Voor don Bosco en zijn medewerkers is de duivel een

reële vijand en, zeggen we maar, de verpersoonlijkte kracht van het kwaad. Daarom zijn ook sterkere tegenkrachten nodig om hem de baas te worden.

Hoe hijzelf in droomgezichten de duivel soms te vlug af was, kwam hiervoor al aan bod.⁸⁶ Soms heeft hij echter ook gewezen op de hulp van Maria om de duivel te bestrijden. Zo in de jaren zestig. Tijdens een avondwoordje op 2 januari 1865 zei hij: "De duivel, mijn dierbare jongens, loopt onder jullie en ik zie hoe hij jullie wil verslinden. Hij loopt achter jullie aan en nu eens pakt hij jullie met de ene voet dan weer met de andere en hoopt jullie ten val te brengen. En nu houdt hij jullie stevig met beide voeten omkneld. Maar jullie hebben een mooie Dame die jullie de hand reikt en jullie ondersteunt zodat het onmogelijk is te vallen. (...) Mijn goede jongens, die lelijke tronie is de duivel, jullie vijand. De mooie Dame is de allerheiligste Maagd Maria."⁸⁷

Hoe het komt dat de redacteur hen erop attent maakt dat het "de vooravond van het feest is", valt moeilijk te zeggen. Want de brief werd toch al op 10 mei verstuurd. Wellicht bedoelde hij slechts dat het feest heel dichtbij was. Dat zou nog het best rijmen met de bijkomende opdracht aan allen tijdens de voorbereiding op het grote feest van Maria Hulp der Christenen. Een bijkomende opdracht die even nadien volgt.

6. Specifieke, toegevoegde opdrachten die voor allen, groten en kleinen, gelden om de barrière uit de weg te ruimen in Valdocco als voorbereiding tot het feest van Maria

De allusie op de noodzaak om de fatale of nefaste barrière die de duivel had weten op te werpen, neer te halen, geeft don Lemoyne de gelegenheid om nog een paar gedachten uit A nu in te lassen. Die had hij in de brief aan de jongens niet opgenomen. Daardoor wijkt de tekst in D hier weer af van de tekst in K. Het valt moeilijk een reden te bedenken waarom hij

die gedachte uit een vooraf geschreven uitgebreide tekst voor de volwassenen zou weggelaten hebben omdat hij zagezegd niet zou gepast hebben in een brief voor de jongens.

In A kwam eerst de vraag van don Bosco naar mogelijk succes van de operatie: "En zullen we erin slagen die barrière uit de weg te ruimen?" En daarna de opgave aan allen: ze moeten iets speciaals doen ter ere van Maria Hulp. In deze toevoeging geeft Buzzetti een versterkt positief antwoord op de vraag van don Bosco. In plaats van gewoon "Jawel" nu "Ja, zeker." Hij biedt bijgevolg een hoopvol en verheugend perspectief. Toch verbindt hij dat heerlijke vooruitzicht met een voorwaarde. Nu zelfs met een tweevoudige voorwaarde.

- Voor de eerste voorwaarde wijzigt don Lemoyne de oorspronkelijke verwoording van don Bosco. Hij vervangt "een bloemetje" door "een kleine versterving." Het geven van een kleine geestelijke bloem tijdens de dagen van voorbereiding op een liturgisch feest vertolkte nochtans een overbekend gebruik in de morele en religieuze opvoeding van don Bosco. Of het om de voorbereiding van Kerstmis, van 8 december (Maria onbevleete ontvangenis), van 24 mei (Maria Hulp) ging of om de hele maand mei of om de gedachtenis van de H. Frans van Sales en de H. Aloysius, don Bosco intensiveerde de opvoeding via concrete gedachten en voorstellen waaraan hij de naam "fioretti" (kleine bloemen of bloemetjes) gaf.

Ooit uitte don Lemoyne zijn waardering voor die aanpak op deze wijze: "Voor iedere zondag en voor elke dag van de novene handelde hij over de voornaamste deugden van de heilige met een gebed, een schietgebed en een vrome oefening." Van "die vrome oefeningen of kleine bloemen, de pit, de essentie van zijn raadgevingen, preken, persoonlijke aansporingen" gaf hij dan een reeks voorbeelden.⁸⁸

Conform die traditie wilde don Bosco dat in mei 1884 dus blijkbaar weer doen. Toch neemt don Lemoyne het woord uit A niet over. Hij vervangt het door "kleine versterving." Of don Bosco ermee akkoord gegaan is, weten we niet. Er zijn immers geen sporen te vinden van het feit dat hij de tekst van de lange versie ooit zou nagelezen of gecorrigeerd hebben.

Het is echter zo goed als vanzelfsprekend dat hij, zoals de meeste gelovigen in zijn tijd, zelf de versterving beoefende en ze soms aanbeval. Ook aan jongeren. Dat deed hij inderdaad. Zo tijdens een avondwoordje in de novene voor het feest van de H. Frans van Sales in januari 1876. Don Bosco zei: "Ik moet jullie nog een bloemetje geven. Het seizoen is eerder aan de koude kant en als kleine bloem zou ik willen dat jullie al de koude, de vochtigheid en andere ongemakken die jullie gedurende de novene te verduren hebben, zouden verdragen zonder daarover te klagen. Dat om de H. Franciscus aangenaam te zijn. Telkens als het jullie overkomt iets te moeten lijden, zoals ziekte, beledigingen, krenkingen, zeggen jullie dan: ter ere Gods. De Heer zal er heel tevreden over zijn en door bemiddeling van Sint-Franciscus zal hij jullie zegenen."⁸⁹

Dat "bloemetje" lag in de lijn van wat hij bij Domenico Savio in een aanvullend hoofdstuk van de levensbeschrijving geprezen had en wat de jongens als lectuur aanbevolen kregen: "In het koude jaargetijde had Savio veel last van winterhanden. Maar hoewel hij ervan afzag, hoorde men hem er niet over spreken of klagen."⁹⁰

Toch was don Bosco anderzijds voorzichtig en terughoudend wat fysieke verstervingen betrof. Toen hij Domenico Savio ging bezoeken omdat de jongen op een wintermorgen ziek te bed was blijven liggen, stelde hij vast dat hij verkleumd en met opgetrokken benen in bed lag. Hij keek nauwkeurig toe en merkte dat hij slechts een dun zomerdekentje op zich had.

“Van toen af”, zo besloot don Bosco, “werd hem verboden nog enige versterving te doen zonder eerst uitdrukkelijk toelating te vragen.” Wat hem nog toegestaan werd, waren “het geduldig verduren van beledigingen die je wel eens aangedaan worden, en het met gelatenheid verdragen van warmte, kou, wind, regen, vermoedheid en allerlei onaangenaamheden op het gebied van gezondheid.”⁹¹

Het bloemetje dat don Bosco voor ogen had, ging vermoedelijk in de richting van het verdragen. Want in A werd er niet alleen voorgesteld “de Hemelmoeder een bloemetje aan te bieden”, maar ook “bereid te zijn een of ander voor haar te lijden.” Don Lemoyne maakt er een geheel van, maar laat wel een voor don Bosco specifieke, traditionele en vertrouwde benaming vallen.

- Het is alsof voor don Lemoyne iets anders even belangrijk, zoniet nog belangrijker is, namelijk dat “groten en kleinen in praktijk brengen” wat Buzzetti aan don Bosco gezegd heeft. [In de tekst zelf staat de rechtstreekse rede: “wat ik u gezegd heb”, met eens te meer de beleefdheidsvorm “u.”]

Don Lemoyne weet natuurlijk dat waarachtig christelijk leven maar mogelijk is als genade en menselijke inspanning samengaan. Na al wat in de commentaren als inspanning van de volwassenen en de jongeren gevraagd werd, is het normaal dat hij nog eens extra de aandacht vestigt op de noodzaak van de vervulling van de respectieve taken of opdrachten. Daardoor krijgt de combinatie “groten en kleinen” hier zeker een ruimere betekenis. De uiteindelijke verantwoordelijke is echter don Bosco zelf. Tot hem richt Buzzetti zich immers een laatste keer.⁹²

“Wat ik u gezegd heb” sluit inderdaad het gesprek tussen don Bosco en Buzzetti in de voortgezette “droom” af. Meteen rondt die zin alle gesprekken in de lange versie af. Dat betekent dat

de uitdrukking op het geheel van de inhoud kan slaan en allen wil engageren.

7. Het "ontwaken" van don Bosco volgens de lange of samengevoegde versie

Om don Bosco te laten ontwaken uit de "droom" of de "verstrooidheid" of gewoon uit het even rechtstaande ingedommeld zijn, kon don Lemoyne het eigenlijke slot van de brief aan de jongens niet meer gebruiken. Dat had hij al op het einde van het eerste lange gedeelte uit C gekopieerd. Hij moest een nieuw slot bedenken. Daarvoor maakte hij gebruik van een zin uit het einde van dat eerste gedeelte. (29) Tevens liet hij zich inspireren door de afsluiting van andere droomverhalen.

- De reactie "met groot verdriet" of met hevige smart "naar de recreatie kijken" op het einde van het eerste uitgebreide deel verzacht hij nu in het nieuwe slot tot het neutrale "ging ik voort met naar mijn jongens te kijken." Heel natuurlijk komt die zakelijkheid niet over. Daarvoor staat ze in te schril contrast met wat onmiddellijk volgt.

- De blik van don Bosco wordt inderdaad gebiologeerd door de weinige jongeren "die de richting van het eeuwige verderf al uitgingen." Die aanblik benauwt hem zozeer dat hij wakker schiet.

Het plots ontwaken uit een droom werd door don Bosco vrij vaak toegeschreven aan een of andere vorm van lawaai van buiten. Rumor in een kamer naast de zijne, klokkengelui, een bel die luidde, bliksem en donderslagen. Soms fysieke pijn zoals hagelstenen op zijn hoofd.⁹³ Enkele keren was het echter, gelijk in 1884, een hevige emotie die hem wekte. Bij het zien van de razende stier die in het verhaal van de vier spijkers

“opnieuw verscheen” (1876), was hij “zo ontzet (geschrokken) dat hij wakker schoot.”⁹⁴ Tijdens zijn ziekte in februari 1884 hoorde hij in een koortsaanval-droom Sint-Paulus bidden en “dat gebed ontroerde hem zodanig dat hij in tranen uitbarstte en ontwaakte.”⁹⁵ En dan in 1868. Weer eens is het precies dat verhaal van 1868. Toen werd hij door “zulke ontzetting geslagen, dat hij op de vlucht sloeg en vluchtend ontwaakte.”⁹⁶ En die ontzetting werd toen eveneens veroorzaakt door de ontdekking van zware zonden, met name onzedigheid en hoogmoed, twee hoofdgebreken die zijn huis bedreigden.

Hier dus na het antwoord van Buzzetti op de vraag betreffende het al dan niet slagen geen sprake meer van stilaan tot bewustzijn komen, of last van gezwollen benen of vaststelling dat hij nog rechtop voor zijn bed staat. Dat laatste was bij een aandachtige redactie trouwens niet meer mogelijk omdat don Lemoyne bij de overgang naar het aangehechte stuk don Bosco “naar bed had laten gaan”. (30) Nu dus geen einde meer dat in de brief aan de jongens de verstrooidheid of het even indommelen zo harmonisch in overeenstemming met het begin afgesloten had. Het is bovendien een slot dat uitsluitend bestemd is voor de salesianen en niet past in het geheel van het antwoord op de vraag van de overgangsfase naar de brief aan de jongens: “Wat moet ik aan de jongens van het Oratorio zeggen?” (31) De jongens hebben don Rua dat slot inderdaad nooit horen voorlezen. Net zo min overigens als een paar van de vermelde toevoegingen omdat ze nu eenmaal niet voorkwamen in de brief die aan hen gericht was.

Na die afronding gaat hij over tot de overname van het laatste gedeelte van de brief aan de jongens. Dat stuk bestaat uit een korte overgang en enkele beschouwingen achteraf. Het komt op een paar eigenlijk onbelangrijke wijzigingen na volledig overeen met de oorspronkelijke tekst.

8. Overgang naar bijkomende beschouwingen uit de brief aan de jongens

In de overgangszin richt hij zich weer direct tot zijn lezers of liever zijn toehoorders: "Veel andere heel belangrijke dingen die ik gezien heb, zou ik jullie nog willen vertellen." Maar hij oordeelt dat "de tijd ontbreekt" en dat het ook niet "de geschikte omstandigheid is om het te doen."⁹⁷ Het is lang niet duidelijk waarop don Bosco of don Lemoyne hier zinspeelt. Misschien ontbrak de tijd omdat de brief absoluut moest vertrekken om tijdig in Turijn aan te komen.

Misschien namen beiden hun toevlucht tot dat excuus omdat don Bosco er in het verleden wel eens vaker gebruik van gemaakt had. Vooral in avondwoordjes waarin hij droomverhalen vertelde, had hij de luisterende jongens er soms op gewezen dat het niet de gepaste plaats of geschikte omstandigheden waren om nog meer mee te delen. En dat gebruik kende don Lemoyne heel goed. Naar aanleiding van een verhaal over een gedroomd gesprek met een bisschop zei don Bosco in 1867 vlakaf: "Wat hij mij zei, mijn beste jongens is niet voor jullie bestemd."⁹⁸ In 1871, toen het erom ging te weten of de namen van jongens al dan niet met inkt geschreven waren, achtte hij het woordje 's avonds "niet de geschikte gelegenheid om daarover te spreken." Ook die keer had hij "nog veel andere dingen gezien" waarover hij het later stukje bij beetje wilde hebben. Nadien maakte hij de namen toch niet bekend. Hij ging bovendien slechts twijfelend en terughoudend op de kern van de zaak in.⁹⁹ Op 4 juni 1875 bestond de nabeschouwing bij een droomverhaal uit een dialoog tussen hem en don Barberis. Daarin omzeilde hij een rechtstreeks antwoord op een van de vragen van don Barberis. Kordaat stelde hij wel: "Wat het meedelen betreft van de weg die iedere jongen zal inslaan en hoe die zal eindigen, dat is niet opportuun."¹⁰⁰ In een korte afsluitende beschouwing bij het breed uitgesponnen verhaal over de salesiaanse tuin in de-

cember 1876 sprak hij in dezelfde zin over de toestand van elke jongen: “Daarover zal ik niets in het openbaar zeggen. Hier zou veel uitleg moeten verschaft worden, maar die bewaar ik voor een andere avond.”¹⁰¹ Voor zover we over documenten beschikken, is van “die andere avond” niets in huis gekomen.

9. Reflecties waarbij don Bosco zijn jongens in de ik-persoon direct aanspreekt

Dat don Bosco de gewoonte had op het eigenlijke verhaal van “dromen” nog een of andere vorm van nabeschouwingen te laten volgen, kwam net hiervoor al tot uiting. Vaak waren dat moraliserende overwegingen of aanmaningen. Meestal hield hij het kort tot heel kort. In deze brief is het echter een vrij lange passage, waarin hij op een uitzonderlijke wijze herhaaldelijk op het gevoel van toehoorders en/of lezers inspeelt. De redacteur laat don Bosco die beschouwingen met een ongewoon en krachtig “Ik besluit” inleiden. Het is alsof don Bosco even moet slikken om een plots opwellende ontroering de baas te blijven.

- Gevoelvolle en algemene formulering van zijn grote verwachting voor de nabije toekomst

- Die opwelling wordt hoorbaar veroorzaakt door het gevoel dat de jongens van het huidige Oratorio zijn totale inzet niet meer beantwoorden. Niet meer waarderen zoals dat vroeger gebeurde. Hij wordt nu inderdaad heel persoonlijk. In tegenstelling tot de eerste van de aanmaningen aan het begin van het aangehechte briefgedeelte. (32) Daar ging het om de erkenning door de jongens van de enorme inspanningen en offers van de oversten, leraren en assistenten. Nu confronteert hij hen echter en zelfs alleen met zijn eigen onbaatzuchtige, levenslange inspanningen. Daarbij past hij de heel expressieve en sterke uitdrukking “zijn leven verbruiken” (“consumare”) of offeren van de notities in B op zichzelf toe. (14) Door die

jarenlange inzet met al zijn krachten is hij een "arme, oude man" geworden. Zo stelt hij zichzelf voor als iemand die men met eerbied moet bejegenen. Als iemand die men moet ontzien. Als iemand die het verdient dat men hem een genoegen doet. Het gevoelsargument overheerst. De salesianen, die de tekst eventueel onder ogen krijgen, zal de uitdrukking "zijn leven verbruiken" en in de samengevoegde tekst zelfs "zijn hele leven", zonder twijfel kunnen herinnerd hebben aan het wederwoord van don Bosco ter verdediging van zijn medewerkers tegenover Buzzetti in het eerste deel van de lange versie.

- De gevoelsnoot klinkt ook door in zijn uitgesproken verwachting, in zijn visie op de nabije toekomst. Het is zijn innige en uitdrukkelijke verwachting dat "de gelukkige dagen van het oude Oratorio zouden terugkeren." Het is klaarblijkelijk een allusie op de blije herinneringen waarmee Buzzetti de sfeer van het vroegere Oratorio voordien in de redactie B en in de brief aan de jongens gekenmerkt had. Als don Bosco zich vroeger te midden van zijn jongens begaf, wekte zijn contact vreugde en luidruchtige uitbundigheid ("tripudio"). Daardoor was het leven in het Oratorio "een paradijselijk feest" ("un tripudio di paradiso"). Dat is de uitdrukking die in het schrijven voor de volwassenen opgenomen en zelfs nog nader toegelicht werd.¹⁰² Het is het onderdeel van de commentaar van Buzzetti waarna don Bosco in de redacties C en D heel persoonlijk werd en zei: "Toen was alles vreugde voor mij." (18) In de lange versie klinkt die persoonlijke noot uit C nu op deze plaats waarschijnlijk mee. Het waren onvergetelijke "mooie jaren", gelukkige jaren. Voor iedereen. Het is tegelijk wellicht een allusie op het begin van de brief waarin hij al beklemtoonde dat zijn enige verlangen erin bestond "hen gelukkig te zien in deze tijd."

- Maar juist met dat verwachtingsvolle en nostalgische uitzicht op de toekomst, namelijk de terugkeer, het opnieuw beleven van de glorie tijd van het Oratorio, verbindt hij een

onverwachte nuchtere zin voor relativering. Die komt tot uiting in de merkwaardige tussenzin: "Rekening houdend met de veranderde omstandigheden." De perikelen rond de vertaling en de betekenis van die tussenzin werden besproken in een van de vorige edities in de reeks "Don Bosco Studies."¹⁰³ In wezen komt de uitleg hierop neer. Met het verstrijken van de jaren was het jeugdwerk in Valdocco er heel anders gaan uitzien. Wat don Bosco zelf betreft, wat zijn medewerkers en de jongens en ook wat de invloed van buiten af betreft.

Voor don Bosco zelf is de situatie helemaal anders geworden. Dat heeft hij in zijn verdediging tegenover Buzzetti eerlijk verwoord. Hij kan zich niet meer op dezelfde wijze en met dezelfde frequentie en intensiteit met de jongens onderhouden. Zijn gezondheid, zijn vele afspraken en de toegenomen zakelijke verplichtingen verhinderen hem dat. (18-19) Verder zijn er de lange afwezigheden ten gevolge van noodzakelijke reizen. Ook de mogelijkheid tot continu contact met zijn medewerkers leed eronder. Zijn innemende, harten veroverende en opvoedende aanwezigheid kon de sfeer in Valdocco steeds minder rechtstreeks bepalen.¹⁰⁴ Hij moest zich almaar meer op zijn medewerkers verlaten. Dat is beslist een verandering waarmee rekening moet gehouden worden.

Dat is een gewijzigde situatie die grotere verantwoordelijkheid legt bij zijn medewerkers. Die laten echter op verschillende punten verstek gaan. De definitieve tekst van de lange versie laat daarover geen twijfel bestaan. Daarin schrapte don Lemoyne een aanvankelijk in de handschriften B en C aangewezen verzachtende omstandigheid om in de lange versie te eindigen met een erg harde beschuldiging: "Velen zijn niet meer bereid om de inspanningen te leveren van weleer." (19) Daardoor verwaarlozen ze kansen tot persoonlijk contact en stimulerende, bezielende, preventieve aanwezigheid op de speelplaats. (19) Met bepaalde straffen en opvoedingsregels vervallen ze zelfs tot het repressieve systeem. (23-24 en 26)

Ook hebben we over een niet gering aantal salesianen vernomen dat ze het bestuur en vooral de eenheid van bestuur niet respecteren.¹⁰⁵ Hun mentaliteit is in sommige opzichten erg veranderd. Toch zijn dat geen wijzigingen waarmee rekening moet gehouden worden. Integendeel. Zijn medewerkers en plaatsvervangers moeten terugkeren tot het oorspronkelijke systeem, het preventieve systeem. Het systeem dat "waakzaam en liefdevol wanordelijkheden voorkomt." (26)

Verder zijn er de jongens zelf. Volgens de beschrijving van het speelplaatsgebeuren vinden velen hun gading niet meer in de aangeboden ontspanningsmogelijkheden. Sommigen verwijderen zich zelfs van de grote groep. Nog anderen vormen cliëkjes waarin kritiek gespuid of "vuile praat" verteld wordt. (9-10; 32) Ongehoorzaamheid en wantrouwen komen al te vaak voor. (20-21; 34) De sacramentele praktijk lijkt getekend door oppervlakkigheid en formalisme. (33-34) Evenmin als de tekortkomingen van de salesianen komen dergelijke negatieve "veranderingen" in aanmerking om er rekening mee te houden in de zin die in de tekst bedoeld wordt.

Een verandering die in de tekst niet vermeld wordt, maar wel in aanmerking komt, is het aantal jongeren dat geweldig toegenomen is. Dankzij een studie van P. Stella beschikken we voor de jaren 1851-1869 over betrouwbare informatie betreffende het groeiende aantal, het percentage scholieren en vakleerlingen en hun geografische en sociale herkomst.¹⁰⁶ Jammer genoeg niet voor de periode 1871-1884. De gewijzigde situatie op het gebied van het aantal jongeren moet de handhaving van orde en tucht moeilijker gemaakt hebben en ongetwijfeld aanpassingen wat assistentie en persoonlijk contact betreft, vereist hebben. Een van de maatregelen die trouwens al genomen werd, was de scheiding van scholieren en vakjongens voor de speeltijden en andere activiteiten.¹⁰⁷ Aan welke andere hier nog gedacht werd, is werkelijk niet onmiddellijk duidelijk.

Misschien komen ook factoren van buiten zoals politieke, sociale, culturele en kerkelijke ontwikkelingen in aanmerking. Daarmee werd don Bosco in het verleden al geconfronteerd. Zo nam rond 1867 het percentage vakjongens in Valdocco toe ten gevolge van een algemene economische crisis. Turijn verloor toen aan betekenis omdat Rome de hoofdstad van het nieuwe Italië werd. De werkgelegenheid verminderde en het levensonderhoud werd duurder. De werkgevers stonden onder de druk van loonsverhogingen.¹⁰⁸ Over de invloed van die sociale situatie op de jongens en de gang van zaken in het Oratorio heb ik echter nog niets gevonden. Het is voor deze studie waarschijnlijk niet nodig om de verspreiding van het manifest "Proletariërs aller landen, verenigt u" (1848) en de impact van de door Karl Marx in 1866 gestichte Internationale op arbeiders en gezinnen in Noord-Italië op het spoor te komen. Maar het kan moeilijk anders of rond 1880 beroerden dergelijke geschriften en bewegingen ook in Italië vele gemoederen.

Het is dan ook niet overbodig te weten dat don Bosco in dat opzicht niet wereldvreemd was. Dat mogen we afleiden uit een toespraak uit 1883. Toen zei hij in Lyon het volgende tot zijn toehoorders: "Indien u toelaat dat die jongens het slachtoffer worden van communistische theorieën, dan zullen ze de weldaden die u hun vandaag weigert, eens komen vragen. Niet meer met de hoed in hand, maar door u het mes op de keel te zetten. Dan zullen ze u misschien samen met uw goederen ook uw leven ontnemen."¹⁰⁹ Dat gebeurde overigens maar acht jaar voor het verschijnen van de encycliciek *Rerum novarum*. Met hem zullen zijn medewerkers van het eerste uur er zich wel rekenschap van gegeven hebben, dat de jongeren in de jaren tachtig van de 19de eeuw niet meer waren zoals zij in hun jeugd in het Oratorio geweest waren.

Het eerste besluit van het 3de Algemeen Kapittel in september 1883 toont trouwens aan dat don Bosco en zijn medewerkers zich terdege rekenschap gaven van bepaalde veranderingen in de maatschappij en in de Kerk. Gevat formuleerde don Bosco het zo: "Het is noodzakelijk dat wij trachten onze tijd te kennen en ons eraan aan te passen."¹¹⁰ Welke veranderingen hij toen precies voor ogen had, komt uit de context echter niet zo klaar naar voren. Opmerkelijk is dat hij aanpassing als een ernstige opgave beschouwde en naar voren schoof.

Dat besef van en die gevoeligheid voor allerlei veranderingen maken de reactie van don Bosco na de kennismaking met een brief van E. H. Dupuy een paar jaar later heel aannemelijk. Die geestelijke was directeur van het grootseminarie te Montpellier en vroeg don Bosco naar zijn methode op het gebied van gelovige opvoeding en begeleiding van jongeren. Volgens een getuigenis van don Lemoyne moet hij daarop gereageerd hebben: "Men wil dat ik mijn methode zou uiteenzetten. Maar die ken ik zelf niet. Ik ben altijd vooruitgegaan zoals de Heer het mij ingaf en de omstandigheden het vereisten."¹¹¹ Het is opmerkelijk dat hij niet alleen aandacht vestigde op spirituele ingevingen, maar ook op "omstandigheden." Wat hij dan ook onder dat woord mag verstaan hebben.

Zijn instelling en devies zouden blijven nawerken. Tot in het onderricht van G. Barberis aan de novicen. In de lithografische uitgave van zijn *Appunti* [notities voor een gewijde of christelijke pedagogie] kwam hij er krachtig voor uit. De letterlijke, niet becommentarieerde opname van don Bosco's kleine verhandeling over het preventieve systeem in zijn cursus leidde hij kort in. Daaruit citeer ik: "Ook onze onvergetelijke vader don Giovanni Bosco besteedde zijn leven om ons een methode aan de hand te doen. Als wij [op onze beurt] die methode volgen, zouden wij volgens de veranderde tijden, volgens de huidige omstandigheden en volgens onze regels over het algemeen een zodanige opvoeding kunnen realiseren dat ze

met zekerheid in haar opzet zou slagen.”¹¹² De trouw aan de handel- en werkwijze van don Bosco is er. Maar ook en zelfs vóór “onze regels” de openheid tegenover de veranderde tijden en de “huidige omstandigheden. Alleen de concrete invulling of uitleg wat “de veranderde tijden” en “huidige omstandigheden” betreft, is ook bij don Barberis achterwege gebleven.

Als don Bosco in zijn brief aan de jongens het globaal geformuleerde verlangen uitdrukt dat de “gelukkige dagen van het oude of vroegere Oratorio zouden terugkeren, dan moeten de jongens niet bang zijn dat hij mordicus aan een totale terugkeer naar het verleden denkt. Ze hoeven echt niet te vrezen dat het heden een slaafse kopie van het verleden zou moeten zijn. Het is hem om essentiële dingen te doen. Dingen die gelukkig maken. Wat hij echt wil bewaren, zal hij nog eens bondig samenvatten.

- De concrete formulering van zijn verwachtingen in een reeks van viermaal twee aspecten

Het resumé behelst wezenlijke aspecten, die tevoren min of meer breedvoerig werden behandeld. Via een viervoudige herhaling van de inleidende woorden “de dagen van” worden die nu indringend hernomen en ingeprent. Viermaal twee met elkaar verbonden aandachtspunten.

- Genegenheid en christelijk vertrouwen

Voorop komen relationele aspecten die de houding van de jongens tegenover de oversten moeten kenmerken: “De dagen van de genegenheid (amore) en het christelijke vertrouwen tussen de jongens en de oversten.”¹¹³ Dat don Bosco in de eerste plaats de gevoelvolle genegenheid, het graag zien voor ogen had, konden de jongens al horen in de nabeschouwingen bij de beschrijving van de speeltijd tijdens de vroegere tijden van het Oratorio. “Men kon immers merken”, werd hun gezegd, dat toen “tussen de jongens en de oversten

de grootste hartelijkheid heerste." En Valfrè voegde eraan toe: "Kijk: familiariteit scheidt genegenheid en genegenheid scheidt vertrouwen." (7) En op zijn beurt had Buzzetti formeel gezegd dat een hart dat "niet in vrede is met God, de indruk heeft dat alles verkeerd loopt. En omdat het zelf geen liefde heeft, oordeelt het dat de oversten er niet van houden." (33) Met andere woorden een jongen die niet in vrede met God leeft, meent dat de oversten hem niet graag zien, omdat hijzelf de diepere kracht mist om graag te zien. Zonder genegenheid vanwege de jongeren en zonder wederzijdse affectieve liefde is ware opvoeding niet mogelijk.

Echte opvoeding is evenmin mogelijk zonder vertrouwen van de jongeren in hun opvoeders. Daarom mocht Buzzetti in zijn commentaar zeggen dat "de oorzaak van het grote verschil" tussen het heden en het verleden moest toegeschreven worden aan "een zeker aantal jongens dat geen vertrouwen heeft in de oversten." Daarom moesten alle jongens bij het voorlezen van de brief horen: "De barrière van wantrouwen moet doorbroken worden en in de plaats daarvan moet het hartelijke vertrouwen komen." Ook al ging het eigenlijk 'slechts' over "een zeker aantal jongens." Dat zijn vooral diegenen die "de oversten proberen te ontwijken. (9; 17) Voor de sfeer van vertrouwen en vertrouwelijkheid zijn allen verantwoordelijk. Daartoe worden zij nu in dat eerste verlangen op heel emotionele wijze opgeroepen.

Het is een verzuchting die hij in het verleden al vaak had laten horen. Ook in de periode vóór 1870. Zo eind augustus begin september 1862 tijdens de voorbereiding van de gedachtenis van de geboorte van O.-L.-Vrouw. Hij gaf wat uitleg bij een van de "bloemetjes." Don Bonetti maakte deze aantekening: "Wij [de jongens] moesten een groot vertrouwen stellen in de oversten. Zowel in zaken die de ziel als in dingen die het lichaam betreffen."¹¹⁴ En in de loop van een avondwoordje in 1863 dat hier al vaker geciteerd werd, zei hij: "Daarom moe-

ten jullie helemaal niet bang zijn voor mij, helemaal geen vrees koesteren, maar integendeel veel vertrouwen schenken. Dat is het wat ik verlang, wat ik van jullie vraag, wat ik van echte vrienden verwacht.”¹¹⁵ In het eerste deel van het samengevoegde schrijven had de redacteur de salesianen erop willen wijzen, dat het vertrouwen van hun kant “een elektrische stroom” kan wekken tussen de jongeren en de oversten.” (23) Dat was hun aandeel.

- Toegeeflijkheid en wederzijdse verdraagzaamheid

Dan volgt de tweede te vervullen dubbele wens: “de dagen van toegeeflijkheid en wederzijdse verdraagzaamheid uit liefde tot Jezus.” De derde opdracht in de reeks van vijf maanden de jongens voordien aan tot “het verdragen van de gebreken van anderen.” (32) In deze samenvatting komt de geest van toegeeflijkheid erbij.¹¹⁶ Om verdraagzaamheid mogelijk te maken en te bevorderen is “toegeeflijkheid” nodig. Je mag de anderen niet overvragen. Bij conflicten niet het onderste uit de kan willen. Niet minder noodzakelijk is de religieuze fundering “uit liefde tot Jezus (Christus).” Dat kan betekenen “om Jezus plezier te doen”, maar ook om Jezus na te volgen die zelf bereid was tot vergiffenis schenken en die Petrus opriep tot “zeventig maal zeven keer vergeven.”

De verdraagzaamheid was een houding tegenover de naaste die don Bosco al van in de eerste uitgave van zijn *“Il giovane provveduto”* (een boek met overwegingen, gebeden en religieuze gezangen) in 1847 de jongens voorhield. Onder meer via het voorbeeld van de H. Aloysius. Over hem schreef don Bosco: “Hij wist op bewonderenswaardige wijze de gebreken van de naaste te verdragen.” Waarschijnlijk als heel toepasselijk op de jongeren die toen op de activiteiten van het Oratorio afkwamen, gaf hij inzicht in mogelijke gebreken die bommetjes leggen onder de geest van verdraagzaamheid: “Hij was zo geduldig tegenover de beledigingen, krenkingen en beschimpingen...” En tot besluit nog eens: “Ook wij, mijn

dierbare jongens, kunnen de H. Aloysius navolgen (...) in het verdragen van de gebreken van onze kameraden en in het hun vergeven als wij gekrenkt werden." Dat aspect in de voorstelling van de heilige bewaarde don Bosco tot in de editie van 1885.¹¹⁷ Ondanks gewijzigde omstandigheden zeker nog altijd niet zonder reden.

- Openhartigheid en ongeunsteldheid

Het derde verlangen brengt attitudes samen die eveneens nauw met elkaar verbonden zijn: "de dagen van de open harten in alle eenvoud en ongeunsteldheid." De kern "de dagen van de open harten" klinkt als een echo op de passage met de vraag: "Herinnert u zich die mooie jaren nog?" Jaren die Buzzetti kenmerkte met de uitspraak: "En wij hadden geen geheimen voor u." Zo onbevagen en openhartig waren de jongens toen of zo onbevagen en openhartig worden ze door Buzzetti voorgesteld. Hoe belangrijk openheid van hart voor don Bosco was, kunnen we afleiden uit het feit dat hij ze al in zijn eerste suggesties voor de uitwerking van een brief tweemaal vermeldde: "Vroeger stond hun hart helemaal open." (18, ms. A) Wat in de brief werd: "En wij hadden geen geheimen voor u." (18 ms. K) En ook: "Dat de harten opengaan." (39, ms. A) Eigenlijk treedt hier hetzelfde thema op de voorgrond als in het *Reglement voor de huizen*: "Openen jullie hun vrijwillig jullie hart, omdat jullie hen beschouwen als vaders die vurig jullie geluk verlangen."¹¹⁸

Daar komt nu nog bij: "in alle eenvoud en ongeunsteldheid." Zoals voor vele opvoeders is wellevendheid een vereiste bij don Bosco, maar hij wil geen formeel, laat staan formalistisch gedoe. Integendeel voor hem mag, ja moet omgang met de oversten, leraren, assistenten en met hemzelf uitmunten door ongeunsteldheid. De omgang moet informeel, ongedwongen, vertrouwelijk, familiaar, dat wil zeggen ongeunsteld zijn. Dat komt erop neer dat hij geïnspireerd moet worden door de geest van familiariteit, het zo belangrijke woord

dat Valfrè in zijn commentaar, die voor de jongens bestemd was, als een synoniem van “de grootste hartelijkheid” op de voorgrond mocht plaatsen. (6-7)

Hoe don Bosco die eenvoud en ongeunsteldheid opvatte en beeldrijk voorstelde, kunnen we opmaken uit een artikel van het *Reglement voor de huizen*. In het hoofdstuk over de houding tegenover de oversten schreef hij: “Slecht handelen zij die zich niet laten zien bij (door) de oversten, maar zich integendeel verbergen of weglopen als zij eraan komen. Roepen jullie je het voorbeeld van de kuikens voor de geest. Degene die het dichtst bij de klokken lopen, krijgen altijd speciale hapjes van haar.”¹¹⁹

- Naastenliefde en ware blijdschap

Ook de vierde wens verbindt twee aspecten met elkaar: “de dagen van de naastenliefde en de ware blijdschap voor allen.” Terecht krijgt “blijdschap” een plaats in de samenvatting van de vurige verlangens. Vrolijkheid of blijdschap speelt immers van in het begin van de brief aan de jongens een belangrijke rol. Bij uitstek kenmerkt zij de sfeer op de speelplaats tijdens de vroegere periode van het Oratorio: “Het was een tafereel vol leven, een en al beweging, een en al vrolijkheid.” En: “De jongens riepen vrolijk door elkaar.”(6) Dat is een blijdschap die vooral door uiterlijke activiteit ontstaat. Ze is aan de levendige ontspanning zelf te danken.

Die vrolijkheid is voor don Bosco zeker heel belangrijk. Het scheppen van dergelijke gunstige, maar tegelijk eerder oppervlakkige omstandigheden volstaat voor hem echter niet. Onmisbaar om een echte blijde, opgewekte sfeer te creëren, zijn de hartelijke relaties, gemoedelijke en ongedwongen omgang of familiariteit “tussen de jongens en de oversten.” (6) Daarom moet het wantrouwen verdwijnen. In de plaats van wantrouwen moet namelijk “het hartelijke vertrouwen komen.” Dat wordt in de lange versie bevestigd door het antwoord op zijn

vraag na de beschrijving van de speelplaats rond 1884. Daar was zijn vraag: "Hoe kunnen wij mijn dierbare jongens opnieuw bezielen zodat ze de vroegere levendigheid, vrolijkheid, uitbundigheid terugkrijgen?" Daartoe is volgens Buzzetti meer nodig dan spelen alleen of "het zoeken van nieuwe spel mogelijkheden."¹²⁰ Voor alles is de genegenheid, de affectieve liefde vereist, letterlijk: "Coll'amore." (13) Die wordt getoond en betoond via de gemoedelijke, geïnteresseerde constante aanwezigheid onder de jongeren. (18) Pas als de vertrouwelijke, familiäre omgang van opvoeders met jongens en van jongens met opvoeders, vooral tijdens de ontspanning, en daardoor het "hartelijke vertrouwen", hersteld zou zijn, zou "in het Oratorio weer de vrede en de blijdschap van vroeger heersen." (21)

De combinatie vrede en blijdschap zou in het vierde verlangen dan ook vanzelfsprekend geweest zijn. Het zou hebben kunnen overkomen als de herhaling van de verbinding van beide begrippen in de brief aan de jongens waar Buzzetti zijn opinie over "de oorzaak van het grote verschil" tussen vroeger en nu afrondde. In het schrijven voor de salesianen kwam die combinatie ook voor op het einde van het zogenoemde tussenstuk. (21) In de brief aan de jongens volgde op de verbinding van die beide kenmerken van het vroegere Oratorio bijna onmiddellijk de passage met de vijf opdrachten voor de jongens. (32) De combinatie "vrede en blijdschap" van Buzzetti kondigde de vijfde opdracht, die de klemtoon op de vrede legde, als het ware aan. De vrede met God, met de anderen en met zichzelf. (32) Die vrede nu was voor don Bosco de grondslag van de innerlijke vreugde, van de echte blijdschap, die in het vierde verlangen dan ook "de ware blijdschap" genoemd wordt. Meer nog: "de ware blijdschap voor allen." Dus niet alleen voor "het aantal dat [nog] niet in vrede met God leeft", omdat het "niet in de heilige Genade van God leeft."

De verbinding naastenliefde en blijdschap is daarentegen niet vanzelfsprekend. De dienstbare naastenliefde had de redacteur in de brief aan de jongens voordien immers niet ter sprake gebracht. Hij gebruikt het begrip *carità* (naastenliefde, christelijke liefde) hier dus heel onverwacht. Des te onverwachter omdat don Bosco zelf bij het geven van zijn eerste suggesties met de gedachte “daarom onderlinge liefde (*l'amore per vicendevole*)” eerder aan wederkerige affectieve liefde moet gedacht hebben. Die intentie had don Lemoyne even tevoren in de verwoording van het eerste dubbelverlangen trouwens gerespecteerd. (39) Ook de bedoeling die Buzzetti naar het einde van het droomverhaal aan Maria Hulp toeschreef, gaat in de richting van affectiviteit. Zij bracht de jongens samen “opdat zij van elkaar zouden houden als broers.” (35) Dus elkaar graag zien, net als broers. Toch moet gezegd worden dat hij in de brief die aan hen gericht was, eerder geen diepgaande beschouwingen over “amore” als affectieve liefde ontwikkeld had. Dat is duidelijk.

Misschien wilde don Lemoyne, beïnvloed door het tweede verlangen met de kernwoorden toegeeflijkheid en verdraagzaamheid, hier gewoon de aandacht vestigen op de effectieve liefde, de christelijke liefde. Dat wil zeggen: op de bereidheid om als broers elkaar te verdragen en te vergeven. Maar evenzeer op de bereidheid om als broers voor elkaar op te komen, voor elkaar in de bres te springen en elkaar dienst te bewijzen. Het is de naastenliefde, de *caritas* van Domenico Savio en Michele Magone die don Bosco in de levensbeschrijvingen van beide jongens zo concreet beschreven en daardoor gestimuleerd had. Samen met het elkaar graag zien maakt ook die dagelijkse inzet voor elkaar het samenleven aangenaam en blij-gelukkig.

Dat de introductie van “*carità*” in de formulering van het vierde verlangen toevallig zou gebeurd zijn of louter om in die korte alinea de woorden “amore” en “*carità*” als synoniemen

af te wisselen, lijkt me vrij onwaarschijnlijk. Vooral omdat hij enkele zinnen verder in de brief aan de jongens weer "carità" verkiest. Is het dan niet eerder mogelijk dat op het ogenblik van het schrijven van het vierde verlangen al gedachten door het hoofd van de redacteur flitsten waarin de caritas centraal zou staan? Die zou hij even nadien uitschrijven in een uitnodiging tot het sluiten van een samenvattend "akkoord".

Zoals don Bosco bij het begin van zijn bijkomende reflecties de gevoelige snaar wilde raken, zo wil hij het opnieuw op het einde van de opsomming van zijn innige wensen. Hij verheelt niet dat hij bedroefd is en troost nodig heeft. Hij communiceert op authentieke wijze en spreekt de jongens weer direct aan: "jullie." Zij kunnen hem troosten door hem "de hoop te geven en te beloven dat ze alles zullen doen wat hij verlangt." Dat kunnen natuurlijk ook de opvoeders. Met "ik verlang" rondt de redacteur ook het stukje samenvatting mooi af. Tegelijk maakt hij eens te meer duidelijk waar het don Bosco uiteindelijk om te doen is, namelijk om het "welzijn van hun ziel." Met andere woorden het doel is hun eeuwige geluk, om het met zijn eigen uitdrukking uit het begin van zijn brief te zeggen. Dat aspect stond in het gesprek met die "andere oudleerling" manifest op de voorgrond. Zo manifest dat het tweede element, namelijk het geluk hier en nu, het tijdelijke uit het gezichtsveld verdwijnt.

Daarmee had don Lemoyne de uitwerking van de gedachten van don Bosco en dus ook de brief aan de jongens kunnen afsluiten. Maar hem vielen nog enkele gedachten te binnen die hij er absoluut aan toe wilde voegen.

- Diverse gedachten die gedeeltelijk herhalingen zijn en gedeeltelijk toevoegingen die door het naderende feest en don Bosco's gezondheidstoestand ingegeven werden

- De rol van O.-L.-Vrouw, “de H. Maagd Maria”

Het is alsof don Lemoyne gemerkt heeft dat hij nog één van de beginsuggesties niet opgenomen heeft. Alsof hij is gaan denken dat hij de opdracht “voor te houden dat Maria Hulp hen hier bijeengebracht heeft” niet voldoende in reliëf geplaatst heeft. Hij laat don Bosco alleszins bij die gedachte aanknopen: “Jullie beseffen niet voldoende wat een geluk het is in het Oratorio opgenomen te zijn.” Die opname heeft immers met de Madonna te maken. Maria Hulp der Christenen heeft een speciale band met het Oratorio. Dat is een heel diepe overtuiging van don Bosco die uit levenslange ervaringen gegroeid is. Ervaringen in zijn uiterst dierbare Valdocco, maar ook in zijn andere huizen. Daarom mag hij “tegenover God getuigen” dat Maria Hulp - hier door don Lemoyne de “H. Maagd Maria” genoemd - “de jongens die in een salesiaans huis binnenkomen, onder haar speciale bescherming neemt.” Het is trouwens een overtuiging waarover don Lemoyne in april 1884 aan don Rua schreef dat don Bosco hem had opgedragen ze aan de jongens mee te delen. En het werd: “Zo moeten zij voortgaan met voor hem te bidden en vaak te denken aan het grote geluk dat zij op zulke bijzondere wijze kinderen van de Madonna zijn.”¹²¹ Zo te zien was het in die dagen van voorbereiding tot het feest van Maria Hulp een vertrouwde, constante gedachte. Ze past ongetwijfeld heel goed in de brief, maar staat in de opbouw van het geheel niet op de beste plaats.

- Leven in de geest van wederzijdse naastenliefde (carità)

Zonder de minste overgang neemt de redacteur dan de klemtoon op de naastenliefde uit het vierde verlangen van don Bosco weer op. Met de inleiding “Laten wij dus allemaal akkoord gaan” doet hij wel een poging tot overgang, maar die kan moeilijk als geslaagd beschouwd worden. Vóór de alinea over O.-L.-Vrouw had die aansporende zin nog betekenis gehad. Hier echter niet.

Dankzij het synoptische overzicht kunnen we zien dat de verwoording van de tekst in de kolom D verschilt van die in de brief aan de jongens (K). Het enkelvoud van de onbepaalde vorm "wie beveelt" en "wie gehoorzaamt" is vervangen door "degenen die bevelen" en "degenen die moeten gehoorzamen". Zo heeft don Lemoyne een toets die don Rua aangebracht had in het handschrift dat hij zou voorlezen of voorgelezen had, in zijn eindredactie gerespecteerd.¹²² Wat ook de reden van don Rua mag geweest zijn. Het is meteen een bewijs dat de final touch van de lange versie zeker niet in Rome gebeurde.

Wat vervolgens de inhoud van de nieuwe alinea over de naastenliefde betreft, die stemt niet overeen met de teneur van de gedachten die vooraf uitgewerkt werden.

Toegegeven dat in de brief aan de jongens de gewillige en onmiddellijke gehoorzaamheid van de jongeren in het vroegere Oratorio tot voorbeeld gesteld werd van de scholieren en vakleerlingen rond 1884. Die passage over de vroegere en nu opnieuw gewenste houding van de jongens werd ook in het zogenaamde tussenstuk van de lange versie opgenomen. (20-21) Maar de gewilligheid werd daar helemaal niet gewekt door de werkzame liefde van de oversten, leraren en assistenten bij het bevelen of door een bewust beleefde naastenliefde van de jongens via gehoorzaamheid. Integendeel de prompte gehoorzaamheid was in het vroegere Oratorio het effect van de affectieve liefde (*amore*) en de familiere, vertrouwelijke omgang, de familiariteit van de salesianen enerzijds en anderzijds van de spontane, openhartige, vertrouwensvolle respons-genegenheid van de jongens. In het schrijven, bestemd voor de salesianen, speelden de affectieve liefde ("*amore*") en de familiariteit een allesoverheersende rol. Dat maakt de mechanische overname van "*carità*" uit de brief aan de jongens op het einde van de lange versie nog meer bevreedend.

- De geest van de H. Frans van Sales

Nog minder voorbereid of verantwoord is de daarmee verbonden verwijzing naar de heilige Frans van Sales. Zowel in de brief zelf als in de samenvoeging van de tekst voor de jongens met die voor de salesianen. Of de geest van die heilige bevorderd zou worden of gediend zou zijn met de voorgestelde beoefening van de naastenliefde of christelijke caritas door de jongens is meer dan twijfelachtig. Daarvoor zijn bij Frans van Sales het onderscheid tussen affectieve en effectieve liefde en het accent op de “douceur” of zachtheid (beminnelijkheid, minzaamheid) te belangrijk.

Over een aangepaste manier waarop jongeren de heilige Frans van Sales konden en moesten navolgen, sprak don Bosco tijdens een avondwoordje in januari 1876. Hij stelde toen de vraag: “En wat zal ik je nu voorstellen om onze heilige patroon te eren?” En hij antwoordde: “De heilige Frans van Sales, jullie weten het, is de heilige van de zacht(moedig)heid en van het geduld. Ik zou dus willen dat jullie allemaal gedurende de novene zouden trachten hem in die deugd na te volgen.” Het tussenzinnetje “jullie weten het” laat toe aan te nemen dat hij Frans van Sales vaker in die zin voorstelde. En met “die deugd” in het enkelvoud liep hij op dat ogenblik in gedachten vooruit op wat hij eigenlijk bedoelde. Hij ging inderdaad als volgt voort: “Ik zou dus graag hebben dat jullie een voorraad zouden opslaan van die zacht(moedig)heid. Een zachtheid die steeds jullie hart zou vormen en die jullie ertoe zou brengen om je kameraden graag te zien en nooit boos op hen te zijn; om hen niet te bejegenen met beledigende of misprijzende woorden; om hun steeds goed te doen waar jullie kunnen en nooit en op geen enkele wijze kwaad. En nu ik het toch daarover heb, ik zou willen dat jullie je speciaal voornemen jullie door die genegenheid (amore) voor je kameraden te laten aansporen om elkaar goede raad te geven en nooit, zoals het onder mensen jammer genoeg gebeurt, om elkaar tot kwaad aan te zetten met

slechte raad." Het is alsof don Bosco bedoelde dat de zachtzinnigheid naar het voorbeeld van de heilige hen bekwaam zou maken om de kameraden van harte graag te zien en dankzij die zich inlevende en meelevende liefde zich ook daadwerkelijk in te zetten voor hun welzijn. En hij herhaalde: "Neem van mij aan, wanneer iemand op het goede moment en op de juiste plaats op innemende, minzame manier (amorevolmente) een kameraad een goede raad weet te geven, dan bewijst hij hem een grote dienst."¹²³ Van de "carità" van de heilige was daar expliciet helemaal geen sprake. De aanbevelingen van don Bosco tonen wel duidelijke sporen van de praktische verstremgeling van affectieve en effectieve liefde. En ook bij hem ligt een goed hoorbaar accent op de beminnelijke manier van met elkaar om te gaan. Dat is de ware geest van de heilige Frans van Sales. Nog wel op het gebied van relaties die jongeren kunnen en hun opvoeders moeten aanspreken.

Toch moet ik bij de interpretatie van de hele alinea enig voorbehoud maken. Steunt ze niet op een te strakke opvatting over de betekenis van "carità"? Dezelfde vraag kan gesteld worden betreffende de bespreking van het vierde verlangen van don Bosco. Zou het woord caritas in beide gevallen niet veeleer een variant van "amore" zijn? Er wordt immers wel eens gezegd of beweerd dat don Bosco zelf en ook zijn medewerkers niet erg rationeel en consequent omgingen met het gebruik van bepaalde begrippen. In mei 1879 vertelde hij een droomverhaal waarin de H. Frans van Sales hem een boekje overhandigde en liet lezen wat voor de novicen, geproteste medebroeders, directeuren en oversten van zijn Congregatie belangrijk was. Ook mondeling gaf de heilige patroon enkele raadgevingen. Wat het bevorderen van roepingen betreft zei hij: "De salesianen zullen veel roepingen hebben dankzij hun voorbeeldig gedrag en als zij de leerlingen met de grootste christelijke liefde ("somma carità") behandelen."¹²⁴

Dat is blijkbaar een herhaling van een vaak uitgesproken gedachte die een niet aflatende bezorgdheid verraadt. Datzelfde thema had hij inderdaad zowat drie jaar vroeger ook te berde gebracht. Maar met heel andere bewoordingen. In 1876, drukte hij zijn ervaring en "methode" op deze wijze uit: "Met grote minzaamheid (beminnelijkheid) horen wij met de jongeren om te gaan: hen echt goed behandelen. En die goede behandeling en vriendelijke gemoedelijkheid moeten bij alle oversten aanwezig zijn, niemand uitgezonderd."¹²⁵ In de loop van dat gesprek gebruikte hij toen dus niet "somma carità", maar het woord "amorevolezza." Zelfs verschillende keren. Toch lijkt hij in beide gevallen hetzelfde te bedoelen, zijn medewerkers dezelfde handelwijze op het hart te drukken, namelijk het belang van de gemoedelijke, vertrouwelijke, innemende omgang, teken van oprechte, voelbare genegenheid. Zijn woorden blijken werkelijk niet altijd een nauwkeurig omschreven inhoud te dekken. Ze zijn verwisselbaar.

Maakt een dergelijke vaststelling tot voorzichtigheid aan, dan wijzen andere toespraken van don Bosco en de tekstgeschiedenis van de lange versie toch ook in de richting van een precies afgelijnde betekenis en een bewuste keuze van woorden als "amore" en "carità."

Daarvan getuigt bijvoorbeeld een dankwoordje van don Bosco op het einde van de viering van zijn naamfeest in juni 1877 zoals het in de *Memorie biografiche* opgetekend werd. Die avond zei hij: "Bij het zien rondom mij van zovele jongens die mij allemaal met vreugde hun genegenheid ("amore") en hun dank betuigen, wordt mijn hart werkelijk ontroerd." Daarmee bedoelde hij zonder de minste twijfel de hartelijke affectvolle liefde van de jongens. Die plaatste hij naast de christelijke liefde die hij die avond in aanwezigheid van vele genodigden en salesianen ook heel speciaal in het licht wilde stellen. "Wat is het mooi de genegenheid ("l'amore") verbonden te zien met de christelijke liefde ("la carità")." Het is hun

actieve naastenliefde die zijn pastorale en pedagogische werk bij de jongens mogelijk maakte. Dat illustreerde hij op deze wijze: “En waarom zijn er zoveel en nog eens zoveel personen die een gedeelte van hun bezittingen opofferen om ze heilig te gebruiken bij het hulp verlenen aan deze jongens?” Dat zei hij met het oog op de liefdadigheid van de aanwezige weldoeners en weldoensters. “En waarom zijn er zoveel en nog eens zoveel personen die de wereld verlaten, zich aan God binden met de banden van de deugd en van de broederlijke liefde (“amore fraterna”) en heel hun leven inzetten om die tedere kiemplanten te doen opgroeien voor de hemel? Dat komt door de christelijke liefde (“per la carità”)! En dat gold overduidelijk voor zijn naaste medewerkers, de salesianen. “Ja, het zijn de banden van de deugd die ons overal nauw verbonden houden in de Heer, zodat wij elkaar minzaam, vriendelijk en familiaar (“amorevolmente”) te hulp komen.”¹²⁶ En daarmee kenmerkte hij tevens de eigen manier van omgaan met jongeren en medemensen waarop zij zich moesten engageren en inzetten. We mogen ons werkelijk afvragen of er wel een tekst is die genuanceerder de dragende gedachten van don Bosco over naastenliefde, genegenheid en gemoedelijke vriendelijkheid weergeeft.

Conform het woordgebruik van die spontane toespraak zijn de oudste handschriften van de zogenaamde lange versie. In het derde deel van deze studie heb ik aangetoond hoe volgens het manuscript D don Lemoyne via Buzzetti’s commentaar en de sleutelpassage inzicht trachtte te geven in het verschil tussen effectieve en affectieve liefde, tussen “carità” en “amore.” Met andere woorden tussen naastenliefde of onbaatzuchtige en mateloze inzet en hartelijke genegenheid waardoor oversten, leraren en assistenten de jongens laten ervaren, laten voelen dat ze hen graag zien. En hoe de jongens die genegenheid en die gemoedelijke, vriendelijke, familiare omgang met hartelijke genegenheid en vertrouwensvolle, ongedwongen omgang beantwoorden. Maar juist in die es-

sentiële uiteenzetting zijn later vrij raadselachtige dingen gebeurd, die ik in het IIIde en IVde deel enkel even te berde gebracht heb.¹²⁷ In het raam van de beschouwingen bij het afsluitende voorstel van don Bosco aan allen en bij zijn vierde verlangen wil ik er nader op ingaan.

In het handschrift D, waarvan de vertaling in deze studie tot richtsnoer dient, is dat onderscheid consequent aangehouden, behalve in de slotlinea's die beginnen met "Ik besluit" en die overgenomen zijn uit de brief aan de jongens. Dat manuscript D is volgens P. Braidò het oudste van de bekende handschriften met de lange of samengevoegde versie. Het is geschreven door don Lemoyne zelf, maar op grotere bladen papier dan de handschriften A, B, C en K, wat het vermoeden wekt dat het op een ander ogenblik tot stand kwam dan de vorige vier. Don G. Berto, jarenlang secretaris van don Bosco, heeft dat handschrift D op een onbekende datum trouw gekopieerd. Die kopie kreeg bij don Braidò het letterteken E.¹²⁸ Juist die kopie werd op een nog niet verklaarde wijze door don B. Fascie opgevist en gebruikt voor de editie in 1920. Aan die teksttraditie bleef don Fascie trouw bij de uitgave en heruitgave van een bundel inspirerende geschriften en verhalen van don Bosco en van enkele getuigenissen.¹²⁹

We mogen zeggen "op nog niet verklaarde wijze", omdat hij, normaal gesproken, weet moet gehad hebben van een ander handschrift (F) dat op belangrijke plaatsen afwijkt van D en E. Onder meer wegens de vrij consequente vervanging van "amore" door "affetto" of "carità", die volgens P. Braidò beide "strenger, plechtiger" en dus afstandelijker, minder gevoelsgeladen zijn.¹³⁰ Don P. Braidò concludeert dat F door een jonge schrijver met een elegant handschrift geschreven werd. Van een datum maakt hij echter geen gewag. Evenmin van een opdrachtgever of van een aanleiding. Het moet alleszins gebeurd zijn in de jaren dat G.B. Lemoyne, die in 1916 overleed, naarstig bezig was met het verzamelen en rang-

schikken van documenten en notities voor het schrijven van de *Memorie biografiche* en een levensbeschrijving van don Bosco. In die verzameling, die hij de benaming *Documenti* gaf, nam hij die wijzigingen op. Daarvan getuigen de drukproeven. Ook weer zonder datum. Don Braido kende er het letterteken G aan toe. Betekent die opname door don Lemoyne ook dat hijzelf de kopiist de opdracht gegeven heeft de wijzigingen aan te brengen? Moeilijk om zeggen. Iemand kan ze ook aan don Lemoyne voorgesteld hebben of hem uitdrukkelijk gevraagd hebben ze in te voeren. In de biografie die don Lemoyne aan don Bosco wijdde en waarvan het tweede deel in 1913 gepubliceerd werd, respecteerde hij die veranderingen trouwens ook bij het citeren van een paar uittreksels uit de lange versie. Ter illustratie: "Wee als men de christelijke liefde ("carità") zou vervangen door de kilte van het Reglement!" (Hier nog wel "het Reglement" en niet "een reglement" zoals in D.) Verder: "Zonder familiariteit toont men zijn liefde ("affetto") niet en als men die niet zichtbaar maakt, kan er geen vertrouwen zijn." In een volgende aanhaling bewaarde hij dan weer "amore": "En die genegenheid ("amore") maakt dat de oversten de vermoeienissen verdragen, het op de zenuwen werken, de ondank, de storingen, de tekortkomingen, de nalatigheden van de jongens." Maar in dat geval gaat het om de aanhankelijkheid van de jongens zelf. Niet om de houding van de opvoeders tegenover de jongens. Dat zou wel eens de dieper liggende reden van de andere wijzigingen kunnen zijn. Als laatste citeerde hij een zin die naar het einde van de brief aan de jongens trouwens een plaats gekregen had. Hij luidt: "Ik verlang dus heel vurig jullie, priesters, clerici en dierbare jongens, de weg van de Heer te laten volgen. De weg die Hijzelf verlangt dat jullie gaan." Waarschijnlijk daarbij aansluitend rondde hij die reeks van twee bladzijden citaten met deze slotbeschouwing af: "Don Bosco wilde, dat opvoeders en opvoedelingen dezelfde weg zouden volgen, de weg van de naastenliefde ("della carità")! Ziedaar, de reden waar-

om hij zei dat zijn systeem *het preventieve systeem was, de christelijke liefde!*"¹³¹

In die slotbeschouwing van het hoofdstuk in de biografie heeft hij misschien de sleutel aangereikt om door te dringen tot de reden waarom "amore" op een bepaald moment door "carità" vervangen werd. En tegelijk tot de reden waarom hij in de passage met de "christelijke liefde van degenen die moeten bevelen en de christelijke liefde van degenen die moeten gehoorzamen" de voorkeur gaf aan "carità." Zowel aan de zijde van de opvoeders als aan de kant van de jongens. Volgens don Bosco is de christelijke liefde inderdaad de basis van het preventieve systeem. Dat legde hij zelf vast in zijn kleine verhandeling over het preventieve systeem. Op deze wijze: "De toepassing van dat systeem is helemaal gebaseerd op de woorden van de H. Paulus. Hij zegt: De caritas is geduldig en lankmoedig. Zij verdraagt alles, maar hoopt alles en verduurt ieder ongemak."¹³²

Het is misschien de sleutel, want het is niet uitgesloten dat de slotbeschouwing van don Lemoyne na die citaten in de biografie te danken is aan een post factum inzicht en interpretatie. De eigenlijke impuls voor de vrij algemene vervanging van "amore" door "carità" zou evenwel toch van buiten kunnen gekomen zijn. In juli 1887 werden de besluiten van het derde en vierde Algemeen Kapittel (1883 en 1886) samen gepubliceerd. In de artikelen 3 en 10 over de godsdienstig-morele opvoeding van het hoofdstuk "betreffende de jonge vakleerlingen" heeft men de voorkeur gegeven aan de term "carità." Het gaat er nochtans over de manier waarop de oversten met hen moeten omgaan om de jongens te laten ervaren dat zij hen graag zien. Juist zoals dat in raadgevingen met oog op het wekken van roepingen die hier tevoren behandeld werden, het geval was. Het derde artikel luidt: "Men moet er alles aan doen opdat zij zouden beseffen dat de oversten hen graag zien en hoogachten. Dat bereikt men door met hen om

te gaan in die geest van waarachtige naastenliefde, die het heilig evangelie aanbeveelt." Het tiende: "Met het oog op de grote behoefte aan veel vakleraren, moet iedere medebroeder met het goede voorbeeld en de christelijke liefde ervoor zorgen bij de leerlingen het verlangen te wekken om lid te worden van onze vrome vereniging."¹³³ De uitdrukking is nu "waarachtige naastenliefde" ("vera carità). Niet meer "waarachtige genegenheid" ("vero amore") zoals in het schrijven aan de medebroeders in 1884. (25) Zo goed als zeker is de formulering "waarachtige naastenliefde" in het derde artikel van de hand van don Rua. In de Kapittelverslagen over "voorstellen" en de bespreking van het thema over de vakleerlingen in 1886 ontdekte don J.M. Prellezo inderdaad een betekenisvol ingrijpen van don Rua. "Alvorens afscheid te nemen van de kapittelleden deed don Bosco nog een bedroefde [emotionele] oproep. Zij moesten "strenge methodes" vermijden en het preventieve systeem in praktijk brengen." In het document voegde don Rua in 1886 een notitie toe die daarna het geciteerde derde artikel geworden is. "We moeten alle mogelijke zorg daaraan besteden dat zij [de jongens] beseffen dat ze door de oversten bemind en gerespecteerd worden. Dat bereiken we door hen met die geest van waarachtige naastenliefde te behandelen die alleen in staat is om hen goed te maken."¹³⁴

Zijn voorkeur voor "carità" is nog merkbaar in een brief aan de medebroeders in december 1889. Daarin verwees hij expliciet naar *het Reglement voor de huizen* van 1877. Niet naar het schrijven van don Lemoyne of de tekst van don Francesca. Wel in het bijzonder, hoewel niet letterlijk, naar de artikelen 5 en 6 van het hoofdstuk VI. Hij stelde: "De leraren moeten zich inspannen om de normen van het preventieve systeem te volgen." Dat betekent onder meer dat zij volgens het *Reglement* "zorg moeten dragen voor alle leerlingen. Dat zij hen allen vaak moeten overhoren en niet slechts enkelen." Enkelen te verstaan als de beteren of de besten. De opdracht

van de leraren dat zij “al hun leerlingen hoge achting en grote genegenheid moeten betonen” liet hij echter achterwege. Hij voegde er even later aan toe: “Ik zal er mij toe beperken jullie aan te bevelen om onder ons altijd de naastenliefde in daden, woorden en gevoelens te doen heersen. Laten we ons bij onze leerlingen onthouden van liefkozingen en gemaaktheid [sentimentaliteit].”¹³⁵ Het lijkt erop dat juist die vrees voor misplaatste gevoelerigheid hem ertoe aangezet heeft de christelijke liefde of naastenliefde te beklemtonen en bij voorkeur zelf het woord “carità” te gebruiken en dankzij zijn voorbeeld ook te doen gebruiken. De toewijding en de onbaatzuchtige inzet moeten primeren. Het spreekt voor zich dat dit een interpretatie van de woorden van don Rua is die verdient grondiger onderzocht te worden. Van een direct ingrijpen van zijn kant in de tekst van de langere versie kan volgens de beschikbare gegevens alleszins geen sprake zijn.¹³⁶

Dergelijk ingrijpen is niet gebeurd voor de keuze van “carità” in de laatst besproken passage over het bevelen van de oversten en het gehoorzamen van de jongens. Dat is in de brief aan de jongens een eerder onverwachte beslissing van don Lemoyne geweest. Ondanks die keuze ben ik ervan overtuigd dat we bij die keuze op de achtergrond toch “amore” mogen, ja moeten horen meeklinken. Daarvoor staat de grote context garant. Dat geldt voor de commentaar van G. Buzzetti. Wanneer gehoorzaamden de jongens volgens hem immers “onmiddellijk”? In de periode dat “alle harten open waren voor de oversten en de jongens van hen hielden.” (20) En wanneer ontstaan die openheid en die genegenheid? Als er familiariteit heerst. Want volgens Valfrè schept de familiariteit genegenheid en die affectieve liefde wekt op haar beurt vertrouwen. (7) Nog belangrijker is de directe, engere context. Even tevoren heetten de twee elementen van de eerste van een viervoudige opsomming: “De dagen van de genegenheid en het christelijke vertrouwen.” Dus consequent “amore”. (38)

Eens te meer toont don Lemoyne hier zijn voorkeur voor de stijlfiguur “inclusio” of insluiting. Het tekstgedeelte na het ontwaken dat de innige verlangens van don Bosco bevat, begon hij met de evocatie van het beeld van “een arme oude man.” Hij sluit het nu af met de gedachte dat voor die arme oude man het uur van het definitieve afscheid nadert. Hij zal naar de eeuwigheid moeten vertrekken. Daarbij richtte don Bosco zich in de verstuurde brief aan de jongens opnieuw direct tot de jonge toehoorders. Weer met de aanspreking “figliuoli”, in het Nederlands dus “jongens”. Dat kan nu in de samengevoegde tekst voor zijn “dierbare zonen” of salesianen behouden blijven. Net zoals in het begin van de lange versie wat uit de bespreking van de initiële aanspreking bleek. Met des te meer reden omdat even nadien allen, priesters, clerici en jongens, aangesproken werden. Maar in de brief zelf dan heel speciaal de “heel dierbare jongens”.

- Don Bosco over zijn naderende levenseinde

De gedachte aan de dood en aan de mogelijke nabijheid van het einde van zijn leven was don Bosco helemaal niet vreemd. In een droomverhaal dat hij op 9 mei 1879 vertelde, was Frans van Sales zijn gids. Op dat ogenblik was hij zowat 63 jaar oud en in het voorjaar had hij met ernstige gezondheidsproblemen af te rekenen gehad.¹³⁷ Die lieten diepe sporen na. Tot in een droomverhaal. Want tijdens het gesprek van don Bosco met zijn begeleider in dat verhaal kwamen plots vier personen met een lijkbaar aandragen. Don Bosco vroeg voor wie die bestemd was en kreeg als antwoord: “Voor jou!” Waarna hij wilde weten of het voor “weldra” was. Toen zijn gids hem daarover in het ongewisse liet, drong hij even nadien aan: “Is het einde van mijn sterfelijk leven nabij?” Maar zijn zegsman kwam hem niet verder tegemoet dan met de aanbeveling: “Wees daarover niet bezorgd. (...) Wees waakzaam.”¹³⁸ De anekdote toont klaar aan dat hij in die periode de ziekte als levensbedreigend ervoer.

Zowat vier jaar later in januari 1883 ging het hem weer niet goed. Hij had eens te meer last van zijn maag. Zozeer dat "hij nauwelijks kon ademen." In die toestand overviel hem een droom. Hij meende een overleden salesiaan, don Provera, te zien. Als eerste vraag - en dat is veelzeggend - vroeg hij hem: "Zeg me iets over mijzelf." Don Provera antwoordde dat hij moest voortdoen, dat veel hem nog wachtte. Don Bosco was er echter niet gerust op. Zo uitzichtvol voelde hij zich helemaal niet. Hij wilde op 31 januari wel naar Frankrijk vertrekken en daarom Mgr. Gastaldi, de bisschop van Turijn, vooraf een bezoek brengen. Toen die hem niet wenste te ontvangen, zou don Bosco gezegd hebben: "Monseigneur heeft niet met me willen spreken nu ik hem opzocht. Weldra zal hij me zoeken en hij zal me niet vinden omdat ik er niet zal zijn."¹³⁹ In het droomgezicht stelde hij don Provera dan ook de vraag: "Nog voor lange tijd?" En don Provera daarop: "Niet zo lang meer. U moet echter met alle mogelijke krachten werken alsof u altijd zou blijven leven,... maar... maar altijd goed voorbereid."¹⁴⁰ De uitdrukking: "Niet zo lang meer" heeft geen verdere commentaar.

Na die maand januari zijn de indrukken die de Fransen in Parijs en Lille van don Bosco in de lente van 1883 krijgen, goed te begrijpen. In Parijs schreef *L'Univers* van 5 mei: "Voor een talrijk publiek is zijn stem te zwak om zich te doen horen. Zijn gang is weifelend en zijn gezichtsvermogen zwak." De krant *Pas-de-Calais-Arras* enkele dagen later: "Een priester op jaren beklimt met veel moeite de kansel niet zonder door anderen geholpen te worden. Hij groet bescheiden zijn toehoorders en terwijl hij blijft staan omdat het hem teveel moeite kost om te knielen, concentreert hij zich enkele ogenblikken met gesloten ogen. Zijn uitgemergelde gelaatstrekken die doen denken aan de pastoor van Ars, veranderen van uitzicht als hij bidt."¹⁴¹ Hij zag er werkelijk niet uit als iemand die nog lang zou leven.

In de wintermaanden van 1884 was hij er nog erger aan toe. Fr. Desramaut schreef over die periode: "Het scheelde niet veel of de strenge winter van Turijn had hem geveld zoals dat met vele anderen rondom hem gebeurde. De ziekte in februari zal hem in een halve afzondering dompelen waaruit hij niet meer zal terugkeren. (...) Don Bosco was moe, zijn organisme verzwakt en hij kon zich maar moeizaam verplaatsen. Zijn ogen baarden hem zorgen. Hij leed aan netvliesbloedingen. Hijzelf geloofde dat zijn dood heel nabij was. Op 8 februari beëindigde hij in zijn "geestelijke testament" een reeks afscheidsbrieven aan zijn voornaamste weldoeners." En op 11 februari gaf de dokter de salesianen de aanbeveling de ziekte niet licht op te nemen. Tegen het einde van die maand gaf don Bosco echter zijn intentie te kennen dat hij weer op bedeltocht naar Frankrijk wilde vertrekken. Toen zijn dokter Albertotti dat hoorde, zou hij tegen zijn patiënt gezegd hebben: "Als u Nice bereikt zonder te sterven dan zal dat een mirakel zijn." Maar "moedig, zelfs overmoedig sleepte hij zijn arme lichaam met korte ritten van enkele kilometers langs de kust van de Middellandse Zee." Zo bereikte hij Nice op 4 maart. Daar luidde de diagnose van dokter Charles d'Espiney dat don Bosco aan een leveraandoening leed. Zijn patiënt toonde echter weinig animo om de voorgeschreven kuur te volgen. Desramaut is ervan overtuigd dat don Bosco "met een minimum aan voorzichtigheid en een maximum aan vastberadenheid tegen de ziekte vocht."¹⁴²

In die toestand van afwisselende betere en minder goede dagen en nachten reisde hij begin april terug naar Italië. Niet via salesiaanse huizen naar rust in Turijn. Rust was hem voorsnog niet gegund, want hij zag zich genoopt naar Rome door te reizen om daar hangende kwesties die hem bedrukten, op te lossen. Hij kwam er op paasmaandag 14 april aan, maar het zou tot bijna half mei duren voor hij met gedeeltelijke resultaten naar Valdocco kon terugkeren. Het waren erg stresserende weken voor don Bosco. De voortdurende span-

ning na de overdrukke dagen in Frankrijk verhinderde zowel lichamelijk als geestelijk herstel. Hij voelde zich vaak “veel te moe”, “kon zich nergens mee bezighouden” en ook de koortsaanvallen keerden terug.¹⁴³ Meer dan ellende genoeg om zich af te vragen hoe lang hij dat nog kon volhouden en hoe dicht het ogenblik van het definitieve afscheid en het vertrek “naar de eeuwigheid” naderde. Daarom zal don Bosco er geen bezwaar tegen gemaakt hebben dat don Lemoyne de gedachte die hem bezighield, op die manier uitdrukte in de brief aan de jongens. Met vroegere nog directere uitspraken van don Bosco voor ogen mogen we zelfs aannemen dat hijzelf ze aan zijn secretaris suggereerde.

De reflectie over het naderende levenseinde van don Bosco geeft in de tekst aanleiding tot een innige wens die eigenlijk de kern van alle andere verlangens bevat en insluit. Hij luidt: “bijgevolg verlang ik vurig dat jullie, priesters, clerici en heel dierbare jongens die weg volgen die de Heer zelf verlangt dat jullie gaan.” De kleine letter van “bijgevolg” zou er attent op moeten maken dat deze wens de directe voortzetting is van de gedachte die eindigt met “naar mijn eeuwigheid.” De innige samenhang is echter verloren gegaan omdat don Lemoyne tussen haken een zin invoegde die de oorspronkelijke gedachte in twee stukken hakte die te ver van elkaar verwijderd staan. Een invoeging waar don Rua ter verduidelijking bij-schreef: “Aantekening van de secr.”

Don Lemoyne laat don Bosco hier helemaal niet aarzelen om zijn ultieme verlangen helder en beslist uit te drukken. Net zo min als hij tevoren ervoor moest terugschrikken om nog bepaalde wensen duidelijk uit te spreken en ronduit te vragen dat ze hem zouden beloven “alles te doen” wat hij verlangde. Het is de stelligheid waarmee hij in de inleiding van de brief zich verzekerde van hun goede wil en medewerking: “Jullie zullen aandachtig luisteren en in praktijk brengen wat ik jullie nu wil zeggen.” (4) Daar vertrouw ik op.

- Aantekening van de secretaris

In tegenstelling tot de brief aan de jongens maakt de samengevoegde versie met de woorden "Aantekening van de secret." extra duidelijk dat het een inlassing is. Die verduidelijking komt van don Rua. Hij bracht ze aan op het handschrift van de brief aan de jongens.¹⁴⁴ Dat verklaart de neutrale formulering die minder of niet past in de pen van de schrijvende don Lemoyne. Nadien nam don Lemoyne ze over in de lange versie. Dat toont aan dat hij die inlassing pas opnam, pas kon opnemen nadat hij uit Rome teruggekomen was. De hele notitie behelst de informatie dat don Bosco ophield met dicteren, dat zijn ogen zich met tranen vulden en dat hij er pas na enkele ogenblikken weer mee doorging. In wezen gaat het om de weergave van de gevoelsreactie van don Bosco op de plots opwellende gedachte aan dood en eeuwigheid.

In de uitgave van die versie in het zeventiende volume van de *Memorie biografiche* (1936) behield don Ceria die invoeging zoals hij ze in het handschrift van don Berto gevonden had. Bovendien begon hij na de slothaak met "Bijgevolg" een nieuwe zin, waardoor de samenhang nog een dikkere mist inging.¹⁴⁵ In 1959, bij de volgende editie van de lange versie, namelijk in het vierde deel van de correspondentie van don Bosco, gooide hij het over een andere boeg. Hij verwees de hele inlassing naar de voetnoten onderaan.¹⁴⁶ Daardoor werd de verbroken samenhang in de tekst hersteld en kreeg het laatste "vurige verlangen" van don Bosco na de voorafgaande wensen onmiskenbaar de waarde van een climax. Tegelijk werd zodoende scherper zichtbaar hoe de passage die begon met het werkwoord "verlangt" in de vraag "wat deze arme oude man verlangt", mooi afgerond wordt met "bijgevolg verlang ik."

Redenen voor zijn beslissing in de uitgave van 1959 heeft E. Ceria niet gegeven. Misschien oordeelde hij dat die inlassing niet in de tekst paste, omdat zij de gedachtegang onderbrak.

In plaats van "Aantekening van de secretaris" schreef hij in de voetnoot van die editie trouwens: "Aantekening van don Lemoyne", waardoor hij er zich nog verder van schijnt te distantiëren. We zouden ook kunnen veronderstellen dat hij niet akkoord kon gaan met de inhoud van die notitie. Het moet voor hem immers meer dan duidelijk geworden zijn dat don Bosco in de ziekelijke toestand waarin hij zich in Rome bevond, noch de brief aan de jongens noch de lange versie echt dicteren kon. Bovendien was hij in 1959 goed op de hoogte van de manier van samenwerken tussen don Bosco en zijn secretaris. Daarvan getuigt zijn veelbetekenende mededeling over een voorval in juli 1884. Dat is dus korte tijd na de terugkeer uit Rome. Hij bericht: "Don Bosco gaf don Lemoyne in grote trekken een uiteenzetting van wat hij gezien had." Het ging klaarblijkelijk weer over een droomgezicht. "Maar hij vertelde hem (in juli) slechts heel algemeen wat hij gehoord had, namelijk lofzangen over de zuiverheid, de middelen om die deugd te bewaren en de beloningen in deze wereld en in de andere. Daarna zei hij hem dat hij er gebruik van kon maken als schets die hij verder vrij ontwikkelen kon." In tegenstelling tot het manuscript A met schaarse suggesties voor de brief aan de jongens van 10 mei 1884 beschikken we in dat geval zelfs niet eens over die "grote trekken." Ook don Ceria had ze blijkbaar niet. Daarom nam hij een kordate beslissing. Hij sloot zijn bondige bericht betreffende het verhaal van juli: "De secretaris voerde het bevel uit, maar hij kreeg nooit de gelegenheid het lange opstel aan don Bosco zelf voor te lezen. Om die redenen zullen we ons tevreden stellen met het te publiceren op het einde van het volume."¹⁴⁷

In feite is dat echter een vreemde beslissing. Want om consequent te zijn, had hij ook de zogenaamde lange versie uit 1884 nooit gewoon in het XVIIde deel van de *Memorie biografiche* (1936) mogen publiceren. Over een document met suggesties van don Bosco voor de brief aan de jongens spreekt hij daar immers ook niet. Bovendien beschikte hij niet

over een echt bewijs dat don Lemoyne de uitwerking van de spaarzame gegevens in mei 1884 aan don Bosco voorgelezen zou hebben of dat don Bosco correcties zou aangebracht hebben. Dat belette hem dan weer niet in een korte inleiding tot de publicatie in het IVde deel van de correspondentie van don Bosco (1959) te schrijven: "In de vorm van een brief dicteerde don Bosco aan don Lemoyne het verhaal van een droom met de grootste betekenis en deed hem aan het Oratorio sturen."¹⁴⁸ Die notitie valt natuurlijk niet of minder te verzoenen met de weglating van de "Aantekening" uit de tekst zelf. Zijn uitspraak klinkt zelfs nog stelliger dan de formulering in de *Memorie biografiche*. Daar was hij voorzichtiger: "De droom die don Bosco in Rome had en die zo goed als gedicteerd werd aan don Lemoyne."¹⁴⁹

Die trouw aan de traditionele voorstelling van het dicteren is in die inleiding des te minder te begrijpen omdat hij in nog twee andere gevallen blijkt geeft van goede kennis van de werkwijze van don Bosco. Vooral in die periode van zijn leven. Een ervan hangt samen met de lectuur in de huizen van don Bosco. Daarover bericht don Ceria: "In 1883 had hij (don Bosco) inderdaad tegen don Lemoyne gezegd: "Te gelegener tijd zal ik je een werk geven." Toen hij hem dan een jaar later tegenkwam, vroeg hij: 'Herinner jij je nog wat ik je zei over een werk dat moest gedaan worden? Welnu, thans is de tijd gekomen.' En hij schetste hem het thema van een rondzendbrief over de lectuur om bij het begin van het schooljaar aan de huizen te sturen. Don Lemoyne schreef, don Bosco keek na en die lange brief werd begin november in de colleges verspreid."¹⁵⁰ Of don Bosco die brief nakeek, is nog maar de vraag. G.B. Lemoyne werkte hem uit in de periode waarover don Ceria zelf betreffende de fysieke toestand van don Bosco schreef: "Met een krachtige arm moest men de zwakke (afgeleefde) oude man ondersteunen." En: "Hij gaf toe aan het aandringen van de artsen en van zijn zonen en hij remde zijn werkzaamheid wat af. Tegen de avond gunde hij zich een uur-

tje wandelen in gezelschap van don Lemoyne en de jonge geestelijke Viglietti. Hij liep uiterst traag.”¹⁵¹ Nog belangrijker in deze kwestie is deze notitie van diezelfde don Ceria: “Van 1884 af werd de vermindering van zijn gezichtsvermogen steeds duidelijker. (...) Zijn gezichtsvermogen verminderde zo erg dat hij op 14 oktober aan de Penitentiarius het indult aanvraagde en verkreeg om op de feestdagen en de dagen met een eigen ritus van tweede klas de votiefmis van de Heilige Maagd te celebreren en op andere dagen de mis van de overledenen.”¹⁵²

Don Ceria had bepaalde elementen in de behandelde aantekening zelfs onjuist kunnen vinden. Zou het inderdaad niet eerder zo geweest zijn dat het gemoed van don Bosco vol schoot omdat hij aan zijn nakend afsterven dacht? En niet omdat een zweverige “onuitsprekelijke tederheid” hem overweldigde? Ontroering en wenen blijken in die dagen en maanden echter niet uitzonderlijk te zijn geweest voor don Bosco. Een gelijkaardige situatie van ontroering en wenen overkwam hem in februari 1884. Zij wordt met haast dezelfde bewoordingen beschreven. Don Bosco vertelde toen dat hij over Petrus en Paulus gedroomd had. Zij herinnerden hem eraan dat hij nog in het krijt stond. Hij had uit het oog verloren dat hij beslist had hun beider levensbeschrijving opnieuw uit te geven. En ze zeiden: “Als je het niet vlug doet, zul je er geen tijd meer voor hebben.” Dat gezegde was in die maand van zware ziekte meer dan duidelijk. Daarna spraken beide heiligen om beurt een gebed uit, dat don Bosco ongetwijfeld graag tot het zijne zou gemaakt hebben tijdens bewuste momenten bij het sterven. Over het gebed van de H. Petrus zei hij dat de herhaling van de naam (Maria) “met dusdanige uitdrukking van genegenheid en met zo een stijgende ontroering uitgesproken werd dat men het niet kan beschrijven en dat men van tederheid tranen in de ogen kreeg.” En over dat van de H. Paulus: “De manier waarop hij de woorden van dat ge-

bed uitsprak, wekte in mij zo een ontroering dat ik in tranen uitbarstte en wakker werd.”¹⁵³

Naast de berichten van don Ceria over de manier van werken van don Bosco werpt ook een briefje van don Bosco zelf aan don Lemoyne in oktober 1883 helder licht op hun samenwerking. Hij vroeg hem toen: “Doe me het genoeg de droom over Amerika te voltooien en stuur me hem spoedig. Graaf Colle is er benieuwd naar, maar hij wil hem in het Frans vertaald ontvangen. Ik zal ervoor zorgen dat dit onmiddellijk gebeurt.”¹⁵⁴ Het ging om een droom die hij op 4 september aan de leden van het derde Algemeen Kapittel verteld had. Pas op 12 november kon don Bosco daarover aan don Costamagna in Marseille vóór diens vertrek naar Zuid-Amerika het volgende laten weten: “De droom van don Lemoyne moet op enkele punten verbeterd worden. Dat zul je merken.”¹⁵⁵ Don Bosco bedoelde wel de droom die don Lemoyne moest uitwerken. Te oordelen naar het verloop van de weken, ja maanden moet het hele redactiewerk geen gemakkelijke klus geweest zijn. Het gaf de redacteur natuurlijk de tijd om informatieve elementen op te zoeken en in te lassen die in de oorspronkelijke gegevens niet voorkwamen.¹⁵⁶ Dergelijke kennis zou moeten volstaan hebben om zich ongemakkelijk te voelen bij het lezen van “hield don Bosco op met dicteren” en “ging hij voort” in de bewuste “Aantekening”. Dat moest voldoende geweest zijn om die dan naar de voetnoten te verwijzen.

- Nog een innige wens

De christelijke hoop die aan de grondslag ligt van het tweede deel van de door de aantekening uiteengerukte gedachtegang is dat zij allen met hem het eeuwige heil en geluk mogen bereiken. Dat zal gebeuren als zij de weg blijven volgen “die de Heer zelf verlangt dat zij volgen.” Het is een manier van zich uitdrukken waarvan ik niet zo stellig kan aantonen dat don Bosco ze vaak gebruikte. Maar ongewoon was ze niet. Toen in april 1875 de tijd van de retraite naderde, dacht

hij na over wat hij hun moest zeggen om die heilzame tijd zo te laten verlopen dat hij vruchtbaar zou zijn. Met die vragen ging hij naar bed en in de nacht bleef hij ermee bezig. In een avondwoordje op 4 mei vertelde hij wat hij erover gedroomd had. Een maand later kwam hij erop terug. Die avond in de vorm van een dialoog tussen don Barberis en hemzelf. Don Barberis stelde vragen, die op meer uitleg gericht waren en die zij beiden waarschijnlijk tevoren afgesproken hadden. Don Bosco gaf telkens toelichtingen. Een daarvan luidde: "Iedere jongen had verschillende wegen voor zich liggen. Ook enge en doornige. Enige waren zelfs bezaaid met punten van scherpe spijkers. Alle wegen waren echter ook met genaden van de Heer bestrooid." Toen hij dat gezegd had, concludeerde don Barberis: "Dat betekent dus dat u in staat zult zijn de weg aan te wijzen die ieder moet bewandelen. Met andere woorden welke voor ieder van ons de juiste roeping is. Hoe we zullen eindigen. Welke weg we zullen inslaan ." En don Bosco: "Het gaat er niet om te zeggen welke weg iedereen zal inslaan en hoe hij zal eindigen. (...) Wat ik wel kan zeggen is dit: wanneer een bepaald iemand deze bepaalde weg opgaat, dan is hij er zeker van dat hij zich op weg gezet heeft naar de hemel, dus via de weg waartoe hij geroepen is. En wie die weg niet volgt, is niet op de juiste weg."¹⁵⁷ Wat niet belet dat het, als we het geheel van zijn toespraak beluisteren, ook een weg is of kan zijn die met genaden bestrooid is.

Een uitspraak tijdens een conferentie voor de geprofesten, novicen en aspiranten in oktober 1876 ligt in diezelfde lijn: "Wijzen de feiten dat God ons naar hier geleid heeft en dat wij naar hier gekomen zijn er wellicht niet op dat hijzelf deze heilsweg voor ons geopend heeft?"¹⁵⁸ Ook daar gebruikte hij het beeld van de heilsweg. Het kan moeilijk slechts een retorische vraag zijn. Want het woord "wellicht" laat werkelijk ruimte voor een of ander voorbehoud en voor persoonlijke vrijheid. Die openheid tegenover de mogelijke verscheidenheid van roeping komt goed overeen met een conferentie die hij

op 14 maart 1876 hield. Op het einde van het eerste gedeelte van een uitvoerig avondwoord zei hij: "Jullie zien dus dat allen op velerlei en onderscheiden manieren in de evangelische oogst kunnen werken."¹⁵⁹

In de paragraaf van de *Constituties* (1877) waarin don Bosco "Het belang van het volgen van de roeping" behandelt, gaat het vanzelfsprekend over de geestelijke roeping in de Congregatie. Toch schreef hij ook toen genuanceerd. "De barmhartige God die oneindig rijk aan genade is, bepaalt op het moment van de schepping van de mens voor iedereen een weg, waarop hij, als hij die volgt, heel gemakkelijk zijn eeuwige redding kan bereiken."¹⁶⁰ De nuancering ligt in de uitdrukkingen "oneindig rijk aan genade", "als men hem volgt" of "door hem te volgen" en "heel gemakkelijk." Zo wijzigde hij de zin van een hem voorafgaande redacteur die onvoorwaardelijk en onverbiddelijk geschreven had: "de noodzakelijke genaden" en "die hij moet volgen."

Ook in een brief aan de scholieren van het 4de en 5de jaar in het gymnasium van Borgo S. Martino stelde hij vooraf dat "de mensen in deze wereld de weg naar de hemel in een van de twee staten moeten gaan: *de geestelijke of de wereldlijke.*" Wat bij de levenskeuze kan helpen, lichtte hij bondig maar helder toe. Voor de geestelijke staat maakte hij onderscheid tussen diocesane clerus, priesterschap in een orde of congregatie en priester-missionaris worden. Weer te waarderen is zijn standpunt: "Iedereen kan (mag) kiezen wat hem het naaste aan het hart ligt, wat het beste overeenkomt met zijn fysieke en morele krachten, waarvoor hij te rade gaat bij een vrome, geleerde en voorzichtige persoon."¹⁶¹

Door het feit dat G.B. Lemoyne in de brief en in de samengevoegde versie don Bosco allen, priesters, clerici en jongens laat aanspreken, heeft ook hij hier ongetwijfeld in de eerste plaats de roeping tot de religieuze staat op het oog. Die be-

zorgdheid speelde overigens opvallend mee toen Buzzetti in de lange versie de gevolgen van de lusteloze ontspanning opsomde. Een van de gevolgen was dat “velen niet meer beantwoorden aan hun roeping.” (12) De zorg voor roepingen kan ook in de brief aan de jongens de passus over de weg die de Heer zelf verlangt dat men gaat, ingegeven hebben. Vooral door de nawerking van de brief die hij eind april in Rome door de klassenleraar, don Febraro, toegestuurd kreeg. Aan de ene kant mocht don Bosco zich verheugen over de bereidheid van de scholieren van de 4de en 5de klas van het gymnasium om hem vertrouwelijk op de hoogte te brengen van hun levenskeuze. Dat had hij hun voordien via don Febraro gevraagd. Aan de andere kant moest hij ongerust worden ten gevolge van dit zinnetje in de brief: “Onder ons gezegd, u zult onaangename dingen vernemen, maar u mag er zeker van zijn dat wij u graag zien.”¹⁶² In dat verband is een notitie van don Ceria heel relevant. Volgens hem verlangde don Bosco dat iedereen hem “in vertrouwen” zou laten weten “tot welke levensstaat hij meende geroepen te zijn, namelijk tot de geestelijke of tot de wereldlijke. (...) Iedereen hoorde echter uit te gaan van het principe die staat te willen kiezen die hem de beste toescheen voor het heil van zijn ziel.”¹⁶³ Hij liet dus de vrijheid. Maar tegelijk is het voelbaar dat hij hoopte dat “velen” zouden ervaren en inzien dat de weg “die de Heer verlangt”, de weg van de geestelijke staat zou zijn.¹⁶⁴

Als in de brief uit Rome de priesters en de clerici samen met de jongens aangesproken worden, dan kan dat enkel betekenen dat hij wenst dat zij de goede weg inslaan of de ingeslagen weg blijven bewandelen. Met andere woorden dat zij in hun roeping volharden.

- Enkele mededelingen

Aan de laatst besproken passus hecht don Lemoyne nog twee mededelingen en een verlangen. Hij doet dat vrij handig door de eerste mededeling in te leiden met de overgangswaarden

“Met dat doel”, namelijk om hen de weg van de Heer te helpen volgen.

- o Audiëntie bij de paus

Na weken wachten had don Bosco inderdaad op “vrijdag 9 mei” eindelijk een audiëntie bij paus Leo XIII verkregen. Bij die gelegenheid gaf de paus hem de gebruikelijke apostolische zegen. Die wordt hier nu verbonden met de keuze van en de volharding op de door de Heer gewenste weg. De paus heeft - zo don Bosco en don Lemoyne - zijn zegen gegeven met de bedoeling allen de nodige kracht daartoe te verlenen.

De apostolische zegen was voor don Bosco helemaal geen formaliteit. Na elke audiëntie, die hem toegestaan werd, sprak hij er graag over. Met vreugde en grote eerbied om iedereen de waarde ervan te laten inzien en hoogschatten. Toen hij in januari 1874 in Rome verbleef, stuurde hij een nieuwjaarsbrief naar de verschillende huizen. Daarin berichtte hij, telkens op een aan de geadresseerden aangepaste wijze, over een audiëntie die de paus hem op 5 januari toegestaan had.

De directeur, don Lemoyne, en de jongens in Lanzo waren nog dezelfde dag aan de beurt: “Vanmorgen werd ik om elf uur bij de H. Vader in audiëntie toegelaten. Ik heb hem minzaam, edelmoedig en welwillend ervaren in alles wat ter sprake gekomen is. Hij sprak veel over onze zaken, over de Congregatie, de priesters, de clerici, de jongens en ten slotte sprak hij speciaal over het college in Lanzo, waarover hij vroeger al gesproken had. Hij wilde een bewijs van zijn bijzondere welwillendheid voor jullie geven en gelastte mij jullie zijn heilige en apostolische zegen te geven met een volle aflaat op de dag waarop jullie zullen biechten en communiceren.”¹⁶⁵ Ook toen was het een brief die hoofdzakelijk voor de jongens bestemd was, maar waarin Don Bosco de paus over de priesters, clerici en jongens, in die volgorde, laat spreken.

Toch mag ik aan die opeenvolging waarschijnlijk niet teveel belang hechten, want de brief op dezelfde dag aan het Oratorio van Valdocco was aan "allen die er wonen" gericht. Daar klonk het bericht over de audiëntie zakelijker. "Vanmorgen heb ik samen met don Berto om elf uur een audiëntie bij de paus gehad. Met genoeg onderhield hij zich over de Congregatie van de H. Frans van Sales, over de leden ervan, de priesters, clerici, scholieren, vakleerlingen, over Hong Kong en over vele andere dingen. (...) Hij wilde nog andere gunsten verlenen, onder meer zijn apostolische zegen met een volle aflaat op de dag waarop jullie te biecht en te communie zullen gaan."¹⁶⁶ Daar somde hij haast alle categorieën van de bewoners van Valdocco op.

De brieven aan de gemeenschappen van Borgo S. Martino en Valsalice werden een dag later geschreven. Zij getuigen van de vrijheid waarmee hij de informatie bewerkte volgens de concrete omstandigheden. Maar de apostolische zegen gaf hij telkens door.¹⁶⁷

In 1877 stond Pius IX, die oud en ziek was, hem geen privéaudiëntie meer toe, maar als uitgever van de *Letture Cattoliche* kon don Bosco deelnemen aan een publieke audiëntie voor katholieke journalisten en hun vertegenwoordigers. Tijdens de persoonlijke begroeting van de paus moet hij toch enkele woorden hebben kunnen wisselen met hem. Het is interessant om te constateren hoe hij van die korte ontmoeting een goede maand later gebruik maakte in een brief aan de jongens van het college in Villa Colón (Uruguay). "Ik sprak over Villa Colón, [een plaats] waarvan hij zich heel goed herinnerde dat hij ze gezien had. Ik vroeg hem een speciale apostolische zegen voor jullie en voor al jullie verwanten tot in de derde graad met een volle aflaat in het stervensuur. Heel graag, antwoordde de minzame paus. God zegene de scholieren van Villa Colón, hij zegene hun ouders en make hen al-

len tot vurige katholieken. De vaders en hun zonen mogen heel rijk worden, heel rijk, maar in de ware rijkdom die de deugd is, de heilige vrees van God.”¹⁶⁸

Vergeleken met de berichten uit 1874 en 1877 zijn de verwijzing naar de audiëntie en de formulering van de zegen in 1884 uiterst sober. Maar ze zijn er.

- o Het tijdstip van de terugkeer

Vervolgens kondigt don Bosco zijn thuiskomst in Valdocco aan. Hij verzekert de jongens dat hij “op de dag het feest van Maria Hulp” (24 mei) samen met hen “voor het beeld van de liefdevolle Moeder in de kerk aanwezig zal zijn.”

- o Een wens ter gelegenheid van het aanstaande feest, een wens die don Bosco typeert

Aan die mededeling knoopt hij een overeenkomstig verlangen vast. In het verleden heeft hij er ieder jaar opnieuw voor geijverd dat het een prachtig feest zou zijn. Het is dan ook geen wonder dat hij ook deze keer wenst dat “dit grote feest met alle mogelijke luister gevierd wordt.”

Voor don Bosco is het een groot feest, zelfs een heel groot feest. Wat hem ieder jaar opnieuw motiveert, is een oprecht en diep gevoel van dankbaarheid tegenover Onze-Lieve-Vrouw in de hoedanigheid van Maria Hulp van de Christenen. Een gevoel dat hij bij zijn medewerkers en jongens trachtte op te wekken en te voeden. Nog op 23 april had hij vanuit Rome eigenhandig aan don Lazzerio geschreven: “Ik verlang dat wij bij mijn aankomst een mooi feest vieren in de kerk om de Madonna te bedanken voor de ontelbare weldaden die zij ons bewezen heeft.”¹⁶⁹ Aan bepaalde weldaden heeft Buzzetti voordien in de brief aan de jongens herinnerd. “Maria Hulp heeft hen hier bijeengebracht.” (35) En hijzelf getuigde even verder “voor God”: “Het volstaat dat een jongen in een sale-

siaans huis binnenkomt, opdat de H. Maagd hem dadelijk onder haar speciale bescherming zal nemen.” (39) De jongeren kunnen dus begrijpen waarom hij erop staat dat het feest in de kerk “met alle mogelijke luister” gevierd wordt. In een toevoeging voor de salesianen in de lange versie herneemt Buzzetti bovendien de zo-even geciteerde gedachte uit de brief aan don Lazzero. Don Bosco moet “groten en kleinen voorhouden (...) dat het de Madonna is die met talloze genaden en wonderen hun brood geeft en middelen om te studeren.” (36)

Luisterrijke aspecten van de liturgische plechtigheid waaraan don Bosco en don Lemoyne konden denken, vinden we terug in de *Memorie biografiche*. Don Ceria citeert er enkele regels uit een relaas in de *Unità Cattolica* van 27 mei 1884. In de context van de pas geopende expositie in Turijn beschreef dat blad de viering nogal hoogdravend “als een katholieke tentoonstelling.” De reporter verantwoordde zijn gewaagde vergelijking op deze wijze: “Wegens de grote toeloop van volk, wegens de buitengewone vroomheid, waarvan blijk gegeven werd, wegens de pracht van de eredienst en de gewaden en ook wegens de uitgelezen muziek die er uitgevoerd werd.”¹⁷⁰ Wie don Bosco een beetje kent, zal daarbij in het bijzonder denken aan de schare misdienaars en de meerstemmige gezangen van het jongenskoor.

Hoewel hij er met geen woord over rept, heeft hij ditmaal nog een bijkomende persoonlijke reden om op een “mooi feest in de kerk” of op “alle mogelijke luister” aan te dringen. Hij weet immers dat tot zijn onuitsprekelijke vreugde de nieuwe aartsbisschop van Turijn, kardinaal Alimonda, zal voorgaan in de plechtige eucharistie. Kardinaal Alimonda werd amper een jaar eerder in juli 1883 benoemd en het is dus de allereerste keer dat hij in die hoedanigheid naar Valdocco zal komen. In tegenstelling tot de vorige aartsbisschop is hij een echte vriend van don Bosco. Ook in de ogen van de kardinaal moet het

een luisterrijke viering zijn. En tegelijk een unieke ervaring. Don Bosco wil zonder twijfel een goede indruk maken.

Als hij het over een "luisterrijk feest" heeft, dan staat hem natuurlijk in eerste instantie de godsdienstige kant van de viering voor de geest. Dat blijkt uit de tweeledigheid van de zin en de vooropplaatsing van dat aspect. Voor hem en ook voor de jongens zou het nochtans geen echte feestdag zijn, mocht het daarbij blijven. Daarom moeten don Lazzerio, directeur van het Oratorio, en don Marchisio, de prefect die voor de algemene tucht en de huishoudelijke aangelegenheden instond, "ervoor zorgen ons ook in de eetzaal blij te laten zijn." In de samengevoegde tekst heeft de redacteur er "zo te handelen dat wij ook in de refter blij zijn" van gemaakt. Het is alsof hij de leraren en opvoeders wil herinneren aan de zegswijze: "De beste schotel bij een middagmaal is een opgeruimd gezicht."

Al vlug moet don Bosco in zijn omgang met de jongens begrepen hebben dat een feest voor de ziel moet gepaard gaan met een feest voor het lichaam. Zo drukte hij het al uit in een brief aan don Rua, de salesianen en de jongens in Mirabello. Daar had hij in 1863 de eerste stichting buiten Valdocco gedaan en er don Rua op zijn 25ste tot directeur benoemd. In juni 1864 liet hij de hele gemeenschap weten dat hij zinnens was op 21 juni de heilige mis met de gedachtenis van de H. Aloysius in hun college te celebreren. Een van de drie dingen die ze de heilige moesten vragen was: "Dat don Rua op mijn kosten jullie blij moet maken. Eerst in de kerk, daarna bij het middagmaal en ten slotte met een mooie wandeling." Omdat het hem niet gelukt was zijn plan uit te voeren, schreef hij hun begin juli opnieuw. In die brief herhaalde hij zijn gedachte: "Maar, dat is allemaal voor de ziel. Is er dan niets voor het lichaam? Toch wel. Nadat wij de ziel zullen gegeven hebben wat zij nodig heeft, zullen we het lichaam niet op zijn honger laten. Nu al beveel ik me bij de prefect aan dat hij de gepaste bevelen zou geven om een mooie dag door te brengen. En

als het weer het toelaat ook allemaal samen een wandeling te maken.”¹⁷¹

Om bij het verloop van dat feest te blijven, op 25 mei of juni 1872 bepaalde de raad in Valdocco op die dag “een beetje kermis te houden. Men organiseerde de uitdeling van de prijzen. (...) Men besliste ook wat vuurwerk af te steken.”¹⁷² Dat betreft niet rechtstreeks de eetmalen, maar ook dergelijke ontspanningsmogelijkheden zullen bijgedragen hebben aan een opgewekte, feestelijke sfeer in huis.

In een toespraak tot de scholieren van de hogere cyclus te Alassio in februari 1879 “beval hij hun de blijheid aan. Ze moesten blij zijn en daartoe ervoor zorgen in vrede te leven met God.” Maar weer liet hij het daar niet bij. “Hij wilde dat ze niet alleen geestelijk blij zouden zijn, maar ook lichamelijk. Daarom had hij met de directeur afgesproken dat zij aan tafel iets zouden krijgen waarover ze tevreden zouden zijn.”¹⁷³

In het midden van de jaren zeventig slaagde don Lazzero erin regels vast te leggen voor de organisatie van de verschillende feestdagen. In een appendix of bijvoegsel vinden we zowel voorschriften met betrekking tot ontbijt en middagmaal als richtlijnen voor de kerkelijke diensten, de academische zittingen, de ontspanning en de toneelopvoeringen.¹⁷⁴ Niet dat ontbijt en middagmaal op die dagen telkens zo copieus waren. Dat was in die tijd gewoon onmogelijk. Maar het is overduidelijk dat de oversten bij die jaarlijks weerkerende feestelijke gelegenheden voor een extra moesten zorgen.

Dat was voor hem zo wezenlijk dat hij er in die brief van 23 april aan don Lazzero al aan dacht. Hij verlangde dat ze “bij zijn aankomst een mooi feest zouden vieren in de kerk (...) en ook in de eetzaal.”¹⁷⁵ Toch wordt don Lazzero er samen met don Marchisio nog eens aan herinnerd. Was het speels en met een zekere humor bedoeld? Een knipoog naar de jon-

gens? Of wilde hij eerder beiden onder druk zetten? Moeilijk om uit te maken. Het kon trouwens ook een bevestiging zijn van de jarenlange handelwijze van don Lazzero. Zelfs een soort publiek eerherstel, na het ongelijk dat hem in december 1881 aangedaan was. Volgens de notitie van don Lazzero zelf had don Bosco hem toen op het zeggen van "een kleinzielig iemand het strenge bevel gegeven voortaan bij geen enkele plechtigheid aan tafel nog salami, koekjes of gebak te geven. En aan de zangers en muzikanten geen drank of koekjes en zelfs niet één koekje aan de toneelspelers. Hij beschouwde die dingen als echte wanordelijkheden die gisteren voorgevallen waren, terwijl het dingen zijn die de schrijver (van deze regels) altijd gezien heeft, tenminste gedurende de 25 jaar dat hij in het Oratorio is."¹⁷⁶

Pas op die manier kan het "het feest van Maria Hulp het preludium zijn van het eeuwige feest dat wij allemaal samen verenigd eens mogen vieren in het paradijs." Het klinkt als een conventionele afsluiting, een slot dat in die tijd veeleer bij een preek zou passen. Toch is ook dat einde typisch voor don Bosco. Zijn avondwoordje in Alassio, waarin hij over geestelijke en lichamelijke blijheid gesproken had, beëindigde hij op gelijkaardige wijze. Hij besloot: "Door zo blij en goed te zijn, zullen jullie je een eeuwige blijdschap voorbereiden, die ik jullie van harte toewens. En ik smeed de Heer ze jullie te schenken."¹⁷⁷

Compositorisch sluiten die slotwoorden trouwens heel goed aan bij de gedachte aan het begin van zijn brief aan de jongens: "Ik heb maar één verlangen: jullie gelukkig te zien in deze tijd en in de eeuwigheid." "Die gedachte en dat verlangen" hadden hem aangezet "deze brief te schrijven." (81) Het einde is een bevestiging van het begin. Beide passen bovendien heel goed in de mond van een "arme oude man", die de tijd voelt naderen dat hij afscheid zal moeten nemen en naar de eeuwigheid vertrekken. (38 en 40)

10. Ondertekening van de lange versie en de brief die aan de jongens gestuurd werd

De brief die aan de jongens in Valdocco gericht was, sloot don Lemoyne met een gebruikelijke, maar niet geijkte formule van don Bosco af: "Jullie heel toegenegen vriend in J.C." Don Bosco zelf handtekende hem: Pr. Gio. Bosco." Volgens de voordien ingeschoven opmerking was G.B. Lemoyne immers maar de persoon die noteerde wat don Bosco dicteerde. We weten echter dat don Bosco in feite niet iedere zin dicteerde of suggereerde. Wel was hij de aanreiker van de initiële en dragende gedachten. Hij was ook degene die ondertekende. Daarom mag hij in zekere zin de schrijver van de aan de jongens gestuurde brief genoemd worden.

Het bezittelijke voornaamwoord "jullie" gebruikte don Bosco niet altijd. De afkorting J.C. evenmin. Zo sloot hij de brief van 23 juli 1861 aan jongens van het Oratorio al af: "Heel toegenegen vriend in J.C. Pr. Bosco Gio." Een jaar later op 21 juli was het wel: "Jullie heel toegenegen in de Heer Pr. Bosco Gio." Dus zonder "vriend." Ook aan de jongens in Mirabello op 30 december 1863: "Jullie toegenegen in J.C. Pr. Bosco Gio." Aan de jongeren in Valdocco op 6 augustus 1863 dan weer: "Toegenegen in Jezus C. Pr. Bosco Gio." Op het einde van de brief aan don Lazzero en de vakjongens lezen we in 1874: "Jullie heel toegenegen vriend Pr. G. Bosco." Precies zoals in de oorspronkelijk "korte versie", de brief aan de jongens in 1884.¹⁷⁸

In de samengevoegde versie is het echter niet meer "jullie heel toegenegen vriend", maar "jullie toegenegen vriend." Dat verrast enigszins omdat het in vroegere circulaires of brieven aan jongens en salesianen samen "(Jullie) heel toegenegen (vriend)" kon zijn.¹⁷⁹ Don E. Ceria is er nog vrijer mee omgegaan in zijn publicaties van de samengevoegde brief.

Zowel in de uitgave in de *Memorie biografiche* als in zijn editie van *Epistolario di Giovanni Bosco*. Hij herstelde alvast het "heel toegenegen", maar liet telkens "vriend" weg. Bovendien voegde hij in de *Memorie* na het woord "paradijs" plaats en datum in: "Rome, 10 mei 1884" en in *Epistolario* deed hij dat na "J.C." De plaatsing van datum en plaats onderaan blijkt in de tijd van don Bosco echter heel normaal geweest te zijn.¹⁸⁰

Daarna volgt de weergave van de handtekening: "Pr. Gio. Bosco." Voor P. Stella was het in 1969 nog klaar dat don Bosco de lange versie handtekende. Dat blijkt uit deze affirmatie: "Van die brief is er geen door don Bosco eigenhandig geschreven exemplaar bekend, maar enkel de oorspronkelijke versie (in twee redacties) die don Lemoyne geschreven heeft en die door don Bosco gehandtekend werd." In latere jaren was P. Braido heel duidelijk over de korte brief aan de jongens [de brief uit Rome van 10 mei 1884]: "Op het einde staat de persoonlijk geschreven handtekening van don Bosco." En over de controle van de uitwerking die don Bosco zou uitgeoefend hebben, zei hij: "Die is bijzonder zeker wat de korte versie betreft, die zijn persoonlijke handtekening draagt."¹⁸¹ Met betrekking tot de samengevoegde versie stelde hij zich terughoudend op. Hij schreef of zei er niet direct iets over, maar het respectieve beklemtonen van de aanwezigheid van de handtekening in het handschrift van de brief aan de jongens en het stilzwijgen erover naar aanleiding van publicaties van de lange versie waren veelbetekenend.¹⁸²

Vaststaat dat Don Bosco geen correcties of aanvullingen aangebracht heeft. Noch in de brief aan de jongens, noch in de lange redactie.¹⁸³ Even vast staat, zo P. Braido, dat de redactie van beide geschriften van de hand van don G.B. Lemoyne is. Hij besluit: "Verschillende argumenten verzekeren dat hun redactie volledig aan don Giovanni Baptist Lemoyne, goede schrijver en heel goede opvoeder, toe te schrijven is. (...) Hoe dan ook, afgezien van het probleem van de personen die di-

rect bij het ontstaan van de documenten betrokken waren en die er de enige getuigen van waren, is het overduidelijk dat de twee teksten een gelukkige synthese vormen van een collectieve ervaring, die decennia lang bij don Bosco en zijn medewerkers gerijpt was en die hij overdacht had en bij verschillende gelegenheden al geformuleerd had. (...) De brieven spruiten voort uit een levendige en geconsolideerde traditie. Zij brengen ze onder woorden en herformuleren ze met termen die toen oorspronkelijk en scherp omschreven waren. Op het theoretische vlak verrijken en vervolmaken zij die. Zij moeten dan ook gelezen en geïnterpreteerd worden in de context van de totale historische ervaring die op haar beurt er beter door verklaard wordt. Zij vormen het ideële onverdeelde patrimonium van een opvoedingsgemeenschap die zich herkent in don Bosco en in zijn "stijl" van leven en handelen."¹⁸⁴

De lange of samengevoegde versie is dan wel niet zonder meer "zijn [die van don Bosco] gedenkwaardige brief uit Rome van 10 mei 1884" en ook niet "de meest authentieke commentaar van zijn Preventieve Systeem" zoals don Albera in 1921 met enthousiasme schreef.¹⁸⁵ Authentiek in de betekenis dat don Bosco zelf de auteur of dicterende autoriteit zou zijn. Wel is en blijft het document met de samengevoegde versie een uitstekende aanschouwelijke beschrijving en een doordachte voorstelling van zijn systeem. Een document dat terecht als de Magna Charta van het salesiaanse opvoedingssysteem of als een compendium van de pedagogisch-pastorale opvattingen en overtuigingen van don Bosco mog bewaard en gepropageerd worden.

¹ BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 33-34.

² MB IX, pp. 160-161; MBN IX, pp. 117-118.

³ Later schreef G.B. Lemoyne: “Tijdens die nachten dat hij [don Bosco] er slecht aan toe was...” (BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 9.)

⁴ Zie voor de periodes 1846-1871 en 1884: BIESMANS, J., *Ziekte, lijden en leed...*, pp. 51-59, respectievelijk pp. 221-245. Ook voetnoten 3 en 6 in dit gedeelte van de studie.

⁵ MB IX, p. 17; MBN IX, p. 13.

⁶ MB XI, p. 34; MB XI, p. 18.

⁷ MB IX, p. 156; MBN IX, p. 113.

⁸ MB IX, pp. 167-168; MBN IX, pp. 123-124.

⁹ Vgl. voetnoot 1 in dit gedeelte. Hetzelfde stramien (een opdeling in twee stukken via het plots wakker worden en daarna weer inslapen en de droom voltooiën) kenmerkt ook het verhaal in september 1876 tijdens een retraite in Lanzo. (MB XII, p. 469; MBN XII, p. 357.)

Intussen kan het nuttig zijn vast te houden dat G. Buzzetti in Rome aangekomen was, vóór het interview met de journalist van *Le Monde* plaatsgreep. Zie voetnoot 22 in deel III.

¹⁰ Zie onder andere MB XV, p. 364; MBN XV, p. 297 met dit bericht: “Op de laatste dag van december (1881) had don Bosco een droom over hun instituut. [Dat van de Dochters van Maria Hulp der Christenen.] Die vertelde hij aan don Lemoyne. En, zoals hij placht te doen voor alles wat don Bosco betraf, noteerde hij hem onmiddellijk.”

¹¹ Zie de voetnoten 92-96 in het derde en voetnoot 9 in het vierde deel met de paragraaf 1.3 over “De gehoorzaamheid van de jongeren als *conditio sine qua non* in de opvoeding.”

¹² Zoals in het Italiaans “*riconoscere*” en “*riconoscenza*”.

¹³ Zie voetnoot 22 in het eerste gedeelte van de studie.

¹⁴ Zie voetnoot 64 in het eerste gedeelte.

¹⁵ Zie voetnoot 79 in het eerste gedeelte.

¹⁶ MB VIII, p. 257; MBN VIII, p. 203.

¹⁷ MB XII, pp. 464-465, 471; MBN XII, pp. 352-353, 358.

¹⁸ Voor beide citaten: OE XXIX [160/7]; [169/22]. Zie BIESMANS, R., *Doelstellingen van opvoeding en opleiding...*, pp. 143-144.

¹⁹ MB XIV, p. 644; MBN XIV, p. 551. E III, p. 620.

²⁰ MB VIII, p. 257; MBN VIII, p. 203.

²¹ OE XXIX [62/7]; [173/1 en 174/5] over het gedrag ten opzichte van de kameraden en [179/10].

²² MB VIII, pp. 830-831; MBN VIII, p. 669. Vgl. met de anekdote in MB X, pp. 129-130; MBN XA, p. 106.

²³ MB XII, pp. 44 en 49; MBN XII, pp. 31 en 36. Zie ook voetnoot 117 in deel III.

²⁴ MB XIII, p. 439; MBN XIII, p. 400.

-
- ²⁵ E III, p. 254. MB XIII, p. 392; MBN XIII, p. 353.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ OE XXIX [172/9].
- ²⁸ OE XIII [177-178]. Dat gebeurde in de eerste uitgave van het verhaal in 1861, maar ook nadien in 1866 en 1880, de 2de en 3de editie.
- ²⁹ MB XIII, p. 439; MBN XIII, p. 401.
- ³⁰ Dat gebeurde op 19 oktober 1868. (MB IX, p. 394; MBN IX, p. 290.)
- ³¹ MB X, p. 76; MB XA, p. 62.
- ³² MB XI, p. 248; MBN XI, p. 192.
- ³³ MB XII, p. 132; MBN XII, p. 99.
- ³⁴ E III, p. 69. MB XII, p. 278; MBN XII, p. 210.
- ³⁵ MB XI, p. 363; MBN XI, p. 281.
- ³⁶ MB IX, p. 160; MBN IX, pp. 116-117. Vgl. voetnoot 155 in deel III. In een volgende deel van het relaas van zijn droomgezichten in Lanzo herhaalde don Bosco: “Zij hebben de oversten. Laten zij aan hen gehoorzamen. Ze hebben de voorschriften van het Reglement. Laten zij die onderhouden. Ze hebben de sacramenten. Laten zij die ontvangen.” (MB IX, p. 173; MBN IX, p. 129.) De tegenstelling vrienden – vijanden zal terugkomen op het derde Algemeen Kapittel in september 1883: “Wanneer zij (moeten) weggaan, zal men vrienden hebben; anders vijanden.” (MB XVI, p. 417; MBN XVI, p. 324.) Vgl. deel I voetnoot 89.
- ³⁷ OE XXIX [60/6].
- ³⁸ In het Italiaans de werkwoordvorm “diffida” met de uitdrukking “non ha confidenza.”
- ³⁹ Over de briefwisseling zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 36. Vooral de brief in MB XVII, pp. 703-704. Verder in deel VIII van deze studie het verloop van de vergaderingen na de thuiskomst van don Bosco.
- ⁴⁰ MB XVI, p. 16; MBN XVI, p. 6. In 1863 prees hij de jongens in Mirabello, de eerste stichting buiten Turijn: “Met echte tevredenheid heb ik gemerkt dat jullie de sacramenten van biecht en communie veelvuldiger ontvangen.” (E (m), vol. primo, p. 629/15-16.)
- ⁴¹ E (m), vol. terzo, pp. 308-309. MB X, p. 43; MBN XA, pp. 34-35.
- ⁴² MB IX, p. 595; MBN IX, p. 446.
- ⁴³ MB X, p. 56; MBN XA, p. 46.
- ⁴⁴ MB XI, p. 256; MBN XI, p. 200.
- ⁴⁵ MB VI, p. 115; MBN VI, p. 88.
- ⁴⁶ OE XXIX [69/11].
- ⁴⁷ MB IX, p. 159; MBN IX, p. 116. In het Italiaans “molti e molti.”
- ⁴⁸ MB IX, p. 173; MBN IX, p. 129.
- ⁴⁹ MB IX, pp. 595-596; MBN IX, pp. 446-447.
- ⁵⁰ MB XIII, p. 763; MBN XIII, p. 687.
- ⁵¹ MB IX, p. 134; MBN IX, p. 103. Zie over het gebruik van “weinige” ook voetnoot 102 in deel III.

⁵² MB XI, p. 262; MBN XI, p. 206.

⁵³ MB XII, p. 464; MBN XII, p. 352. Dat insisteren op het feit dat het om weinige jongeren ging, was in 1863 ook al aanwezig in een brief aan de jongens van Mirabello. Er waren dan enkele jongens, heel weinige, die, moet ik het zeggen?, de sacramenten onwaardig ontvingen.” Zie E (m), vol. primo, p. 629/31-32.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ MB XII, pp. 594-595; MBN XII, pp. 458.

⁵⁶ MB IX, pp. 159-160 en 163; MBN IX, pp. 116-117 en 119-120. Hoe hij de tweede avond weer zijn portefeuille kon nemen die de onbekende gids voordien op de grond gegooid had, interesseerde zo te horen niemand.

⁵⁷ MB X, pp. 46-47; MBN XA, pp. 37-38.

⁵⁸ MB IX, p. 133; MBN IX, p. 102. Zie ook voetnoot 45 in dit deel.

⁵⁹ MB XIII, p. 763; MBN XIII, pp. 687-688.

⁶⁰ MB IX, p. 159; MBN IX, p. 116. Ook in de brief aan de jongens in Mirabello verheelde hij zijn diepe bedroefdheid niet. “Ik moet jullie veel dingen meedelen, die mijn geest diep bedroefd hebben.” En: “Maar wat mij het meest pijn gedaan heeft...” (E (m), vol. primo, pp. 629/20, 29.)

⁶¹ Voorbeelden zijn: MB IX, p. 158; MBN IX, p. 115; MB XII, p. 42; MBN XII, p. 29; MB XII, p. 463; MBN XII, p. 351; MB XIII, p. 302; MBN XIII, p. 267; MB XII, p. 587; MBN XII, p. 452; MB XIV, p. 123; MBN XIV, p. 95; MB XII, p. 351; MBN XII, p. 264; MBN XIII, p. 535; MBN XIII, p. 486; MB XIV, p. 609; MBN XIV, p. 518.

⁶² Naast andere factoren hebben avondwoordjes en verhalen waarin hij liet doorschemeren of openlijk zei dat hij kennis van bepaalde namen kreeg, bij vroegere generaties jongeren en bij medewerkers van don Bosco de overtuiging gewekt dat hij in de gewetens kon lezen. Dat is alvast de overtuiging van don Berto die volgend getuigenis aflegde: “Op 7 december 1873 begeleidde ik de dienaar van God ’s avonds naar bed. Toen we in zijn kamer aangekomen waren, vroeg ik hem mij in vertrouwen te zeggen hoe hij het aan boord legde om het innerlijk en vooral de zonden van de jongens te kennen. En met zijn gebruikelijke minzaamheid zei hij: Kijk, *bijna iedere nacht droom ik* dat jongens bij mij te biechten komen. Zij vragen mij een algemene biecht te spreken en onthullen me al hun moeilijkheden. Als zij dan ’s morgens ook te biechten komen, heb ik niets anders te doen dan te zeggen wat zij op hun geweten hebben.” (MB X, p. 71; MBN XA, p. 59.) Toch is in die kwestie voorzichtigheid geboden. Dat blijkt uit een mededeling van E. Ceria in het XIVde volume van de *Memorie Biografiche*. Daarin behandelde hij het jaar 1879. Hij schreef: “De mening dat hij in de gewetens kon lezen, droeg er niet weinig toe bij dat de jongens bij hem te biecht gingen. Dat was wel niet altijd het geval. Ook meestal niet. Zelfs kwam het niet eens zo vaak voor. De eenvoudige twijfel dat het mogelijk was, had echter de kracht om het aantal van zijn kleine klanten te doen aangroeien.” (MB XIV, p. 121; MBN XIV, p. 94.) De progressieve relativering is betekenisvol. Het moet bovendien opval-

len dat hij het heeft over “kleine klanten.” Ongetwijfeld suggestieve nuanceering te meer. Verder blijft van kracht wat ik geschreven heb in “*De brief uit Rome aan de jongens ...*”, pp. 70-71. De hele kwestie verdient natuurlijk een afzonderlijke behandeling.

⁶³ MB IX, p. 159 en p. 162; MBN IX, pp. 116 en p. 119, waar de Latijnse benamingen vertaald werden.

⁶⁴ MB VIII, p. 7; MBN VIII, p. 5.

⁶⁵ MB XII, p. 557; MBN XII, p. 424.

⁶⁶ MB XVII, p. 199; MBN XVII, p. 142. Vandaar ook in de verzameling teksten van FISCHER, K.G., *Giovanni Bosco, Pädagogik der Vorsorge*, pp. 77-81. In het IVde deel van het Epistolario werd die circulaire echter niet opgenomen.

⁶⁷ Voor de invloed van de biografie van Comollo op D. Savio zie OE XI [227/voetnoot] en de vertaling in BOSCO, G., *Leven van den dienaar...*, p. 58.

⁶⁸ MB XVII, p. 376; MBN XVII, p. 285.

⁶⁹ E IV, p. 320. De datum is 19 maart 1885. Dat rondzendschrijven werd niet opgenomen in het XVIIde volume van de *Memorie Biografiche*. Daarom ook niet te vinden in FISCHER, K.G., *Giovanni Bosco, Pädagogik der Vorsorge*. Het werd wel gepubliceerd door P. Braido in BOSCO, G., “*Scritti sul sistema preventivo...*”, pp. 599-604.

⁷⁰ MB XII, p. 44; MBN XII, p. 32.

⁷¹ MB XII, pp. 354-355; MBN XII, p. 268.

⁷² Zie voetnoot 21 in dit gedeelte. Dat accent sluit niet uit dat don Bosco wenste dat de jongens hun oversten, leraren en opvoeders als hun oudere broers zouden beschouwen.

⁷³ MB VI, p. 115; MBN VI, p. 88.

⁷⁴ OE XI [129] en BOSCO, G., *Leven van de dienaar Gods...*, p. 59.

⁷⁵ MB VI, pp. 318-319; MBN VI, p. 232.

⁷⁶ MB VII, p. 170; MBN VII, p. 128. In de brief van juni 1863 aan de jongens in Mirabello: “Devotie voor en vaak zijn toevlucht nemen tot de Heilige Maria. Men heeft nooit ergens ter wereld gehoord dat iemand die met vertrouwen zijn toevlucht bij die hemelse moeder gezocht had, niet prompt zou verhoord geweest zijn.” (E (m), vol. primo, p. 629/46-48.)

⁷⁷ MB XIII, pp. 406 en 408; MBN XIII, pp. 366 en 368.

⁷⁸ BRAIDO, P.-ARENAL LLATO Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 140/34-35.

⁷⁹ Ibid., p. 147/36-38.

⁸⁰ MB XVII, p. 34; MBN XVII, p. 16.

⁸¹ BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, pp. 29/11-12; 132/1072-1080; BOSCO, G., *Herinneringen aan het Oratorio...*, pp. 81; 208-209.

⁸² BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, pp. 110-111; BOSCO, G., *Herinneringen aan het Oratorio...*, p. 184.

⁸³ Ibidem, pp. 35/133-135; 36/145-147; Ibidem, pp. 88-89. In de tekst heeft don Bosco zelf “een meesteres” gecorrigeerd tot “de.” Het is veelbetekenend dat hij “zachtheid, minzaamheid, vriendelijkheid” voorop plaatste. Voor de vertaling zie BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 217-221.

⁸⁴ MB XIII, p. 547; MBN XIII, p. 498.

⁸⁵ Zie daarvoor notities in MB XVII, pp.53-54; MBN XVII, pp. 29-30. Na een genezing waarover men hem in 1885 een bericht gestuurd had, moet hij als volgt gereageerd hebben: “Men ziet werkelijk dat de Madonna altijd onze goede Moeder is. Dat zijn zaken die wij met onze eigen ogen zien. Het zijn dingen die dagelijks en meermaals per dag gebeuren.” (MB XVII, p. 680; MBN XVII, p. 527.)

Hoe hij de opdracht tot voorhouden zag en verwezenlijkte, vatte hij nog eens samen in een geschrift dat men als “geestelijk testament” is gaan beschouwen. Daarin lezen we: “De heilige Maagd Maria zal de Congregatie en de salesiaanse werken zeker blijven beschermen als wij voortgaan met ons vertrouwen in haar te stellen en haar verering te bevorderen. Haar gewone feesten en nog meer haar plechtige feestdagen, novenen en triduïms alsook de maand die haar is toegewijd, moeten altijd warm aanbevolen worden in al onze publieke en privérelaties. Dat kan gebeuren door de verspreiding van blaadjes, boeken, medailles, prentjes, door het publiceren of eenvoudigweg vertellen van de genaden en zegeningen die onze hemelse weldoenster op ieder ogenblik aan de lijdende mensheid verleent.” (MB XVII, p. 261; MBN XVII, p. 192.) Zie ook BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 415/324-331.

⁸⁶ Zie voetnoot 37 in dit gedeelte van de studie.

⁸⁷ MB VIII, p. 7; MBN VIII, pp. 5-6.

⁸⁸ MB II, pp. 361-362; MBN II, pp. 223-224. Vgl. voetnoten 14 en 69 in dit deel van de studie. Een treffende reeks in MB XV, pp. 469-470; MBN XV, p. 388 en in MB VIII, pp. 351-354; MBN VIII, pp. 279-282.

⁸⁹ MB XII, p. 33; MBN XII, p. 22. Vgl. MB VIII, p. 352/9; MBN VIII, p. 280/9.

⁹⁰ BOSCO, G., *Vita del giovanetto Savio Domenico*, Turijn, 1880, p. 69; ID., *Leven van den dienaar Gods...*, p. 55. Het nieuwe hoofdstuk in die editie draagt de titel: “Versterving van de zintuigen.”

⁹¹ OE XI [224-225]; BOSCO, G., *Leven van den dienaar Gods...*, p. 52.

⁹² In de edities van MB XVII en in Epistolario IV werd het persoonlijke voornaamwoord weggelaten en verdwijnt ook die nuancering. Vandaar ook in CAR p. 276 en FMA, p. 276.

⁹³ Bel voor het middagmaal (voetnoot 2 in dit deel); stier (voetnoot 17); gerucht of lawaai (MB XIII, p. 764; MBN XIII, p. 688; MBN XV, p. 365; MBN XV, p. 398); klokkengelui (MB XVI, p. 394; MBN XVI, p. 306); fysieke pijn (MB XIII, p. 44; MBN XIII, p. 29), hagelstenen (voetnoot 4 in dit deel).

-
- ⁹⁴ MB II, p. 469; MBN XII, p. 356. Door het gebruik van het werkwoord “spaventare” herinnert dit citaat natuurlijk aan het vorige met het zelfstandige naamwoord “spavento.”
- ⁹⁵ MB XVII, p. 29; MBN XVII, p. 13.
- ⁹⁶ MB IX, p. 164; MBN IX, p. 121.
- ⁹⁷ In de lange versie is het woord “andere” weggelaten en gaat het om “niet geschikte omstandigheden” (meervoud). Toch blijft het even vaag.
- ⁹⁸ MB VIII, p. 858; MBN VIII, p. 692.
- ⁹⁹ MB X, pp. 47-48; MBN XA, pp. 38-39.
- ¹⁰⁰ MB XI, p. 263; MBN XI, p. 207. Het is meteen een aanwijzing dat men delicate zaken in een persoonlijk gesprek moet behandelen.
- ¹⁰¹ MB XII, p. 595; MBN XII, p. 459.
- ¹⁰² Het woord “tripudio” werd niet opgenomen in de C-redactie.
- ¹⁰³ Rik BIESMANS, *De brief uit Rome aan de jongens...*, 2007, pp. 61-64.
- ¹⁰⁴ De passage in de verschillende redacties van de lange versie (18-19) laten vermoeden dat don Bosco zeker rationeel inzag dat de toestand geweldig veranderd was. Emotioneel had hij het moeilijk om dat te aanvaarden en te verwerken. Zie BIESMANS, J., *Ziekte, lijden en leed...*. Bijvoorbeeld de bladzijden 252-256.
- ¹⁰⁵ Hoe zich dat concreet kon manifesteren, kwam in het eerste gedeelte van deze studie aan bod. Zie onder meer de bespreking van het tweede Algemeen Kapittel in 1880 en het onderdeel “Praktische begeleiding van het personeel bij de verzoening van traditie en aanpassing aan gewijzigde omstandigheden.” Ook voetnoot 36 en voetnoten 50-53 in datzelfde deel I.
- ¹⁰⁶ STELLA, P., *Don Bosco nella storia economica e sociale (1815-1870)*, Rome, LAS, 1980, pp. 178-181;
- ¹⁰⁷ Zie het eerste grote gedeelte van deze studie. Bijvoorbeeld voetnoten 32-33 en 62. Ook de voetnoten 41-46 in datzelfde deel. Verder over de eventuele benoeming van twee directeurs in Valdocco in MB XVII, pp. 200-203; MBN XVII, pp. 144-146.
- ¹⁰⁸ STELLA, P., *Don Bosco nella storia economica...*, p. 181.
- ¹⁰⁹ MB XVI, p. 66; MBN XVI, p. 44.
- ¹¹⁰ Zie voetnoot 89 in het eerste gedeelte.
- ¹¹¹ MB XVIII, pp. 126-127; MBN XVIII, p. 87. Vgl. LEMOYNE, G.B., *Vita del venerabile servo di Dio Giovanni Bosco*, vol. II, Turijn, 1913, p. 270.
- ¹¹² BARBERIS, G., *Appunti...*, pp. 276-277.
- ¹¹³ Zie “de sleutelpassage” in het IIIde deel en de overwegingen bij “affectieve liefde” in het IVde gedeelte. Aan het feit dat don Lemoyne hier de uitdrukking “christelijk vertrouwen” gebruikt, wil ik geen aandacht besteden. Al in het handschrift L van de brief aan de jongens dat rond 1886 onder zijn leiding tot stand moet gekomen zijn, schrapte hij dat woord “christelijk.” Zie BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 23 en 46.
- ¹¹⁴ MB VII, p. 245; MBN VII, p. 189.
- ¹¹⁵ MB VII, p. 503; MBN VII, p. 393.

- ¹¹⁶ Terloops zij erop gewezen dat in de brief aan de jongens gewoon “geest van toegeeflijkheid” staat. Dus met een kleine letter. In de lange versie (handschrift D) is dat “Geest” met hoofdletter. En in diezelfde tweede wens respectievelijk Jezus en Jezus Christus.
- ¹¹⁷ OE II [243-244] en OE XXXV [191-193].
- ¹¹⁸ OE XXIX [172/7].
- ¹¹⁹ OE XXIX [172/4].
- ¹²⁰ Vgl. voetnoot 63 in het eerste deel .
- ¹²¹ BRAIDO, P.-ARENAL LLATO Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 140/24-26.
- ¹²² BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 16 en p. 46/notities bij de regels 144-145.
- ¹²³ MB XII, p. 32; MBN XII, p. 21. Over het gebruik en de mogelijke betekenis van “mansuetudine” zie BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 209-236. De vertaling en de interpretatie van het citaat zijn hier herzien.
- ¹²⁴ MB XIV, p. 124; MBN XIV, p. 96. Vgl. OE XXXVI [170-171] met de uitdrukking “ware geest van christelijke naastenliefde.”
- ¹²⁵ Zie BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 34.
- ¹²⁶ MB XIII, p. 149; MBN XIII, p. 127. Vgl. BIESMANS, R., *Fatti amare...*, p. 72; ID., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 47.
- ¹²⁷ In de voetnoot 146 van deel III en in de tekst die men kan raadplegen via voetnoot 281, eveneens in deel III. Verder in deel IV zoals de voetnoot 33 daar aangeeft.
- ¹²⁸ BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 16-17. Zie ook in *Begeesterd door Don Bosco*, pp. 13-14, 28 en 30-31.
- ¹²⁹ BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 6-7, 30. *Begeesterd door Don Bosco*, pp. 13-14, 16, 30-31.
- ¹³⁰ BRAIDO, P., *La lettera ...*, p. 19. Zie deel III voetnoot 146.
- ¹³¹ LEMOYNE, G.B., *Vita del venerabile servo di Dio... II*, pp. 311-312. Vergelijk met het handschrift D in het Hulpboekje: (26), (21), (23).
- ¹³² BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 84; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61. Dat de caritas de centrale plaats inneemt, trad nog eens op de voorgrond in een droomverhaal tijdens een retraite in september 1881. Daarin stond niet alleen de diamant van de caritas op het hart van de schitterend geklede hoofdfiguur, maar don Bosco liet er ook een van de omstanders optekenen: “De liefde begrijpt alles, verdraagt alles, overwint alles. Laten wij haar prediken met woord en daad.” (MB XV, p. 184; MBN XV, p. 146)
- ¹³³ OE XXXVI [270-271].
- ¹³⁴ PRELLEZO, J.M., *Don Bosco e le scuole professionali (1870-1887)* in: *Don Bosco nella storia* (a cura di M. Midali), Rome, LAS, 1990, p. 352. Zie ook OE XXXVI [270-271] en MB XVI, p. 417; MBN, pp. 323-324.
- ¹³⁵ *Lettere circolari di Don Michele Rua...*, pp. 41-44. OE XXIX [129-130].
- ¹³⁶ Zie BRAIDO, P., *La lettera ...*, p. 47/Sigle. Wat wel het geval is geweest voor het handschrift K, de brief aan de jongens. (Ibid., p. 41/Sigle.)
- ¹³⁷ BIESMANS, J., *Ziekte, lijden en leed...*, pp. 151-155.

¹³⁸ MB XIV, pp. 124-125; MBN XIV, p. 97.

¹³⁹ MB XVI, p. 31; MBN XVI, p. 18. Met de klemtoon op het zinsdeel “ik zal er niet zijn” geef ik de voorkeur aan een heel menselijke interpretatie en distantieer me van de uitleg van don Lemoyne.

¹⁴⁰ MB XVI, pp. 16-17; MBN XVI, pp. 5-6. Zie ook BIESMANS, J., *Ziekte, lijden en leed...*, pp. 201-202.

¹⁴¹ MB XVI, pp. 112 en 262; MBN XVI, pp. 79 en 196. Een heel ander contrasterend beeld werd in de maand juni opgehangen door *Il Berico* van Vicenza. Dat lijkt heel erg geïdealiseerd. Zie DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, 1227.

¹⁴² DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, pp. 1233-1249, in het bijzonder pp. 1233, 1237-1238, 1243 en 1247.

¹⁴³ Zie voetnoten 31 en 32 in deel III.

¹⁴⁴ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 16 en 46/notitie bij regel 147.

¹⁴⁵ MB XVII, p. 114; MBN XVII, p. 76.

¹⁴⁶ E IV, p. 269. [Dat volume werd postuum uitgegeven.] Die manier van omgaan met de “aanmerking van de secretaris” nam Fr. Desramaut over in zijn uitgave: *Saint Jean Bosco...*, p. 170. Wel is er iets misgelopen met de verwijzing naar de MB. Die optie, maar dan zonder publicatie van de “Aanmerking...”, werd voortgezet in de Franse versie van de Constituties: *Constitutions et Règlements*, p. 252.

¹⁴⁷ MB XVII, pp. 194 en 722-730; MBN XVII, p. 138 zonder de uitwerking van don Lemoyne. De tekst van G.B. Lemoyne komt niet voor in de Nederlandstalige verzameling “*Dromen van don Bosco*”, Don Boscokring, Oud-Heverlee, 1959. En bijgevolg ook niet in het vierde deel van een latere door de Zusters van don Bosco verwezenlijkte uitgave. Zonder jaartal of plaats van de editie.

¹⁴⁸ E IV, p. 261. De “oneffenheid” of het contrast tussen voorafgaande notitie en verplaatsing van de “Aantekening” moet wellicht toegeschreven worden aan een zekere vermoedheid op het einde van het leven van don Ceria. Zie daarover don E. Valentini in de inleiding van het postuum uitgegeven vierde volume van *Epistolario*, p. V.

¹⁴⁹ MB XVII, p. 181; MBN XVII, p. 127. Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 75. Die informatie betrof de brief aan de jongens die don Rua voorlas. Die mededeling valt te vergelijken met: “Hij vertelde hem [de droom] in verschillende beurten aan don Lemoyne en droeg hem op die uit te schrijven. Toen dat gebeurd was, liet hij hem voorlezen en dicteerde verbeteringen.” (MB XVII, p. 107 en MBN XVII, p. 69.) Dat moet wel op de lange versie slaan. Daarbij is “voorlezen” niet te bewijzen en “correcties dicteren” nog minder.

¹⁵⁰ MB XVII, p. 197; MBN XVII, p. 140. Daarover schrijft P. Braido dat don Bosco de circulaire ondertekend heeft. (BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 352/voetnoot 18.) Die voetnoot is een goede correctie van P. Braido in: *La lettera ...*, p. 10/voetnoot 19. Ook andere medebroeders schreven in

zijn naam en don Bosco ondertekende. Zo don Bonetti in het begin van het jaar 1884 volgens MB XVII, p. 22; MBN XVII, p. 9.

¹⁵¹ MB XVII, pp. 144 en 158; MBN XVII, pp. 99 en 110.

¹⁵² MB XVII, p. 207; MBN XVII, pp. 148-149.

¹⁵³ MB XVII, p. 29; MBN XVII, p. 13. Vgl. voetnoot 89 in dit deel.

¹⁵⁴ E IV, p. 237. MB XVI, p. 430; MBN XVI, p. 336.

¹⁵⁵ E IV, p. 241. MB XVI, p. 383; MBN XVI, p. 295. De vertaling “Dat zul je merken” vooronderstelt dat don Bosco hem de tekst toch al zou gestuurd hebben, al moest er nog aan geschaafd worden. Naar aanleiding van die “droom” bericht don Ceria erg samenvattend over de taakverdeling tussen don Lemoyne en don Bosco. Hier volgt de Nederlandse vertaling: “Don Lemoyne schreef hem [de droom] dadelijk op en don Bosco nam hem van voren tot achteren opnieuw door en bracht toevoegingen en wijzigingen aan. Wij zullen die gedeelten onderstrepen waarvan in het origineel blijkt dat ze door don Bosco geschreven werden. Tussen teksthaken zetten wij sommige passages die don Lemoyne na uitleg die don Bosco hem nadien gaf, later als verklarende kanttekeningen inlaste.” (MB XVI, p. 385; MBN XVI, p. 296.) Daardoor alleen al is het een interessant en relevant geheel geworden. Vergelijk de editie van het manuscript door ROMERO, C., *I sogni di don Bosco*, Turijn, ELLE DI CI, 1978, pp.79-93.

¹⁵⁶ Een zeker inzicht geven enkele bladzijden in BRAIDO, P., *Don Bosco prete dei giovani...II*, pp. 499-506.

¹⁵⁷ MB XI, p. 263; MBN XI, p. 207.

¹⁵⁸ MB XII, pp. 560-561; MBN XII, p. 428.

¹⁵⁹ In: *Vandaag pastoraal integreren in het opvoedingswerk...*, p. 27. De volledige tekst van de toespraak: pp. 42-54.

¹⁶⁰ OE XXIX [203-204]. Vgl. STELLA, P., *Don Bosco nella storia... II*, p. 398/voetnoot 134.

¹⁶¹ E III, p. 476. MB XIV, pp. 125-126; MBN XIV, p. 98.

¹⁶² MB XVII, p. 704. Zie eveneens voetnoot 21 in deel I en voetnoten 6 en 60 in deel III. En BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 36.

¹⁶³ MB XVII, p. 77; MBN XVII, p. 47.

¹⁶⁴ Hoeveel van hen er dat jaar in de Congregatie intraden, blijken we niet te weten. Over de jaren tot 1875 schreef don Bosco dat 15% van de scholieren voor de geestelijke staat koos. Wat Valdocco betreft, in 1878 bijvoorbeeld telde het 5de jaar gymnasium 38 jongens. Slechts drie van hen traden in het noviciaat. Zie STELLA, P., *Don Bosco nella storia... II*, p. 394/voetnoot 122.

¹⁶⁵ E (m), vol. quarto, 193/9-15. MB X, p. 740; MBN XB, p. 619. Relevant is ook de handelwijze van don Bosco na een pausbezoek in januari 1867. Zie E (m), vol. secondo, pp. 337-338 en 345. MB VIII, pp. 715 en 729; MBN VIII, pp. 570 en 582.

¹⁶⁶ E (m), vol. quarto, pp. 194-195. MB X, p. 741; MBN XB, pp. 620-621.

¹⁶⁷ E (m), vol. quarto, pp. 196-197. MB X, pp. 742-743; MBN XB, pp. 621-622.

- ¹⁶⁸ E III, p. 200. In 1823 was de latere Pius IX als lid van een apostolische delegatie in Zuid-Amerika geweest. Bijzonderheden over de omstandigheden van die audiëntie in MB X, pp. 136-137 en 139; MBN XIII, pp. 115-116 en 118. Vgl. E III, pp. 184, brief aan don Rua. Zie ook BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 35.
- ¹⁶⁹ E IV, p. 256. MB XVII, p. 115; MBN XVII, pp. 76-77.
- ¹⁷⁰ MB XVII, p. 151; MBN XVII, p. 105.
- ¹⁷¹ De twee brieven in E (m), vol. secondo, p. 57/17-19 en p. 59. Fr. Motto legt een verband tussen de twee. E. Ceria dateert de eerste in 1864 en de tweede in 1867 (E I, p. 310 en E I, p. 483). G.B. Lemoyne vermeldt slechts de tweede. Zie MB VIII, p. 875; MBN VIII, p. 705. Vgl. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 31.
- ¹⁷² PRELLEZO, J.M., *Valdocco ...*, p. 169/117-121.
- ¹⁷³ MB XIV, p. 52; MBN XIV, p. 35. Zie ook BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 50.
- ¹⁷⁴ PRELLEZO, J.M., *Valdocco ...*, pp. 104- 122. Ook PRELLEZO, J.M., *Het "Oratorio van Valdocco" in het dagboek van don Chiala en don Lazzero*, pp. 106-129. In december 1881 bestempelde don Lazzero het nog als "een toegevoegde handleiding". Zie PRELLEZO, J.M., *Valdocco ...*, p. 85/1252-1253; ID., *Het "Oratorio van Valdocco" ...*, p. 87 (met de vertaling "handleiding *ad hoc*").
- ¹⁷⁵ E IV, p. 256. MB XVII, p. 114; MBN XVII, p. 77.
- ¹⁷⁶ PRELLEZO, J.M., *Valdocco ...*, p. 85/1243-1248; ID., *Het "Oratorio van Valdocco" ...*, p. 87. "Kleinzielig iemand" of letterlijk "een individu met weinig hersenen."
- ¹⁷⁷ MB XIV, p. 52; MBN XIV, p. 35.
- ¹⁷⁸ E (m), vol. primo, pp. 453, 511, 630, 685. Zie andere brieven in E (m), vol. secondo, pp. 57, 59; vol. terzo, pp. 309, 501, waar toen de voornaam van don Bosco voor de familienaam kwam; vol. quarto, pp. 194, 197, 198, 208 met de brief van 1874.
- ¹⁷⁹ E (m), vol. quarto, pp. 382, 386, 409. E III, p. 405; E IV, pp. 250, 349.
- ¹⁸⁰ Zie BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 62 en 47. Ook in *Epistolario IV* ontbreekt "amico" (vriend). Over de plaatsing van datum en plaats zie E (m), vol. quarto, p. 28, op het einde van de reeks met "afkortingen" in de toelichting bij de asterisk.
- ¹⁸¹ STELLA, P., *Don Bosco nella storia... II*, p. 469. BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 23 en vooral bij de "Sigle" onder de afkorting S. Nog hetzelfde standpunt in 1992 in: ID., *Don Bosco educatore...*, p. 359. ID., *Luce intellettuale...*, p. 1068.
- ¹⁸² BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 17. Zo nog in 1992 in: ID., *Don Bosco educatore...*, p. 357. ID., *Luce intellettuale...*, p. 1068.
- ¹⁸³ Zie de "Sigle" in BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 41 en 47.
- ¹⁸⁴ BRAIDO, P., *Luce intellettuale...*, p. 1068.

¹⁸⁵ ALBERA, P., *Lettere circolari di D. Paolo Albera ai Salesiani*, Turijn, SEI, 1922, pp. 458-459. Ook in: *Atti del Capitolo Superiore della pia società salesiana*, II, 15 mei 1921, 4, p 202. Vgl. voetnoot 31 in deel IV.

VI. De keerzijde van de medaille of de medewerking van de jongens in het opvoedingsproces.

Het tweede gedeelte van de lange versie van wat in salesiaanse kringen de brief uit Rome genoemd wordt, bestaat uit de zo goed als letterlijke overname van het overgebleven en meteen grootste gedeelte van de brief aan de jongens. Al wat voorafgegaan is, heeft dat waarschijnlijk voldoende aangetoond. Om gelijkaardige redenen als die vermeld in het vierde deel van deze studie lijkt het me nuttig ook nu een kort overzicht te geven van de voornaamste elementen in dat aangehechte deel. Dit hoofdstuk wordt dan ook een soort pendant van het vierde. Ging het daar hoofdzakelijk om de opdrachten van de opvoeders en leraren, dit gedeelte betreft het aandeel van de jongeren in het proces van de opvoeding. Omdat in het eerste gedeelte van de samengevoegde versie ook enkele stukken uit de brief aan de jongens voorkomen, wil ik er ook die bij betrekken. Toch zal ik hier een andere opeenvolging van de aspecten aanhouden.

De reden is dat Valfrè na de beschrijving van het eerste tafereel op de speelplaats in de brief aan de jongens al de stelling mag poneren: "Kijk, familiariteit schept genegenheid en genegenheid wekt vertrouwen". (7)

1. Familiariteit.

Die interpretatie van het eerste geëvoeerde tafereel gebeurt op de zuiverste manier in de C-redactie, omdat de stelling van Valfrè direct op de beschrijving volgt. In de brief aan de jongens werd een duiding van het tafereel ertussen geschoven met de explicitering: "Men kon zien dat tussen de jongens en de oversten de grootste hartelijkheid heerste." In het schrijven voor de salesianen nog uitgebreid met "en het grootste vertrouwen".

In een eerste redactie had de redacteur die duiding niet nodig. De conclusie uit het gebeuren op de speelplaats lag voor de hand. Familiariteit betekende immers de spontane, vertrouwelijke, informele omgang tussen opvoeders en jongens zoals die vast te stellen was tijdens de ontspanningstijd die Valfrè voor ogen toverde. Tegelijk zette hij met zijn uitspraak familiariteit, te verstaan als gemoedelijke, ongedwongen, vriendelijke en hartelijke omgang met elkaar, op de eerste plaats. Zij ligt aan de oorsprong van liefde en vertrouwen. Zo belangrijk is ze.

De jongens mochten horen en weten dat die manier van omgaan met de leraren en opvoeders niet alleen toegelaten was, maar normaal, ja, gewenst. Ze mochten horen dat juist dat de kern uitmaakte van de "mooie jaren van weleer toen don Bosco zich voortdurend met de jongens kon onderhouden". (18) Zij mochten ook horen en weten dat die omgangsstijl, die hun voorgangers in het Oratorio zo spontaan beleefden, familiariteit genoemd wordt.

Een andere, indirecte manier om inzicht te geven in wat met familiariteit bedoeld en gewenst werd, komt voor in wat ik "het onverwachte tussenstuk" genoemd heb. Daar beklagde Buzzetti er zich over dat rond 1884 "de oversten als oversten beschouwd werden en niet meer als vaders, broers en vrienden". (20) Positief betekent dat: wanneer de jongens de oversten (de salesianen leraren en opvoeders) als vaders, broers en vrienden beschouwen en bijgevolg vertrouwelijk, gemoedelijk, ongedwongen, vriendelijk met hen omgaan, wanneer er dus familiariteit heerst, dan pas zijn ze goede jongens naar het verlangen van don Bosco. Dan pas leggen ze mee de grondslag van een opvoeding die kan slagen.

In die zin is familiariteit in hoge graad verwant met, om niet te zeggen synoniem van "amorevolezza" of "dolcezza", woorden

die don Bosco vaker gebruikte. Ook zij betekenen vriendelijkheid, minzaamheid, vertrouwelijkheid, gemoedelijkheid, beminnelijkheid in de omgang.¹ "Amorevolezza" is voor don Bosco in zijn kleine verhandeling over het Preventieve Systeem één van de drie dragende pijlers. Zij het in die context eenzijdig op te vatten als kwaliteit van de opvoeders alleen.²

Ontbreekt echter de wederzijdse familiariteit, dan kan noch onderlinge genegenheid (affectieve liefde) noch onderling vertrouwen ontstaan en gedijen. Dan worden, volgens de tekst, de salesianen opvoeders meer gevreesd dan bemind, dan kunnen de jongens geen vertrouwen hebben. (20)

2. *Affectieve liefde*

Het is dan ook heel verstaanbaar dat in de reeks staccato opgesomde verlangens van don Bosco op het einde van de brief als eerste dit aan de beurt kwam: "De dagen van de genegenheid (i giorni dell'amore)". (38) Het is even begrijpelijk dat naar het verleden gewezen wordt als de tijd dat de jongens "van de oversten hielden", de oversten graag zagen. (20) Voor een goede opvoeding is de affectieve liefde van de jongeren even onontbeerlijk als die van de opvoeders. Voor allen geldt de overtuiging van Buzzetti: "Coll'amore", door de liefde. (13)

Op de gevoelsliefde insisterde Buzzetti nog eens toen hij don Bosco de opdracht gaf "groten en kleinen" voor te houden "altijd te gedenken dat zij kinderen van Maria Hulp zijn". "Zijzelf heeft hen immers bijeengebracht opdat zij van elkaar houden als broers". (35) Dat houdt onder meer in dat zij, jongeren onder elkaar, maar ook de jongens ten opzichte van de opvoeders, trachten te voldoen aan het tweede verlangen van don Bosco, namelijk te leven in "de geest van toegeeflijkheid en wederzijdse verdraagzaamheid". (39) Die liefde moet inderdaad wederzijds zijn en zelfs de manier van gehoorzamen

aan de kant van de jongens en de wijze van bevelen aan de zijde van de opvoeders kenmerken.³ (39)

3. Vertrouwen

Samen met de liefde vermeldde Valfrè al vertrouwen. Specifiek “vertrouwen in en buiten de biecht”. (7) Naar de herinnering van Buzzetti aan de vroege periode van het Oratorio uitte dat vertrouwen in don Bosco, de overste, zich in het feit “dat zij geen geheimen” voor hem hadden, dat “eertijds alle harten open waren voor de oversten”. (18 en 20) Het belang van beide, liefde en vertrouwen, wordt nog eens onderstreept in het eerste tweetal van de verlangens van don Bosco voor de toekomst. In de eerste plaats wenste hij de terugkeer van “de dagen van genegenheid en christelijk vertrouwen tussen de jongens en de oversten”. En in de zin van Buzzetti klonk zijn derde verlangen: “De dagen van de open harten”. (39) Volgens de voorafgaande suggesties van don Bosco moest het inderdaad een “hartelijk vertrouwen” zijn.⁴ (21)

Dat is helemaal in de geest van zijn avondwoordje op 2 december 1859. Toen sprak hij al een even duidelijke taal. Na de inleiding: “Het “bloemetje” dat ik jullie voorstel is uitermate belangrijk” gaf hij voor de volgende dag als persoonlijk motto voor ieder: “Ik zal ervoor zorgen altijd groot vertrouwen te stellen in de oversten”. Dat voorstel onderbouwde hij zorgvuldig: “Wij willen niet gevreesd worden, wij verlangen dat men van ons houdt en dat jullie volle vertrouwen stellen in ons. Wat is er mooier in een huis dan dit: dat de oversten het vertrouwen genieten van hun ondergeschikten! Dat is het enige middel om van het Oratorio een aards paradijs te maken, het enige middel ook om te zorgen dat er in huis niemand ontevreden is”.⁵

Daarom kwam don Bosco er rond voor uit dat “wantrouwen (bij de jongens) hem veel pijn aan het hart doet”. (9) Daarom

stelde hij geheimzinnigdoenerij en het afstand houden van de leraren en oversten aan de kaak. (9-10; 28; 17) Daarom moest het gemor ophouden. (32) Kritiek is als sluipend gif. Om echt te kunnen opvoeden was het absoluut nodig dat "het wantrouwen plaatsmaakte voor hartelijk vertrouwen". (20-21)

4. Gehoorzaamheid

Dat een jongere zijn opvoeders vertrouwt, betekent onder meer dat hij gelooft, zelfs dat hij erop rekent dat de leraren en assistenten het beste met hem voorhebben en vooral dat ze hem graag zien. Dat geloof en die zekerheid vormen samen met de genegenheid, het gevoelen graag gezien te zijn de basis van de gehoorzaamheid bij don Bosco. Niet vrees of dwang, niet het niet anders kunnen. Gehoorzaamheid van de jongens was in zijn ogen een heel belangrijke eigenschap, één van de hoofddeugden. In de brief die aan hen gericht was, is dat duidelijk te merken. Indirect door de verwijzing naar de manier van gehoorzamen in de jaren vóór 1870: "De jongens hielden van hen en gehoorzaamden onmiddellijk". (20) Ook door de opdracht die don Bosco op het woord van Buzzetti aan de jongens geven moest: "Laten zij zich herinneren dat de nederigheid de bron is van alle zielenvrede". (32) Nederigheid of bescheidenheid is de erkenning van gemis aan ervaring. Direct was de beklemtoning van een gewillige houding, zoals in een gezin, te horen in de oproep "dat dus de gehoorzaamheid de leerling (de jongere) geleide zoals een moeder haar kindje geleidt. (21)

Zo is het accent op de gehoorzaamheid en de eigen aard van die gehoorzaamheid haast alomtegenwoordig.

5. *Vrolijkheid, blijdschap*

Uit de bespreking is gebleken dat een blijde, opgewekte sfeer in het opvoedingsmilieu uitermate belangrijk is. In de schets van het verloop van de ontspanning op de speelplaats van vóór 1870 kwam "het vrolijk door elkaar geroep" als bekroning op het einde van de beschrijving. (6) Het is in wezen tevredenheid en opgewektheid die ontstaan door spelen die in de smaak van de jongens vallen. Opgewekt en blij worden jongeren ook op goed georganiseerde feestdagen waar er aan tafel iets extra's te smullen valt. Don Bosco had het dus bij het rechte eind toen hij de directeur en de econoom vroeg "ervoor te zorgen om iedereen blij te laten zijn in de eetzaal". (41) Toch wordt blijdschap niet alleen gewekt door uiterlijke activiteiten, door "leven en beweging". Er zijn wortels die dieper gaan. In de evocatie van het eerste speelplaatsgebeuren draagt ook het spontane en geïnteresseerde meespelen en de gemoedelijke, vertrouwelijke, familiere omgang bij aan de vrolijke sfeer. (6) Het gedeelte over het doorbreken van de fatale barrière bevestigt dat. De verwezenlijking van de toekomstvisie: "Dan zal in het Oratorio weer de vrede en de blijdschap van vroeger heersen" hangt af van "hartelijk vertrouwen en gewillige gehoorzaamheid". (20)

De wortels van "de ware blijdschap" of van "de echte vreugde" in het vierde verlangen van don Bosco vinden hun bron van levengevend water nog dieper. (39) Zij putten uit de godsdienstige bron van de vrede met God dankzij vooral het sacrament van de biecht en de daarbij behorende goede voornemens en dankzij het ernstig beleefde kinschap van Maria Hulp.

6. *Voortdurende aandacht voor de godsdienstige, de gelovige praktijk van de jongens als onmisbaar voor de goede opvoeding*

De zorg die aan de uitwerking van die twee aandachtspunten, het sacrament van de biecht en de devotie tot O.-L.-Vrouw, gewijd wordt, getuigt van de ernst waarmee don Bosco de christelijke geloofsbeleving bevorderde en onder de aandacht van zijn jongens bracht. Hij was er constant mee bezig om het eerste element van de bondige samenvatting van de doelstellingen van zijn opvoeding te verwezenlijken. Zijn motto was inderdaad: "goede christenen en achtenswaardige, flinke burgers vormen".⁶ Het was er hem om te doen de kiemen van de persoonlijke mogelijkheden te ontdekken en bij te dragen aan de ontplooiing ervan en aan de realisatie van het goede zelf, mee in functie van de grote gemeenschap.

De meeste van de hiervoor opgesomde aspecten met betrekking tot de opvoeding bracht noch hij in de eerste suggesties noch don Lemoyne in de redactie van de brief aan de jongens uitgesproken in verband met de christelijke godsdienst. Toch waren er in het handschrift A enkele aanduidingen. Vooreerst bij het aandringen op "het vormen van één hart en één ziel". Die eenheid moesten ze zonder twijfel nastreven om een neutraal geformuleerd motief, namelijk naar het model van "de vroegere periodes", maar ook en heel uitdrukkelijk "uit liefde tot Jezus" of ter wille van Jezus. (20) Vervolgens bij het beleven van de onderlinge liefde. Daartoe wilde hij hen oproepen omdat "zij kinderen van Maria Hulp zijn", die hen in het Oratorio "bijeengebracht heeft" en "onder haar speciale hoede genomen heeft".⁷ (35; 39) Ten slotte waar het in de versie van don Bosco om "niet veel vertrouwen in de biechtstoel" en vooral in gewetenszaken ging. Dat herformuleerde Valfrè in positieve zin en noemde in één adem "oprechtheid en openhartigheid in de biecht en buiten de biecht". (7) Maar "in de biecht" bleef voorop staan.

In het tweede gedeelte van de lange versie en dus in de brief aan de jongens werd het "leven in de heilige genade van God" en bijgevolg "in de vrede met God" op de voorgrond

geplaatst. Dat is immers de voorwaarde om "met zichzelf en de anderen", zowel met de kameraden als met de oversten in vrede te leven. (32) Dan pas kunnen de jongens toegeeflijk, vergevingsgezind, broederlijk, liefdevol met elkaar omgaan en ook vertrouwensvol, gehoorzaam, ongedwongen, gemoedelijk met de oversten. Voor een goede verstaander betekent het dat de vrede met God een buitengewoon gunstige weerslag heeft op de opvoeding tot een goede christen en een te waarden burger. Bovendien is die vrede de bron van "ware blijdschap", echte levensvreugde. (32; 39) Ontbreekt die diepe vrede dan ontstaat een slechte sfeer, die opvoeding onmogelijk maakt. Buzzetti mag van dat gebrek aan innerlijke, religieuze vrede zelfs zeggen dat het "de voornaamste oorzaak van de slechte sfeer is". (32-33)

Om het leven in de genade en de vrede te bewaren, te bevorderen en te herstellen is het boetesacrament het uitgelezen middel. De positieve werking van het boetesacrament in het bijzonder wordt in de brief aan de jongens met zorg ontwikkeld. De betekenis ervan willen don Bosco en don Lemoyne eens te meer inprenten. Ten eerste, althans volgens de commentaar van G. Buzzetti, omdat het, als men het goed ontvangt, de vrede met God schenkt. Dat wil onder meer zeggen een gerust geweten en dus vreugde en een voor waarden en normen ontvankelijke levensinstelling. Ten tweede, omdat het goed ontvangen sacrament uitmondt in "goede voornemens". Don Bosco wist uit ervaring met Comollo, Savio, Besucco en Saccardi en met vele andere jongeren - ook met degenen die rond 1884 in het Oratorio leefden - dat precies de standvastigheid in de uitvoering van de voornemens de opbouw van een deugdzame en moreel sterke persoonlijkheid bevordert. Dat had hij de verschillende generaties jongens voorgehouden in de levensbeschrijving van Domenico Savio. Het veertiende hoofdstuk begon met deze overtuigende zin: "De ervaring heeft aangetoond dat de krachtigste ondersteuningsmid-

delen van de jeugd de sacramenten van de biecht en van de communie zijn".⁸

Daarom moet het hem zoveel pijn gedaan hebben te moeten vaststellen dat zijn colleges "beetje bij beetje in de plooi van andere scholen vielen" en dat er "dat elan voor de goede zaken en voor de godsdienst en voor de religieuze personen" niet meer waarneembaar was.⁹

Toch lijkt de werking van het sacrament alleen niet te volstaan. De jongens hebben blijkbaar ook de bijstand van Maria Hulp nodig. Dat werd de jongens ingescherpt. Buzzetti onderstreepte de doorleefde overtuiging van don Bosco: "Met haar hulp moet" en kan "de barrière van wantrouwen neergehaald worden". (36) Dat was even waar voor de salesianen. Daarom moet hij "groten en kleinen voorhouden dat zij kinderen van Maria Hulp zijn". (35) Voor beide groepen in het Oratorio, jongeren en volwassenen, gold eveneens dat het de geest van de Heilige Frans van Sales was die hun onderlinge relaties moest kenmerken. (40) De geest van de heilige die uitmuntte door zachtheid en oprechte genegenheid in zijn contacten met de evenaasten. Hij stelde de woorden en daden van de heilige patroon tot voorbeeld. Niet die van een of andere tijdgenoot pedagoog.

Heel belangrijk is dat don Bosco daarover, zoals trouwens over andere elementen in de opvoeding, open en duidelijk wil communiceren met de jongens. Ook weer in deze brief aan de jongens.

Besluit

De ingewerkte stukken en het aangehechte deel van de brief aan de jongens illustreren treffend dat godsdienst en "amorevolezza" dragende pijlers zijn van het opvoedingssysteem van don Bosco. Het zijn twee van de drie pijlers die hij in zijn klei-

ne werk over het Preventieve Systeem aanwees en waarvan hij godsdienst voorop plaatste.¹⁰ Slechts twee zoals het er in 1864 expliciet twee, namelijk godsdienst en rede(nering), blijken geweest te zijn in een gesprek met F. Bodrato, een onderwijzer uit Mornese. Met nog een krachtiger accent op “Waarachtige godsdienst, oprechte godsdienst”.¹¹

Anderzijds is het ook een feit dat de lange versie in beide onderdelen heel veel aandacht besteedt aan de effectieve en vooral aan de affectieve liefde, aan de familiariteit en het wederzijdse vertrouwen in het opvoedingsproces. Uitdrukkelijker en opvallender dan in vroegere teksten van don Bosco betreffende zijn opvoedingsmethode. In die zin mogen we zeggen dat de brief aan de jongens samen met het schrijven voor de salesianen complementair zijn ten opzichte van die andere teksten. Tegelijk zijn ze op zichzelf zo rijk aan pedagogisch-pastorale elementen en duidingen dat de hoge waarderingen “Magna Charta van het salesiaanse opvoedingssysteem” en “pedagogisch manifest” en ook “gedicht van de educatieve liefde”, die op het einde van het IVde deel van deze studie aangehaald werden, verantwoord blijven voor het geheel van het “minuscule document”.

1 BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 189-207.

2 BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 83/395-396. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59. Hoezeer sommige medewerkers enkel aan de volwassenen dachten, kunnen we afleiden uit de variant die G. Vespignani schreef:

“L’apoteosi del suo sistema educativo: religione, ragione, paternità”.

(VESPIGNANI, G., *Un anno alla scuola...*, p. 70). In vertaling: “De apotheose van zijn opvoedkundige systeem. Godsdienst, rede(nering) of rede(lijkheid), vaderlijkheid”.

3 Het lijkt trouwens moeilijk te blijven de affectieve liefde haar zelfstandigheid te geven. A.J. Lenti schrijft: “Love should be expressed with a certain style, much like Jesus, or like loving parents, would express it – with loving concern, with caring friendliness, with tender loving care”. (Liefde moet tot uiting komen via een bepaalde stijl, in de aard van de manier waarop Jezus of liefhebbende ouders ze uiten – met liefdevolle interesse, met zorgende vrien-

delijkheid, met tedere liefdevolle zorg”. (LENTI, A.J., *Don Bosco History and spirit*, 3. *Don Bosco educator, spiritual master, writer and founder of the salesian society*, Rome, LAS, 2008, p. 153.) De laatste woordgroepen verbinden aspecten van de affectieve liefde nog te sterk met die van de effectieve liefde.

4 Meer over het begrip “hartelijkheid” in BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 53-59.

5 MB VI, pp. 320-321; MBN VI, p. 234. Zie ook voetnoot 160 in deel III.

6 Uitvoerige behandeling in BIESMANS, R., *Doelstellingen van de opvoeding en opleiding...*, pp. 77-96.

7 Zie daarnaast BRAIDO, P., *La lettera di don Bosco...*, pp. 33-34.

8 OE XI [217]. Dat was in de eerste uitgave in 1859. Hetzelfde nog in de zesde editie van 1880. BOSCO, G., *Leven van den dienaar Gods...*, p. 47.

Het is dan ook maar natuurlijk dat hij in zijn werkje over het Preventieve Systeem schreef: “De veelvuldige biecht, de veelvuldige communie, de dagelijkse eucharistie zijn de pijlers die het gebouw van de opvoeding moeten schragen, waaruit men dreigementen en zweep wil weren.” (BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 85/452-454 en *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 62). Dat was nog zijn overtuiging tijdens een interview met een journalist van *Le Pèlerin* op 12 mei 1883. Hij zei: “De vorming bestaat in twee dingen: zachtheid (beminnelijkheid) in alles en de kapel altijd open met alle gemak om te biechten en te communiceren.” (MB XVI, p. 168; MBN XVI, pp. 122-123, met een erg ongelukkige vertaling). Vgl. voetnoot 86 in deel III. Toch was hij zich ervan bewust dat “het veelvuldige ontvangen van de sacramenten alleen nog geen bewijs van deugdelijkheid is.” (MB XI, p. 278; MBN XI, p. 217.)

9 Zie voetnoot 27 in deel III.

10 BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 83/395-396; pp. 84-85; 85-86; *Don Bosco passie voor jongeren...*, pp. 59; 61; 62.

11 BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 179/7-8; 180/26; 181/58-59. *Salesianiteit uit Mornese*, pp. 88-192.

VII. De uiteenzetting voor de salesianen en de brief aan de jongens als pogingen om zware tekortkomingen tegen de toepassing van het preventieve systeem en de malaise in het Oratorio van Valdocco - zoals die in het eerste deel van de studie geschetst werden - weg te werken en te overwinnen.

Tijdens de besprekingen van de in briefvorm uitgewerkte uiteenzetting voor de salesianen en ook van de brief die aan de jongens gestuurd werd, is hier en daar gebleken dat don Lemoyne bepaalde thema's behandelde onder invloed van pastoraal-pedagogische tekortkomingen en aspecten van een malaise die in het eerste gedeelte van deze studie samengebracht werden. Omdat het terloops en sporadisch gebeurde, wil ik in een gecondenseerd overzicht aantonen dat de verhandeling en de brief pogingen zijn om de situatie in Valdocco grondig te saneren.

1. Tekortkomingen op het gebied van de assistentie op de speelplaats en aanwijzingen om te corrigeren

Het is opmerkelijk dat zowel voor de brief als voor de breedvoerige uiteenzetting op een bepaald ogenblik het kader van de speeltijd gekozen werd. Dat was nog niet het geval in de eerste gedachten die don Bosco liet optekenen (handschrift A). Ook niet uitdrukkelijk in het handschrift B, waarin wel de wendingen "Kijk naar de jongens" en "Wat valt er speciaals te zien?" voorkwamen. Echter zonder een verhelderende context. Eveneens de wenk: "zoals het andere blad". Op dat blad, dat waarschijnlijk verloren ging, kan iets meer gestaan hebben. Uiteindelijk besteedde don Lemoyne heel veel zorg aan de beschrijvingen van het verloop van de ontspanningstijd op de speelplaats. Vooral in de redactie C en in de definitieve uiteenzetting voor de salesianen. Talrijke elementen van die verschillende beschrijvingen hebben telkens de richting en de inhoud van de commentaren bepaald.

Over het inspiratieve moment van die keuze en uitwerking hebben we geen directe aanduidingen. We kunnen wel gissen. In het geheel van de opvoeding volgens het concept van don Bosco neemt de speelplaats inderdaad een centrale plaats in. De speeltijd toont op de meest zichtbare manier wat er allemaal schort of integendeel juist naar wens gaat. Het gebeuren op de speelplaats is de thermometer van de sfeer in het Oratorio, in het bijzonder van de internaatsafdeling, de middelbare school en de vakopleiding. Het is ook mogelijk dat een vroeger droomverhaal uit 1868 de vonk geweest is. Van dichtbij was don Lemoyne daarbij betrokken geweest omdat don Bosco toen in het college van Lanzo, waar hij in die periode directeur was, bij hem verbleef. Toch ligt het nog meer voor de hand dat vooral de herinnering aan bijeenkomsten van de Raad van het huis en personeelsvergaderingen in Valdocco een beslissende rol gespeeld hebben. Zo werd in november 1882 vastgesteld dat er tijdens “de speeltijd niet geassisteerd werd” en klonk de oproep “de speeltijd niet onder elkaar door te brengen”.¹

- Overeenkomst in de opsomming van tekortkomingen

Het is trouwens opvallend hoezeer de analyse van de situatie in het schrijven voor de salesianen en die tijdens de vergaderingen in 1882 in dit opzicht op hetzelfde neerkomen. De verwaarlozing van de assistentie wordt in de lange versie inderdaad als volgt beschreven: “Ik keek toe en zag dat erg weinig priesters en clerici zich onder de jongens mengden en dat er nog veel minder aan hun ontspanning deelnamen. De oversten waren niet meer de ziel van de ontspanning. Het merendeel onder hen wandelde samen en ze praatten onder elkaar zonder te letten op wat de leerlingen deden. Anderen keken naar de recreatie, maar bekommerden zich niet om de jongens. Nog anderen hielden toezicht van op een afstand”. (16-17) Soms dus haast met dezelfde bewoordingen als in de verslagen van de bijeenkomsten in november 1882.²

- De manieren van remediëren

Vervolgens probeert ook de schrijver, net zoals de medebroeders in de vroegere vergaderingen te remediëren. Daarbij duiken dan eerder belangrijke verschillen op. In het verleden “koos men” bijvoorbeeld “de volgende dag om hun enkele normen te geven” of las men “het *Reglement* en maakte daarbij enkele [niet vermelde] opmerkingen”. Men nam ook de kleine verhandeling over het Preventieve Systeem van don Bosco en een werk van P.A. Monfat ter hand of deelde het bekende boekje van A.M. Teppa uit.³ Het komt allemaal nogal normatief en theoretisch over. In 1884 doet don Lemoyne geen beroep op na te komen voorschriften, maar gaat hij concreet te werk. Hij stelt de kern van de manier van handelen van don Bosco aanschouwelijk tot voorbeeld: “Was u toch altijd te midden van de jongens. Vooral tijdens de ontspanningstijd”. Hij laat het echter niet bij die mooi ingeklede voorzichtige vingerwijzing. Hij versterkt ze door onmiddellijk het aantrekkelijke resultaat van die handelwijze op te roepen: “Het was een paradijselijk feest” en “de liefde (genegenheid) was voor hen de norm”. (17-18) Maar de kern was en is aantonen hoe het moet. Via geschreven normeringen of via aanschouwelijke voorbeelden.

Nog in de geest van willen overtuigen tot adequaat gedrag beklemtoont hij dat de navolging van don Bosco henzelf gelukkiger kan maken. Hij doet dat eerst indirect door de mond van don Bosco: “Toen was alles vreugde voor mij”. Daarna door nader te omschrijven wat eigenlijk vreugde schenkt en dus gelukkig maakt, namelijk “Bij de jongens bestond een grote aandrang om bij mij te komen en met mij te spreken. En een levendig verlangen om te luisteren naar mijn raadgevingen en ze in praktijk te brengen”. (18) Verder door in de commentaar van Buzzetti te verzekeren dat ze de voldoening zullen mogen smaken dat “de jongens houden van wat de

oversten graag hebben” en dat daardoor “hun vermoeidheid lichter om dragen zal zijn”. (20)

Het is een heel andere manier om mensen tot verandering te brengen dan in de geciteerde vergaderingen. In deze passages wordt niet de rationele, moraliserende en theoretische, maar de emotionele en visuele weg gevolgd. Niet de weg van oproepen tot vervulling van voorschriften en plichten, maar de weg met het perspectief persoonlijke voldoening en waarachtig geluk te realiseren. Of die aanpak ook goede resultaten boekt, zal hierna onderzocht worden.

2. *Over de omgangsvormen tussen opvoeders en jongeren*

In het getuigenis van don Bosco licht al op wat ontbreekt in de huidige omgang met de jongens en hoe zijn medewerkers dat kunnen veranderen.

- Ook in dat opzicht zijn er raakpunten tussen een richtlijn van don Bosco in de vroege jaren tachtig en de tekst van don Lemoyne

De manier waarop hij vroeger te midden van de jongens aanwezig was en de wijze waarop zij met hem omgingen, krijgt in de reactie van don Bosco en de raad van Buzzetti nog niet een of andere kenmerkende kwalificatie. In het verslag van de vergadering op 16 november 1882 gaf don Bosco die nochtans wel. Hij maakte er tegelijk een klaar onderscheid: “Wanneer een leraar of assistent zijn ambt vervult, is hij overste. Wanneer de dienst beëindigd is, moet hij voor de jongens vriend en vader zijn”.⁴ Wat dat aan dagelijkse gedragingen precies vereist, kwam in het verslag echter niet tot uiting.

Dat gebeurt wel in het grote gedeelte voor de salesianen. Don Lemoyne concretiseert die vereisten via de voorstelling van de gewenste handelwijze van een leraar en van een predikant-

godsdienstsleraar. Zelfs op een manier die aan de woorden van don Bosco in 1882 doet denken. De leraar komt na de les, dus om zo te zeggen als “zijn dienst beëindigd is”, achter zijn lessenaar uit en “mengt zich” tijdens de recreatie onder de jongens. Hij gedraagt zich “als een broer” en wordt ook als dusdanig gerespecteerd en behandeld. Ook de predikant verlaat na zijn preek of onderricht zijn preekgestoelte, zijn positie boven de jongens. Hij daalt af tot hun niveau en brengt de speeltijd met hen door. Hij spreekt hen aan en maakt gebruik van het oorwoordje om goede raad te geven. (22) Zo toont hij zich, ook weer na zijn dienst, in feite vriend en vader. De inhoudelijke overeenkomst valt niet te ontkennen.

- Nadere omschrijving van de gedragingen van de leraar en de “predikant”

Letten we op de context dan ontdekken we dat don Lemoyne de concretisering voorbereid heeft en daarbij een stap verder zet. Even voordien heeft Buzzetti mogen zeggen dat “men zonder familiariteit zijn liefde niet toont”. Hier herhaalt Buzzetti het door Valfrè al uitgesproken eerder ongebruikelijke woord “familiariteit”. Om duidelijk te maken wat hij bedoelt, herinnert hij aan de daden en woorden van Jezus Christus: “Hij werd klein met de kleinen”. Dat “zich klein maken met de kleinen” en daardoor “laten zien dat zij van de jongens houden” illustreert nu het handelen van beide opvoeders omdat zij gemoedelijk met de jongeren omgaan. Beiden belichamen familiaar, vertrouwelijk, gemoedelijk, inlevend en meelevend gedrag. Beiden laten zien waarin pedagogische, vruchtbare familiariteit bestaat.

- Antwoord op de hangende vraag van 9 maart 1883

Konden de medebroeders in maart 1883 de oorzaak “waarom de jongeren hen meer vreesden dan graag zagen” niet vinden, nu krijgen ze het antwoord op een blaadje.⁵ De oor-

zaak ligt bij hen. "Weinig priesters en clerici mengden zich onder de jongens en nog minder namen deel aan hun ontspanning. Zij praatten onder elkaar, bekommerden zich niet om de jongens, hielden toezicht van op een afstand". (16-17) Zo ontstond een "barrière". Daarom zouden zij er goed aan doen het voorbeeld van don Bosco, van hun twee collega's en ja, van Jezus zelf te volgen. Zij zijn modellen, meesters van de echte familiariteit, modellen van een efficiënte pedagogische omgang van de opvoeders met de jongens. Hun handelwijze is vruchtbaar inderdaad. Want zij wekken veeleer genegenheid dan dat ze vrees of ontzag inboezemen en "zij krijgen alles gedaan van de jongens die van hen houden", en die hen - zo mogen we interpreteren - als "vaders, broers en vrienden" beschouwen. (20) Dat is volledig volgens en niet "tegen" hun geest "of althans de geest van don Bosco".⁶ Als allen in Valdocco hen navolgen, zal de "vroegere gelukkige situatie" terugkeren. (38) Dan zullen ze succesrijkere opvoeders en leraren worden en gelukkigere mensen. Want de jongens zullen "van hen houden en hun onmiddellijk gehoorzamen". (20)

- De ongebruikelijke term "familiariteit" en de richtlijnen van het verleden

De introductie van het woord familiariteit mag niet overijld als een breuk met het verleden verstaan en geïnterpreteerd worden. Daarvoor bevat de toespraak van don Bosco tot de leden van het tweede Algemeen Kapittel (1880) naast verschillpunten te veel overeenkomstige elementen. Aan de ene kant sprak hij er ook zijn ongenoegen uit over de tekortkomingen tegen het Preventieve Systeem. Niet echter met betrekking tot de speeltijd, maar vooral tot de school- of klassituatie. Verder gebruikte hij in die vrij emotionele uiteenzetting het woord familiariteit niet. Wel, zoals zo vaak "dolcezza". Maar de loop van zijn aanmerkingen en aanwijzingen betreffende "dolcez-

za" stemt heel goed overeen met de betekenisinhoud van "familiarità".

Hij wees de leraren immers ernstig terecht omdat hij vastgesteld had dat "sommige jongens niet graag gezien waren en niet goed behandeld werden. Hij betreurde dat "de overste zich in bepaalde gevallen gedwongen zag over te gaan tot niet welwillende handelingen". Daarom riep hij hen op "met grote naastenliefde en minzaamheid (dolcezza) met elkaar om te gaan. Als dan die minzaamheid (dolcezza)" of vriendelijkheid "die tegenover de medebroeders betoond wordt, naar de leerlingen zelf uitstroomt, ondergaan ze als het ware een elektrische golf. Dan zouden wij zeker hun genegenheid winnen en invloed op hun roeping hebben".⁷

Nu is er natuurlijk wel een nuance tussen "familiarità", familiariteit in de zin van gemoedelijke, vertrouwelijke, spontane, informele omgang en "dolcezza", op te vatten als minzaamheid, zachtzinnigheid, vriendelijkheid in de contacten. En dat niet alleen op het niveau van concreetheid of abstractie. Betrekken wij echter de verwoording van zijn gedachten uit 1880 in de besluiten die in 1882 gepubliceerd werden, erbij dan komen zijn bedoelingen en de overeenkomst in een heller licht. Het besluit luidt namelijk: "Hun onderlinge christelijke liefde [van de salesianen], hun innemende manieren en vriendelijk-zachtzinnige omgang met de leerlingen zijn efficiënte middelen om de roepingen tot de geestelijke staat te bevorderen".⁸ Het gaat dus om synoniemen, die aangeven wat in de geest van don Bosco de omgang met de jongens moet kenmerken.

Leek er aanvankelijk in de uitdrukkingsmiddelen een echte breuk te bestaan, bij nader toezien is dat naar de inhoud beslist niet het geval. De reden waarom don Lemoyne via Valfrè voor de jongens en vooral via Buzzetti de overstap doet van

dolcezza naar familiarità en de familiariteit bovendien zo centraal stelt, blijft echter nog onopgehelderd.

Nu moet ik wel toegeven dat het woord familiariteit tweemaal in het handschrift B voorkomt. Dat manuscript kan aanduidingen en suggesties van don Bosco bevatten, maar beslist niet op dezelfde wijze als het document A. Daarvoor wekt het te veel de indruk dat het al een eerste redactie poging is. Bovendien mogen we niet vergeten dat don Bosco zelf het woord niet zo manifest gebruikt heeft als dat hier gebeurt. Het had bij hem zeker niet de functie van een sleutelwoord die het in de uiteenzetting van don Lemoyne wel heeft. Dat bleek voldoende uit de toelichtingen bij het begrip in het derde deel van deze studie.

3. De genegenheid of de affectieve liefde in de opvoedingsrelatie

Iets gelijkaardigs heeft plaatsgevonden wat het gebruik van het woord "amore" (genegenheid) betreft. In de zo-even geciteerde uitspraak op het tweede Algemeen Kapittel liet don Bosco zich heel optimistisch uit over de invloed van innemende en minzame omgang. "Wij zouden hun genegenheid winnen", concludeert hij. Hun genegenheid is in het Italiaans: "loro affetto". Het is een conclusie die goed overeenstemt met deze commentaar van Valfrè: "Kijk: familiariteit schept genegenheid" (amore). (7) En met de aanbeveling van Buzzetti: "Familiariteit. Zonder familiariteit toont men zijn genegenheid niet". (21-22) Ook "amore" en "affetto" blijken synoniemen te zijn.

Terloops zij opgemerkt dat de inwisselbaarheid van termen in Valdocco opmerkelijk kon zijn. Toen don Francesia zijn verhandeling over het toepassen van straffen uitwerkte, schreef hij eind 1882: "Niets kan een hart dat als een niet te veroveren burcht is, met geweld openbreken. Men kan het alleen

met genegenheid (*affetto*) en minzaamheid (*dolcezza*) veroveren".⁹ Het klinkt alsof don Francesca het woord "*carità*" van het tot zevenmaal herhaalde tweespan "*carità - dolcezza*" uit de toespraak van don Bosco op dat Algemeen Kapittel wilde ontbolsteren en de echte betekenis ervan blootleggen. En zou hij het niet bij het rechte eind gehad hebben? De zesde keer zei don Bosco inderdaad: "Ik zeg dus en herhaal: De minzame vriendelijkheid [en] de *caritas* onder elkaar en tegenover hen [de jongens] zijn de krachtigste middelen om hen op te voeden en de roepingen te cultiveren".¹⁰ Het is overduidelijk dat ook don Bosco eigenlijk de genegenheid, de affectieve onderlinge liefde bedoelde. Had hij die passage in zijn toespraak toch ingeleid met de vaststelling dat "men bepaalde jongens niet graag zag". Het viel hem zwaar dat leraren sommige jongens verwaarloosden, hen niet rechtvaardig behandelden en zich niet inzetten voor hun ontwikkeling. Maar het deed hem niet minder pijn te moeten zien dat zij niet van hen hielden en niet vriendelijk, innemend met hen omgingen. Als don Francesca in zijn verhandeling en don Lemoyne in zijn uiteenzetting respectievelijk "*affetto*" en "*amore*" verkiezen in plaats van "*carità*", blijven ze trouw aan don Bosco. Don Lemoyne des te meer omdat don Bosco in zijn suggesties (in het handschrift A) zelf wilde aansporen tot "genegenheid voor elkaar" met de uitdrukking "*amore per vicendevole*" (onderlinge liefde, liefde voor elkaar). (39)

Als zij in de geest van don Bosco met de jongens zouden omgaan, zowel in de klas als erbuiten, dan zouden zij ongetwijfeld minder vaak, ja, zo goed als nooit hun toevlucht hoeven te nemen tot straffen. Ze zouden er ook niet zoveel moeten over spreken in hun vergaderingen.¹¹

4. Wat straffen betreft

Hoewel de opvoedkundige situatie in Valdocco tijdens de beginjaren tachtig niet altijd zo rooskleurig was, kwam het the-

ma straffen in die periode slechts eenmaal expliciet aan bod, namelijk op de belangrijke vergadering van 7 maart 1883. Dat wil zeggen enkele maanden nadat don Francesca zijn uitgebreid opstel over het straffen voltooid had. Het gesprek moet toen een hele tijd in beslag genomen hebben, maar het verslag is erg vaag. Men besloot “de voorkeur te geven aan die mannen [don Bosco zelf en A.M. Teppa], ervaren voorbeelden in de opvoeding van de jeugd”.¹²

Toch moet het onderwerp straf de medebroeders vaker beziggehouden hebben. Zelfs bij het derde Algemeen Kapittel kwam het op de agenda. Het voornaamste besluit was toen dat men bij het straffen in elk geval het “Preventieve Systeem in praktijk moest brengen”. Dus zeker geen repressief optreden en geen lichamelijke straffen.¹³

In de tekst voor de salesianen loopt don Lemoyne niet in een boog om dat thema heen. Integendeel. Hij neemt in de behandeling van die materie geen blad voor de mond. Hij bekrachtigt de standpunten van het laatste Algemeen Kapittel. Onder meer door zich af te zetten tegen repressiviteit: “Waarom vervangt men het systeem dat waakzaam en liefdevol wanordelijkheden voorkomt, geleidelijk door het systeem dat minder lastig is? Namelijk regels uitschrijven die, in stand gehouden met straffen, haat doen ontstaan en misnoegen tot gevolg hebben”. (26-27) Duidelijker dan het derde Algemeen Kapittel stelt hij het Preventieve Systeem tegenover het repressieve, maar de verontwaardigde vraag in 1884 en het besluit in 1883 zijn wel heel verwant.

Anderzijds draagt don Lemoyne op een specifieke wijze bij aan het debat. Hij durft het aan te schrijven dat “een zeldzame overste waarschuwingen gaf, maar op dreigende toon en vrij zelden”. (17) En hij accentueert een bijzonder kwalijke oorzaak van straffend optreden. Hij kapittelt ze door de vinger

op een tere wonde te leggen: "Straffen om gekwetste eigenliefde te wreken".¹⁴ (24)

5. *Aansporing tot trouw aan het eigen opvoedingssysteem*

Don Lemoyne plaatst niet alleen het toepassen van straf binnen het kader van de twee tegengestelde opvoedingssystemen, hij vestigt ook de aandacht op de positieve karakteristieken van het Preventieve Systeem van don Bosco. Hij wijst erop dat het tot het wezen van zijn methode behoort "waakzaam en liefdevol (amorosamente) wanordelijkheden te voorkomen". (26) Dat wil zeggen enerzijds vastbesloten, maar vriendelijk fouten verhinderend of voorkomend en anderzijds vaderlijk, liefdevol begeleidend, gemoedelijk raadgevend en minzaam vriendelijk bijstand verlenend en zich inlevend en meelevend constructief te midden van de jongens aanwezig te zijn.¹⁵ Voor de oversten betekent het systeem ook: "Steeds bereid zijn om elke twijfel, elk beklag vanwege de jongens te aanhoren" en om "een en al oog vaderlijk over hun gedrag te waken". (27)

Eigenlijk is heel zijn verhandeling in dialoogvorm een pleidooi voor de geïnteresseerde, liefhebbende, positieve en constructieve omgang van de opvoeders met de jongeren. De handelwijze van don Bosco, vooral in de vroegere jaren, en het gedrag van twee voorbeeldige leraren-opvoeders zijn een concretisering van wat don Lazzero en de medebroeders in hun vergaderingen rond de jaren tachtig meer dan eens lazen en te lezen kregen.¹⁶

Lectuur en opfrissing van richtlijnen zijn echter "woorden die wekken". Voor de geest roepen van modellen zijn "voorbeelden die trekken", om de woorden van don Bosco uit het eerste deel aan te halen.¹⁷

Zo geeft de redacteur van de lange versie een niet mis te verstaan antwoord op de onbeantwoorde vraag hoe het kwam

dat de jongens de salesianen meer vreesden dan beminden. Hij duidt tegelijkertijd op concrete wijze aan hoe zij kunnen remediëren.

6. Zorg voor geestelijke roepingen

Aan dat gezegde herinnerde don Bosco naar aanleiding van de publicatie van de besluiten van het tweede en derde Algemeen Kapittel samen. Precies in de context van het bevorderen van “roepingen tot de geestelijke staat”. Dat was al jaren een van zijn bestendige zorgen. Daarom trachtte hij zijn medewerkers te overtuigen om in dat opzicht zijn zorg te delen en dezelfde ijver aan de dag te leggen.¹⁸

In de bondige aantekeningen na de vergaderingen uit de periode 1880-1884 is van die zorg en ijver echter niet direct iets te merken. Ook don Lemoyne laat het bij een vermelding in de rand: “Vandaar het feit dat velen niet meer aan hun roeping beantwoorden”. (12)

Besluit

Met al die thema's op een rij voor ogen mogen we besluiten dat don Lemoyne en ook don Bosco de intentie hadden de pedagogisch-pastorale achteruitgang in Valdocco te stuiten en het Oratorio een nieuw elan te geven. Met die bedoelingen bezorgden zij een aanschouwelijke analyse van de malaise en een persoonlijk, maar klaar inzicht in de oorzaken ervan. Daarom wezen zij op inspirerende modellen en gaven concrete, bruikbare richtlijnen. Bij dat alles hielden zij rekening met de vaststellingen en zorgen van de oversten, leraren en assistenten in Valdocco, zoals die vastgelegd werden in verslagen van vergaderingen uit de periode rond 1880. Ik schrijf hier don Lemoyne en don Bosco en ook “zij”. Ik doe dat omdat het mij moeilijk, zelfs onmogelijk voorkomt hun beider aandeel in het handschrift B uit elkaar te halen. Maar

ik ben er stellig van overtuigd dat niet alleen de redactie, maar ook belangrijke inhoudelijke elementen aan don Lemoyne moeten toegeschreven worden. Daarbij kan ik echter niet genoeg herhalen dat hij met heel grote eerbied voor en een bewonderenswaardige kennis van de ervaringen en opvattingen van don Bosco geschreven heeft.

Zo is de samengevoegde tekst een compendium geworden van de opvoedingsmethode van don Bosco en meteen ook "de Magna Charta" ervan.¹⁹ Ondanks die hoog waarderende woorden acht ik het nodig een paar overwegingen toe te voegen.

Bijkomende beschouwingen

Wie het eerste deel van deze studie opnieuw doorneemt, zal tot de bevinding komen dat er op zijn minst één aspect in de opvoeding volgens de geest van don Bosco is waaraan don Lemoyne vrij veel aandacht wijdt, maar dat in de periode rond 1880 onderbelicht bleef. Aan de andere kant zal men ontdekken dat een gespreksthema dat voor de oversten, leraren en assistenten in Valdocco jarenlang heel belangrijk was, in de uiteenzetting van don Lemoyne helemaal ontbreekt.

A. De godsdienstige component

Een aspect waarnaar althans in de brief aan de jongens vrij veel aandacht gaat, is de tanende geloofspraktijk van de jongeren. Op die achteruitgang, niet alleen in Valdocco, had don Bosco al gewezen tijdens het tweede Algemeen Kapittel (1880). In alle klaarheid had hij gezegd: "Men bemerkt er [in de colleges] onder de jongens niet meer dat elan dat men vroeger zag, dat elan voor de goede zaken en voor de godsdienst en voor de religieuze personen".²⁰

Of de oversten, leraren en assistenten die zorg van don Bosco ernstig namen en hoe zij probeerden te remediëren, vernemen we niet in de notities van hun bijeenkomsten in de jaren na dat Kapittel. In zijn commentaren voor de salesianen beperkt G. Buzzetti zich trouwens ook tot slechts een soort parafrase op de woorden van don Bosco op het Kapittel. Hij beweert: "Vandaar de lauwheid in het ontvangen van de heilige sacramenten, de verwaarlozing van de godsvruchttoefeningen in de kerk en elders". (12) Zodoende legt hij een verband tussen de lusteloosheid op de speelplaats en de lauwheid of het gebrek aan elan in de geloofsbeleving bij de jongens. Hij verklaart die band echter niet nader en gaat in de uiteenzetting voor de salesianen ook niet dieper op de kwestie in.

In de brief aan de jongens legt hij die link helemaal niet. Toch heeft hij hun op het gebied van godsdienstige praktijken heel wat te zeggen en aan te bevelen. Zo via de vijfde, op zichzelf staande opdracht: "En bovenal laten zij zich inspannen om in de genade van God te leven". (32) Verder bekritiseert hij fel hun biechtpraktijk. Wat "radicaal ontbreekt, is de standvastigheid in de voornemens". (33) Daarom is het echt tijd "vaste voornemens te maken". (34) Ten slotte houdt hij don Bosco voor de jongens bewust te maken dat zij kinderen van Maria Hulp zijn en zich als zodanig moeten gedragen. (35-36)

We kunnen ons dan ook afvragen waarom don Lemoyne juist in die brief zoveel energie steekt in de behandeling van de biechtpraktijk en de mariale devotie en de betekenis ervan in de opvoeding. Het antwoord is waarschijnlijk heel eenvoudig: omdat don Bosco zelf dat wilde. In zijn suggesties aan zijn secretaris nemen die aspecten inderdaad heel wat regels in beslag. Zo achtereenvolgens: "Het verschil tussen deze jongens en de vroegere is dat deze in de biechtstoel niet veel vertrouwen hebben. Radicaal ontbreekt de standvastigheid van de voornemens. Zij moeten allen bedenken dat zij kinderen van O.-L.-Vrouw Hulp der Christenen zijn. Zij heeft hen hier sa-

mengebracht". (35) Tegelijk rijst de vraag welke uitwerking van die bedenkingen don Lemoyne bij de salesianen verwachtte via de samenvoeging van beide teksten.

Wel kon hij dat allemaal aanbrengen omdat het strookte met deze fundamentele opvatting van don Bosco: "Ter gelegenheid van retraites, triduüms, novenen, preken, catechismuslessen moet men de schoonheid, de grootheid en de heiligheid aantonen van die godsdienst die middelen aanbiedt die zo gemakkelijk kunnen aangewend worden, die zo voordelig zijn voor de maatschappij, voor de rust van het gemoed, voor het heil van de ziel, zoals precies de sacramenten zijn. Op die manier blijven de kinderen spontaan gemotiveerd voor die godsvruchtoefeningen. Zij zullen er graag gebruik van maken".²¹ Aan die reeks gelegenheden mocht gerust toegevoegd worden: avondwoordjes en brieven. Don Lemoyne had misschien meer redenen dan wij vermoeden om te hopen dat aanduiding van tekorten en aansporingen in een brief zoals die van 10 mei indruk zou kunnen maken en serieuze resultaten boeken.

Het valt, me dunkt, niet gemakkelijk uit te maken of de opvoeders met de uiteengezette interpretatie van oorzaak en gevolg akkoord konden gaan en of zij zich daardoor aangesproken voelden om vooral op de speelplaats op een andere wijze aanwezig te zijn.

Bovendien mag de vraag gesteld worden of de opwekkingen en terechtwijzingen van een brief aan alle jongens in de gegeven situatie van het Oratorio hen "spontaan" en echt kon motiveren. Zoveel hing immers af van de familiariteit van de opvoeders in hun omgang met de jongens en van hun pedagogisch-pastorale aanpak naar de geest van het Preventieve Systeem.

B. Het probleem van de eenheid in het bestuur

De tweede vaststelling betreft een thema dat in het schrijven van don Lemoyne helemaal niet terug te vinden is. Dat is het in de vergaderingen steeds weerkerende gespreksthema over het ontbreken van eenheid of preciezer uitgedrukt over het feit dat de salesianen geen eenheid vormen rond of met de directeur, of dat de directeur niet de enige, echte directeur kan zijn. Daar werd al over geklaagd in 1879. Don Lazzero noteerde de noodzaak "dat het Oratorio een huis moest zijn zoals alle andere in de Congregatie. Het moest één enkele directeur hebben en bij hem alleen moest de leiding berusten".²² Te oordelen naar het steeds weer voorkomen van dat gesprekspunt was het jarenlang een echt pijnlijk probleem.²³

Toch besteedde don Lemoyne er niet de minste aandacht aan. Wel hoorden wij hem pleiten voor de afbraak van "de barrière van wantrouwen" en het herstel van het "hartelijke vertrouwen" om weer "een van hart en een van ziel" te kunnen zijn. Maar daarmee bedoelde hij de hereniging, de geestelijke eenheid van de jongens met de opvoeders en van de volwassenen met de jongeren. Niet de eenheid die de salesianen in Valdocco op het oog hadden, namelijk de eenheid in en van bestuur.

Het is een bewuste of onbewuste vergetelheid van don Lemoyne, een vergetelheid die hem erg zuur zou opbreken zoals zal blijken uit de peripetieën na de terugkeer van don Bosco uit Rome.

-
- ¹ Zie voetnoten 62 en 64 in deel I.
- ² Zie vooral voetnoten 62 en 63 in deel I.
- ³ Zie in deel I de voetnoten 62, 64, 65, 76 en 77.
- ⁴ Zie deel I voetnoot 64.
- ⁵ Ibidem.
- ⁶ Zie deel I voetnoot 79.
- ⁷ Zie deel I voetnoten 22 en 27. We mogen ook vertalen: “We zouden daarvoor veel aan invloed op hun genegenheid winnen en zo op hun roeping”. Een getuigenis van die invloed is te horen in een brief van een jongen op 24 juni 1979. Hij schreef: “Ik voel een aandrang van gevoelens in mijn hart. (...) Ik heb geen woorden om zulke oprechte gevoelens uit te drukken”. En hij beëindigde zijn brief: “Ik bid u de hartelijkste gevoelens van genegenheid (d’affetto) te willen aanvaarden.” (MB XVI, p. 589.)
- ⁸ Zie deel I voetnoot 31. Vooral “le belle maniere” is overduidelijk. Maar ook “dolcezza cogli alunni”, hier omgezet in “vriendelijk-zachtzinnige omgang met de scholieren”.
- ⁹ E IV, p. 202. *Over de grens...*, p. 33.
- ¹⁰ FDB 1.857 C 12.
- ¹¹ Vgl. voetnoten 37, 72, 74, 77 (vooral), 79-80, 89, 90 in deel I.
- ¹² Zie deel I voetnoot 77.
- ¹³ Zie deel I voetnoot 89.
- ¹⁴ Misschien beïnvloed door A.M. Teppa die waarschuwt voor “elke drift uit eigenliefde.” (TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, p. 49.)
- ¹⁵ Over het impeditieve en het constructieve aspect zie BIESMANS, R., *Assistentie, de essentie...*, pp. 71-146.
- ¹⁶ Zie voetnoten 36, 39, 61-63 en 89 in deel I.
- ¹⁷ Zie deel I voetnoot 31.
- ¹⁸ Zie voetnoten 31, 88 en 89 in deel I.
- ¹⁹ Zie besluit van het IVde deel.
- ²⁰ Deel I voetnoot 27.
- ²¹ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 86/456-461. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 62.
- ²² Zie deel I voetnoot 14.
- ²³ Zie de verschillende notities in de voetnoten 50-51, 53, 60, 65-66, 71, 77, 101 in deel I.

VIII. De lange of samengevoegde versie in het licht van vergaderingen en gebeurtenissen die vooral gedurende enkele maanden na de terugkeer van don Bosco uit Rome plaatsvonden

Op 17 mei 1884 's avonds kwam don Bosco in Valdocco aan.¹ Over de effecten van de brief aan de jongens tijdens de eerste weken na de terugkeer van don Bosco bericht don Ceria uitdrukkelijk en enthousiast in het XVIIde deel van de *Memorie biografiche*. In een vorige studie "*De brief uit Rome aan de jongens in Valdocco*" konden dan ook enkele, zij het kritische bladzijden gewijd worden aan de receptie ervan door de jongens.² Over een mogelijke uitwerking van de lange uiteenzetting van don Lemoyne op de leraren, assistenten en oversten bewaart hij echter een opvallend stilzwijgen. Toch beschikte E. Ceria over een aantal verslagen van de Hoofdraad, toen nog kapittel van de oversten genoemd. Hij heeft die gegevens in enkele hoofdstukken van dat XVIIde deel ter beschikking gesteld, maar hij heeft daarbij niets meegedeeld over de manier waarop de medebroeders in Valdocco op het eerste uitvoerige gedeelte van de samengevoegde versie reageerden.

Om daarover meer te achterhalen wil ik de documenten die hij geraadpleegd en gepubliceerd heeft, vanuit die specifieke invalshoek benaderen en ontleden. Met diezelfde bedoeling wil ik er ook de teksten van enkele salesianen uit Valdocco bij betrekken. Zij hebben schriftelijk geantwoord op een enquête, waarvoor don G. Bonetti een opdracht kreeg. Ook zijn samenvatting van de antwoorden en een zekere synthese van G.B. Lemoyne naar aanleiding van die rondvraag zijn in dat opzicht erg interessant.³

1. Verslagen van de bijeenkomsten van de Hoofdraad op 19 mei en 5 juni 1884.

1.1 Zitting op 19 mei 1884

Twee dagen na zijn thuiskomst zat don Bosco al een vergadering van de Hoofdraad voor. Begrijpelijkerwijze was de hoofdbrok, zelfs de enige schotel, "het relaas van zijn reis naar Rome en van de buitengewoon mooie ontvangst door de paus" en verder een woord over "de privilegiën en de decoraties die hem stellig beloofd waren". Op het einde van het verslag staat echter een veelzeggende notitie. Namelijk: "Don Bonetti stelt voor een volgende bijeenkomst te beleggen met het oog op de goede gang van zaken in het Oratorio". Met het bondige "Aangenomen" eindigt het verslag.⁴

Op het eerste gezicht lijkt zijn voorstel verband te houden met de teksten die in de voorafgaande delen van deze studie behandeld werden. Om uit te maken of dat ook werkelijk het geval geweest is, moeten we de notulen van de daarop volgende vergaderingen aandachtig lezen.

Dat de Hoofdraad pas begin juni samenkwam - op twee juni moet het een beperkte vergadering geweest zijn - is waarschijnlijk vooral het gevolg van de voorbereiding en de viering van het hoogfeest van Maria Hulp der Christenen. Nog in Rome had don Bosco het plan opgevat eventueel twee afzonderlijke toespraken te houden. Een eerste op 20 mei voor de medewerkers en een tweede op 23 mei voor de medewerkers. Tenslotte werd het dezelfde datum voor beide groepen samen in de basiliek. Men wilde don Bosco blijkbaar sparen. Toch mocht men die dag vaststellen dat hij "gesproken had met een kracht die men niet meer van hem gewoon was." Toen hij van de kansel naar beneden gekomen was, zou hij zelfs gezegd hebben dat "hij nog gemakkelijk langer had kunnen spreken." Of hij dat echt zo gemakkelijk zou gekund

hebben, mogen we betwijfelen. Of zou hij de woorden “al erg dicht bij het einde van mijn dagen” in zijn tot één toespraak herleide conferentie die namiddag slechts pro forma uitgesproken hebben?⁵

Met zijn gezondheid bleef het op en af gaan. Maar hij deed wat hij kon. Hij hoorde biecht voor de jongens in de sacristie. Hij verloor de loterij in Rome niet uit het oog en ontwierp een kleine circulaire voor de medewerkers en medewerksters. Niettemin zette hij “op aandringen van de artsen en de medebroeders zijn werkzaamheid op een lager pitje. Ook veroorloofde hij zich tegen de avond een uurtje wandelen in gezelschap van en met de steun van don Lemoyne en de clericus Viglietti. Hij stapte [dan] uiterst traag.”⁶

1.2 De vergadering op 5 juni 1884.

- Voorstel tot bespreking van twee agendapunten.

Don Bosco zat de bijeenkomst die op 5 juni in zijn kamer plaatsvond, voor. Het derde agendapunt leidde hij op deze manier in: “Het gaat erom te zien en te bestuderen wat er gedaan en wat er vermeden moet worden om de moraliteit onder de jongens te verzekeren en om zorg te dragen voor roepingen. Verschillende normen werden al vastgelegd op het Algemeen Kapittel en ze zijn in druk verschenen.”⁷ Daarmee schoof hij twee onderwerpen en precies twee van zijn hoofdbekommernissen wat de jongens betrof naar voren: de eerste de verbetering van de zedelijkheid bij de jongens en de tweede de zorg voor de roepingen.

Beide aandachtspunten kwamen in de samengevoegde tekst van don Lemoyne voor, maar enkel terloops. Het valt echter op dat don Bosco in zijn inleiding helemaal niet verwijst naar de brief aan de jongens of naar een tekst die voor de salesianen bestemd was. Hij herinnert de aanwezigen direct en al-

leen aan de "normen van het Algemeen Kapittel". Bovendien beklemtoont hij dat alle medebroeders erover beschikken of ze althans kunnen raadplegen omdat ze in druk verschenen zijn.

Omdat de Congregatie toen al drie Algemene Kapittels achter de rug had, namelijk in 1877, 1880 en 1883, is zijn verwijzing niet erg duidelijk. Maar als we rekening houden met de twee thema's waarover hij wilde handelen, moeten we aannemen dat hij *Besluiten van het tweede Algemeen Kapittel* (1880) voor ogen had. Die werden pas in 1882 uitgegeven. Voor de kwestie van de "Moraliteit onder de leerlingen" hernam het derde hoofdstuk van het IIIde deel bijna letterlijk de artikelen van het eerste Algemeen Kapittel. Enkel twee nieuwe items werden er ingelast. In die besluiten werd echter een heel nieuw hoofdstuk gewijd aan de "Middelen om zorg te dragen voor de roepingen tot de geestelijke staat". Dat kapittel behelst een belangrijke inleiding en 13 artikelen.⁸

Wat de moraliteit betreft, hield het hoofdstuk in een korte inleiding de salesianen het volgende voor: "De moraliteit van de leerlingen maakt vorderingen in de mate dat zij bij de salesianen schittert. De jongens krijgen wat men hun schenkt. En de salesianen kunnen de anderen nooit geven, wat zijzelf niet bezitten." Dan volgde een artikel dat hen erop wees dat "de stiptheid in de vervulling van het eigen ambt en de regelmatige assistentie het zaad zijn van de goede zeden bij de leerlingen." Een ander artikel herinnerde hen eraan dat "het nooit vrije toegang verlenen tot schuilhoeken een krachtige hulp betekent voor de moraliteit."⁹

Het eerste artikel van het hoofdstuk over het cultiveren van roepingen sloot daarbij aan. Het bepaalde: "Het voorbeeldige, godvruchtige, stipte leven van de salesianen, de onderlinge naastenliefde (*carità*), de fijne, wellevende omgangsvormen en de minzame vriendelijkheid (*dolcezza*) tegenover de

leerlingen zijn efficiënte middelen om zorg te dragen voor de roepingen tot de geestelijke staat, omdat *woorden wekken, voorbeelden trekken.*"¹⁰

De citaten bevatten dus punten van overeenkomst met klare of minder klare accenten in de uiteenzetting van don Lemoyne. Er zijn vooral de noodzaak van assistentie en de weldoende werking van een wellevende, welwillende en vriendelijke, ja familiale omgang met de jongeren. Toch moet ik herhalen dat don Bosco bij de opening van de vergadering de aanwezigen te verstaan gaf dat zij voor de behandeling van de twee voorgestelde thema's zich best zouden herinneren wat de beslissingen van het (tweede) Algemeen Kapittel daarover voorgeschreven hadden. Dat doet spontaan de vragen rijzen: "Waarom nam hij op dat ogenblik niet het schrijven van zijn secretaris ter hand? Waarom ging hij er niet expliciet van uit?" Er lijken slechts twee zinnige verklaringen mogelijk, namelijk dat het schrijven er nog niet was of dat hij zinnens was een thema aan te kaarten dat in de uiteenzetting van don Lemoyne voor de salesianen niet voldoende aan bod gekomen was. Het is mijn overtuiging dat de eerste veronderstelling de meest waarschijnlijke is.

▪ Het thema roepingen

• Na die korte inleiding ging hij nader in op het tweede thema. Eerst sprak hij openhartig over zijn bevindingen de laatste tijd op het gebied van het probleem van de roepingen. "Het is pijnlijk om te zien," zei hij, "dat zoveel jongens, met wie het in het begin goed gaat, helemaal veranderd zijn als ze in de vijfde klas van het gymnasium komen. Men heeft reeds opgemerkt dat vele jongens van de vierde en vijfde klas beslissen naar de universiteit te gaan of een baan te zoeken in plaats van zich aan de geestelijke staat te wijden. Een aantal onder hen omhelst de geestelijke staat, maar in het seminarie. (...) Wij besteden dus de liefdadigheid (*carità*) van anderen

[medewerk(st)ers en weldoen(st)ers] aan hen die advocaat, arts of journalist willen worden. (...) Ik stel dus voor te onderzoeken wat onze gewetensplicht is en wat we moeten doen. In de voorbije jaren waren er vele jongens die mij over hun roeping wensten te spreken. Maar dit jaar (...) loopt het heel anders. Weinig jongens en dan nog aarzelend zijn me komen spreken en hebben mij vrijuit gezegd dat ze ofwel in de wereld wilden blijven ofwel naar het seminarie gaan.”¹¹

Die persoonlijke beschrijving van de situatie sluit aan bij een van zijn bedenkingen op het tweede Algemeen Kapittel. Ze is zelfs een illustratie van zijn woorden toen: “Men bemerkt er onder de jongens niet meer dat elan dat men vroeger zag, dat elan voor de goede zaken en voor de godsdienst en voor de religieuze personen.”¹²

Het is heel goed mogelijk dat hij bedoelde te zeggen dat slechts weinige jongens hem tijdens de eerste weken na zijn terugkeer uit Rome waren komen vinden, om aarzelend over hun plannen na het vijfde jaar te spreken. Dat staat dan wel in schrille tegenstelling tot een notitie van don Lemoyne op 13 juni. Hij berichtte: “Al de voorbije dagen gaf don Bosco tegen de avond veel jongens de gelegenheid om hem te komen spreken. Gisteren echter op Sacramentsdag gingen heel velen naar zijn kamer om met hem over hun roeping te spreken”.¹³ De bedroefde vaststelling van don Bosco zou ook kunnen betekenen dat er van antwoorden op zijn vraag aan don Febbaro niet veel in huis gekomen was. Hij had hem rond 23 april verzocht de leerlingen van het vierde en vijfde jaar mee te delen dat hij graag had dat ze hem persoonlijk “in vertrouwen” zouden schrijven en laten weten wat ze in de toekomst gingen doen.¹⁴

- Die zeldzame en teleurstellende ontmoetingen met vijfdejaars moeten hem op de gedachte gebracht hebben de zaken heel anders aan te pakken. Na die situatieschets vroeg hij

de leden van de raad dan ook niet naar hun ervaringen of naar hun reactie op zijn relaas. Hij legde onmiddellijk een verrassend voorstel ter verbetering op tafel: "Naar mijn oordeel moeten wij een maatregel nemen betreffende de organisatie van onze studies. We zouden ze moeten herleiden tot wat de apostolische scholen in Frankrijk zijn. Het zal moeilijk zijn. Toch is het nodig dat we slagen. Als we dat gedaan hebben, zullen we zien hoe we de jongens kunnen opleiden en op welke manier we ze kunnen behouden. Het is waar dat we niet meer zo een buitengewoon groot aantal zullen hebben. Maar al hadden wij er maar honderd, vijftig, veertig, dan is het maar zo. Er zal echter geen moreel gangreen meer zijn. Ik meen dat de beslissingen die tijdens de Algemene Kapittels genomen werden, niet volstaan om ons doel te bereiken."¹⁵

Zo te horen dacht don Bosco aan een drastische ingreep. Hij wilde de middelbare school in Valdocco blijkbaar omvormen tot een juvenaat, tot een kweekschool voor eigen roepingen. Op die manier hoopte hij twee verbeteringen te realiseren: meer roepingen vinden en vormen voor zijn Congregatie die almaar meer mankracht nodig had, en tegelijk de in zijn ogen verziekte moraliteit genezen.

- De eerste die inging op het hoofdthema van don Bosco, was don Lazzero, directeur van het Oratorio in Valdocco en lid van de Hoofdraad. Hij stelde voor "te beginnen met het vijfde jaar af te schaffen."

Misschien was hij op die gedachte gekomen omdat hij weet had van een gesprek tussen don Bosco en don Lemoyne. In het relaas van de gebeurtenissen in mei-juni 1884 bericht don Ceria over dat onderhoud. "Al op 27 januari had don Bosco aan don Lemoyne zijn plan uiteengezet. Ik zou - zo had hij gezegd - de vierde en vijfde klas van het gymnasium naar San Benigno overbrengen en alleen voor degenen die in de Congregatie willen blijven. Vooraf zou ik de ouders een verklaring

laten ondertekenen dat ze hun zonen volledige vrijheid geven. In het Oratorio zouden dan enkel de eerste, tweede en derde klassen blijven.”¹⁶

- Toch is het alsof don Bosco die inbreng van don Lazzero niet kon appreciëren. Hij gaf er in elk geval de voorkeur aan op zijn eigen spoor te blijven. De verslaggever rapporteerde: “Hij stelt het plan voor een commissie de opdracht te geven om de zo-even uiteengezette idee van de apostolische scholen te bestuderen. Hij kan daar niet over nadenken want hij heeft hoofdpijn. Hij vindt het nodig dat men de noodzakelijkheid ervan zou begrijpen en dat men zich ernstig zou inspannen middelen te zoeken om dat te verwezenlijken.”

In het voorbijgaan liet don Bosco horen dat hij het niet zo goed stelde. Hij had last van zware hoofdpijn. Dat belette hem echter niet aanwezig te blijven en nog sturend aan het gesprek deel te nemen.

- Het verhinderde ook don Rua niet zijn ervaring in het midden te brengen en de zaken te preciseren en te relativeren. “Hij had altijd weer vastgesteld dat het slagen of mislukken van de vijfde klas van het gymnasium steeds afhing van de leraar. Sinds don Borio in Lanzo leraar van de retorica [de laatste klas van het middelbaar onderwijs] geworden was, had de Congregatie altijd novicen uit dat college gehad.” Het was een delicate manier om te verantwoorden waarom hij er anders over dacht dan don Lazzero en don Bosco zelf. Misschien zat er ook de voorzichtige allusie achter dat de leraar van het vijfde jaar in het Oratorio in gebreke bleef.

Dat was dan geen goede suggestie geweest. Don Bosco ging er straal aan voorbij. Het is alsof hij don Febraro wilde sparen. Naar zijn mening moest men de oorzaken van de vermindering van de roepingen elders zoeken. Hij zag er twee: “Sinds enige tijd is het aantal novicen uit het Oratorio afge-

nomen ofwel omdat de pastoors ons "roclò" (bocht, afval) sturen die wel mooie getuigschriften van goed gedrag meekrijgen, ofwel omdat men, als men ze aangenomen heeft, niet genoeg geesteskracht heeft om ze terug naar huis te sturen. We moeten dus het aannemen van jongens bestuderen evenals de manier om het huis te zuiveren. Intussen moeten we onderzoeken: 1° of we er goed aan doen onze scholen als apostolische scholen te organiseren; 2° wat die apostolische scholen precies zijn. Uit het antwoord op die twee vragen zal men afleiden of men de vijfde gymnasiumklas al dan niet moet behouden".

Zo hield don Bosco voet bij stuk en sprak daarbij straffe taal. Zeker aan het adres van de pastoors, maar ook tegenover de oversten in Valdocco. Weliswaar in besloten kring gebruikte taal, maar in elk geval heel emotionele taal. Het moet don Bosco heel hoog gezeten hebben. Bovendien verbreedde hij zijn voornemen, door het meervoud "onze scholen" te hantieren. Waarmee hij toch wel de salesiaanse middelbare scholen bedoelde.

- Die verruiming moet don Scappini, de directeur van Lanzo, die samen met don Bertello, de directeur van Borgo San Martino, ook aanwezig was, tot een reactie verleid hebben. Hij moet alleszins het vijfde jaar in zijn college bedreigd gezien hebben. Om het te redden, schetste hij een ingenieus compromis. Hij stelde voor "in onze scholen de lessen Grieks en wiskunde te schrappen of althans enkel de eerste beginnende ervan aan te leren zoals men dat in de seminaries deed. Als de jongens dan voor de derde klas staan, zullen degenen die niet willen weten van de geestelijke staat, eraan denken op een andere manier voor zichzelf te zorgen. De onzen die het eindexamen van het gymnasium zullen moeten behalen, zullen dan Grieks en wiskunde gaan studeren in San Benigno."

- Op dat ogenblik van de gedachtewisseling lijkt don Bonetti er schoon genoeg van te hebben gehad. De secretaris, don Lemoyne, noteerde: "Hij [G. Bonetti] keurt goed wat er gezegd is, maar stelt dat het de gevolgtrekking moet zijn en niet het uitgangspunt van een hervorming. Het komt [allemaal] neer op het genezen van de bladeren van een boom, terwijl men de wortels moet helen."

Don Bonetti sprak een beeldrijke taal, maar wat hij bedoelde, kwam wellicht niet klaar over.

- Bij don Bosco had hij al niet meer succes dan de anderen. Don Bosco ging onverstoord voort: "De vraag die nu aan de orde is, gaat over de aannemingen [de opnames] en het verwijderen van de rotte appels, [letterlijk: het aan de deur zetten van gebroken botten]. Intussen zijn de apostolische scholen zoals die in de seminaries georganiseerd worden, het punt waarover we goed moeten nadenken".

- Nadat hij zijn standpunt nog eens duidelijk geformuleerd had, richtte hij zich tot don Bertello. Daarop nam de directeur van Borgo San Martino het woord en sprak heel vrijmoedig, ook al ging hij tegen de plannen van don Bosco in. Hij zei "dat hij niet geloofde dat het zou passen apostolische scholen in het Oratorio in te richten". Zijn argument was: "We zouden pastoors, bisschoppen, ouders en regering tegen ons in het harnas jagen. Daarom keurde hij de afschaffing van de vijfde klas in het gymnasium niet goed." Daarmee ging hij onverschrokken in tegen het voorstel van don Lazzero. Wel was "hij er volstrekt van overtuigd" dat drie aandachtspunten moesten in acht genomen worden om "onze kwalen te genezen." Die zijn: "1° tucht; 2° strengheid bij het buitenzetten van de verdorven jongens; 3° waakzaamheid op de trappen, de balkons, de binnenplaatsen die niet voor de recreatie bestemd zijn."

Don Bertello heeft goed gehoord dat don Bosco het meervoud "apostolische scholen" gebruikte. Hij nam het gewoon over en paste het alleen op het Oratorio toe. Toch vreesde hij wellicht zoals don Scappini dat na Valdocco de andere scholen zouden volgen. Te oordelen naar de maatregelen die hij voorstond, waren de kwalen waaraan hij dacht, waarschijnlijk dezelfde als de twee die don Bosco bij het begin van de vergadering genoemd had: tekortkomingen op het gebied van moraliteit en vermindering van de roepingen. De keuze van het woord strengheid weerspiegelt de sterke uitdrukkingen van don Bosco: "het huis schoonmaken (uitzuiveren)" en "aan de deur zetten". Het doortastende optreden dat hij eiste bij de verwijdering van bepaalde jongens, herinnert aan de "onverbiddelijkheid" die don Lemoyne in zijn tekst voor de salesianen bepleitte. Maar dat wil nog niet zeggen dat don Bertello door hem beïnvloed was. Integendeel, want die passage van don Lemoyne is een inlassing tegenover de redacties B en C. Een latere toevoeging. (28) We mogen ook aannemen dat don Bertello de voorschriften van het eerste en tweede Algemeen Kapittel kende. In het hoofdstuk over de moraliteit van de leerlingen bepaalden ze: "Zodra men weet dat iemand ergernis geeft op het gebied van zedelijkheid moet men hem onmiddellijk van de anderen scheiden en hem vervolgens naar zijn familie terugsturen." Daarnaast schreef sinds het tweede Algemeen Kapittel een nieuw artikel voor: "Men verwijdere onverbiddelijk uit onze huizen die jongeren en personen van wie men op een of andere wijze weet dat ze een gevaar vormen op het gebied van moraliteit en godsdienst."¹⁷ Waar het in de vroegere bepaling "onmiddellijk" heette, daar staat in het latere "onverbiddelijk", maar - en dat is niet onbelangrijk - in het raam van het nieuwe hoofdstuk over de zorg voor de roepingen tot de geestelijke staat.

De aanbeveling "waakzaam te zijn op de trappen en plaatsen die niet voor de recreatie bestemd zijn" sluit aan bij een artikel in de besluiten van het eerste Algemeen Kapittel. Het betreft

de zorg om de moraliteit: "Heel krachtig zal aan de moraliteit bijdragen dat men geen vrije toegang tot de schuilhoeken verleent."¹⁸ Het is natuurlijk mogelijk dat het horen over het voorlezen van de brief aan de jongens of de lectuur zelf don Bertello daar nog eens van overtuigd had.

- Op dat ogenblik mengde don Cagliero zich in de discussie. Hij knoopte aan bij het punt aannemen of aanvaarden van jongens. Maar hij benaderde de kwestie vanuit een heel andere hoek. Hij opperde dat "het aannemen van één enkele persoon zou moeten afhangen. Anders zou het kunnen gebeuren dat de een de schapen aanvaardt en de andere de wolven". En onder wolven verstond hij "de volwassenen die men uit liefdadigheid opnam en allerlei werkzaamheden liet verrichten".

Daarmee raakte hij een delicaat onderwerp aan dat in het verleden meer dan eens door don Lazzero te berde gebracht werd zoals in het eerste deel van deze studie aangetoond werd. Don Lemoyne repte er in zijn tekst voor de salesianen echter met geen woord over. Als secretaris moest hij nu meemaken dat het duiveltje uit het doosje sprong.

- Don Bosco wilde die discussie blijkbaar uit de weg gaan. Hij begon over iets heel anders. "Hij ontvouwde zijn idee over een catechismusonderricht dat op zondag moest gebeuren. Daarmee moest men de jongens volgens onze principes kennis verschaffen."

- *Veelzeggende poging om het gesprek een andere richting in te sturen*

Dat afleidingsmanoeuvre mislukte echter omdat don Bonetti de draad van zijn eerste tussenkomst weer opnam. Daarbij kwam hij eerst terug op zijn dada: "De noodzaak de dingen bij de wortels aan te pakken". Dan, of wellicht daartoe, "in-

terpelleerde hij don Lazzero, die als praktische directeur van het Oratorio de zaken beter moest weten dan alle andere leden van de Hoofdraad. Hij moest dus spreken.”

Don Bonetti sprak over don Lazzero als “praktische directeur” omdat onder meer don Rua bij zijn aantreden vroeger gewild had dat don Bosco zelf de eigenlijke directeur van het Oratorio bleef en ook als zodanig beschouwd werd. Na don Rua was don Lazzero echter in feite de officiële directeur geworden.

- Don Lazzero liet zich niet pramen en zei dat “het nodig was het Reglement van de huizen toe te passen zoals in de andere huizen.” Een beroep op dat Reglement was don Lazzero niet vreemd. Integendeel. Dat bewijzen zijn hernemen van bepaalde hoofdstukken of aspecten ervan tijdens de vergaderingen die in het eerste deel van deze studie ontleed werden.¹⁹ Met wat hem daarbij heel na aan het hart lag, kwam hij weer onmiddellijk op de proppen. “Daarom moet er eenheid van bestuur zijn, anders wordt het ambt van directeur herleid tot dat van een eenvoudige dienaar.” Hij zei ook dat “de jongens die weggestuurd worden, voor ze vertrekken getuigschriften van goed gedrag krijgen van een of ander lid van de Hoofdraad dat al te vaak door zijn veel te goed hart bewogen wordt. Wanneer de jongens die manier van handelen doorhebben, gaan de goede orde en de autoriteit verloren. De directeur blijft aan handen en voeten gebonden achter enz.”

Het is enigszins jammer dat don Lemoyne niet het hele betoog van don Lazzero weergegeven heeft en de lezer met “enz.” in het ongewisse laat. Anderzijds is het minder erg, omdat we dankzij de bespreking van de vergaderingen in het eerste deel van deze studie toch voldoende op de hoogte zijn van wat don Lazzero hoog zat. En ook hoe hij zich al in 1879 ergerde over de inmenging van oversten van de Hoofdraad in de

gang van zaken van het Oratorio, waarvan hij de directeur was.²⁰

Hij greep dus de kans om een punt aan de orde te brengen dat volgens hem verband hield met de achteruitgang op het gebied van de moraliteit en van de roepingen. Het was tegelijk een aspect dat in de tekst van don Lemoyne voor de salesianen onaangeroerd bleef. Of don Lazzero dat wist of niet is eigenlijk niet belangrijk.

- Eens te meer ging don Bosco niet door op dat delicate onderwerp. Wel bracht het hem ertoe de opdracht van de commissie te wijzigen. Zouden ze zich voordien moeten buigen over de kwestie van de apostolische scholen, nu “besloot hij dat een commissie moest gevormd worden die de te nemen maatregelen moest bestuderen om de moraliteit in het Oratorio te bevorderen.” Dat was het eerste geweest van de twee thema’s, die hij bij de opening van de bijeenkomst op de agenda geplaatst had. “Don Rua, don Bonetti, don Lazzero, don Durando en don Cagliero werden tot leden van de commissie gekozen. Ze zouden maandagnamiddag [9 juni] om halfdrie samenkomen om de gerijpte ideeën uit te wisselen.” Bovendien “kreeg don Bonetti de taak om privé de mening te vragen van de afzonderlijke leden van de lokale raad en van de afzonderlijke leraren. Op maandag zou hij er verslag over uit brengen aan de commissie.”

- Die beslissing zou het einde van de vergadering hebben kunnen betekenen. Maar don Bertello, die geen lid van de commissie zou zijn en ook niet tot het lerarenkorps van Valdocco behoorde, wilde nog gauw zijn “gerijpte ideeën” kwijt. Hij stelde twee middelen voor om de moraliteit op te krikken: 1° Een strikt onderscheid en een volledige afzondering maken tussen de bewoners van het huis door drie grote categorieën te vormen: scholieren, vakleerlingen, personen die niet tot de Congregatie behoren. 2° Bewaking op de trap-

pen, in de gangen, enz." Met het eerste trad hij don Cagliero bij. Het tweede had hij tevoren al aanbevolen. Daar en hier zonder de bewoordingen uit de brief aan de jongens.

- Ook don Lazzero wilde nog een duit in het zakje doen. Hij merkte op "dat voor de wandelingen de groepen vroeger uit niet meer dan 25 jongens bestonden. Nu echter uit een hele klas. Zonder toezicht zijn de wandelingen een groot gevaar. Hij beklagde zich ook over de vakanties, enz."

Daarbij valt de afkorting "enz." van de verslaggever nog meer te betreuen.

- Volgens het verslag reageerde don Bosco daarop: "Hij besloot met te insisteren op de hoogdringendheid van de bescherming van de moraliteit. Om daarin te slagen mocht men geen personeel, werk, moeite of kosten ontzien."

- Besluit of niet, don Lazzero leek niet te stoppen. Hij beklagde zich er nog eens over dat "de eenheid van bestuur ontbrak en dat hij niet gesteund werd."

- *Afronding van de bijeenkomst.*

Toen moet don Bosco het welletjes gevonden hebben. "Hij sloot de vergadering af met de herhaling van de punten waarop het praktische resultaat van de vergadering moest slaan: 1° De regeling van de aanneming [van de jongens]. 2° De zuivering van het huis. 3° De indeling, verdeling en regeling van de ambten, de jongens, de speelplaatsen, enz."²¹

Ook hier valt het te betreuen dat niet de hele samenvatting van don Bosco opgenomen werd. Zijn twee persoonlijke bekommelingen, de zorg voor de aanneming van jongens en het wegzenden van sommige scholieren, staan voorop. Dat alleen al toont aan hoe don Bosco de leiding in handen hield

en welk gewicht hij in de schaal legde. De voorstellen van don Bertello en met de uitdrukking “regeling van de ambten” misschien ook de grote bezorgdheid van don Lazzero hebben het derde punt beïnvloed. Naar de inhoud van “enz.” blijft het echter raden. Het zou verwonderlijk zijn, mocht hij het onderzoek naar de oprichting van een apostolische school en de opdracht van de commissie betreffende de moraliteit in het Oratorio niet opnieuw vermeld hebben. Dat zou de impact van zijn persoonlijke plannen en inzichten natuurlijk nog versterkt hebben.

Toch is het relevant dat verschillende leden van de raad vrank en vrij of eerder voorzichtig voor hun mening uitkwamen. Een mening die op verschillende vlakken van de voorstellen of verlangens van don Bosco afweek. Het is eveneens interessant te zien hoe don Bosco met hun inbreng omging. Heel belangrijk is zonder twijfel ook dat hij het idee van een commissie lanceerde en bovendien verlangde dat een soort ruime enquête onder de medebroeders gehouden werd.

Merkwaardig is verder dat er tijdens die vergadering op geen enkel moment verwijzingen naar de lange uiteenzetting van don Lemoyne voor de salesianen bespeurbaar zijn. Geen enkel lid van de Hoofdraad sprak erover en ook don Lemoyne zweeg in alle talen. Vandaar het oordeel van P. Braidò, zelfs voor het geheel van de zittingen in die maanden: “De verslagen van de Hoofdraad van de salesiaanse sociëteit maken geen enkele vermelding ervan.”²²

2. *Een eerste reeks schriftelijke bijdragen aan het onderzoek dat don Bosco aan don Bonetti had toevertrouwd.*

2.1 Een van de bewaarde reacties op de contacten en vragen van don Bonetti was die van don Stefano Febraro, studie leider in Valdocco²³

- Zijn grootste kopzorg.

Ter inleiding schreef hij dat hij niet voldoende tijd had gehad om grondig na te denken omdat hij met examens bezig was. Toch is het een vrij lang epistel geworden. Zijn eerste overtuiging was: *“Ik acht het noodzakelijk dat er iemand is die absolute zeggenschap over alles heeft, iemand die de geesten en de krachten samenhoudt die nu verschillende richtingen uitlopen. Hij moet de regels interpreteren en ze door allen in eenzelfde geest en met eenzelfde methode doen toepassen. Hij moet in staat zijn en verplicht zijn rekenschap af te leggen aan God en de hogere oversten over het gedrag van zijn onderdanen en hij moet met betrekking tot hen de taken die het Reglement aan de directeur toewijst, integraal vervullen. Komt die persoon er niet, dan is, me dunkt, elke andere maatregel vergeefs. Waar veel oversten zijn aan wie men verslag uitbrengt, maar niemand die persoonlijk en direct op alle zaken toeziet, daar winnen de meest drieste profiteurs, terwijl de anderen de moed verliezen. Daar steken achterdocht, verwaarlozing en kwaad de kop op. Dat is al sinds vele jaren de geschiedenis van de clerici en de jongens van het Oratorio. Onder schitterende schijn zag ik steeds weer die pest zich verbergen. Zij deed voor velen de weldaad van het verblijf in het Oratorio bij don Bosco in rampzaligheid verkeren. Als u bedenkt wat hier met zoveel clerici van goede wil gebeurd is en wat met zoveel jonge scholieren gebeurt, namelijk dat van de tweehonderd die jaarlijks bij ons komen, meer dan een derde weggestuurd wordt of slecht wordt vóór ze hun studies voltooien, dan zult u inzien hoe wijs de idee van don Bosco is om de oorzaken van dat kwaad uit te roeien”*.²⁴

Don Febraro zag het erg zwart in. Hij hing een heel somber beeld op. Volgens hem was de hoofdoorzaak het gebrek aan eenheid in de leiding. In dat opzicht komen zijn klacht en verlangen niettemin heel goed overeen met de opvatting van don Lazzero. Toch lijkt hij tegelijk te zeggen dat don Lazzero het

bestuur niet stevig genoeg in handen nam, dat hij onvoldoende gebruik maakte van de mogelijkheden die het Reglement hem schonk.

Hoe pessimistisch het ook klinkt, vooral wat de verwijdering van jongens uit het gymnasium betreft, toch maakte hij de woorden van don Bosco bij het begin van de vergadering op 5 juni slechts concreter. Toen zei don Bosco immers: "Het is pijnlijk om te zien dat zoveel jongens met wie het aanvankelijk goed gaat, helemaal veranderd zijn wanneer zij in de vijfde klas van het gymnasium komen".

Met de zin over "de idee van don Bosco om de oorzaken uit de weg te ruimen" sprak hij zijn waardering uit voor het plan van don Bosco. Misschien ook voor de methode, namelijk om dat te doen na raadpleging van de betrokken medebroeders. Daaraan wilde hij trouwens meewerken.

- Overgang naar een reeks van zeven klachten

Het begin van de inzending van don Febraro is een gevoelsgeladen uiting van een opgekropt gemoed. Hij was er zich bewust van, want hij vervolgde: "Wil mij verontschuldigen voor die uitbarsting en wil geduld oefenen als ik om het haastig te doen hierna [toch] in het lang en breed schrijf wat ik denk".

De overgangszin naar zijn uitvoerige uiteenzetting laat nog eens horen hoe belangrijk de zaak van het aanstellen van één directeur voor hem was. "Door de aanstelling van een directeur met zeggenschap over alles, die de enige rechter en gewone vertolker van de regels en de verplichtingen is, ruimt men de voornaamste oorzaak van de mistevredenheid uit de weg. Voor de rest [de overige problemen] zullen we met hem afspreken." Die gedachte zal hij naar het einde van zijn beschouwingen herhalen. Toch wou hij niet dat men overhaast

zou te werk gaan: "Niettemin alvorens zo een directeur aan te stellen, zou ik willen dat de oversten de volgende zaken met betrekking tot de scholieren onder ogen zouden nemen."

- Die "volgende zaken" beschreef hij onder zeven punten
 - "1° Die directeur moet er alleen zijn voor de scholieren, zoals er ook een afzonderlijke prefect voor de scholieren moet zijn. Anders zullen zij ten gevolge van de complexe relaties en het grote aantal jongens hun taken niet kunnen vervullen, zelfs niet al hadden zij al het gezond verstand, de werkracht en de perfecte tact van don Rua. Wij zouden altijd met dezelfde ellende blijven zitten."

Wat hij eigenlijk wou, is een afzonderlijke directeur en prefect voor het gymnasium, met andere woorden een klare scheiding van de twee afdelingen: de scholieren en de vakleerlingen.

Het is opmerkelijk dat hij gewag maakte van "het grote aantal jongens" als een van de twee redenen waarom een directeur uitsluitend voor het gymnasium noodzakelijk was. Het was misschien één van de "veranderde omstandigheden", waarop don Lemoyne en don Bosco alludeerden in de brief aan de jongens. (38) Toch profiteerde don Febraro niet van die opening om zijn argument te staven. Het is natuurlijk mogelijk dat hij bij het voorlezen van die brief afwezig geweest was of dat de uitdrukking hem niet opgevallen was.

- 2° De beschouwingen in zijn tweede punt tonen aan dat hij realistisch genoeg was om te veronderstellen dat men geen twee aparte administraties, namelijk een voor de scholieren en een voor de vakleerlingen, zou willen oprichten. Dat men dus geen volledige scheiding zou willen doorvoeren. In dat geval, zo stelde hij voor, "hoorde bij de scholieren althans iemand te zijn die, in alles afhankelijk van de [algemene] di-

recteur, moest instaan voor het hele toezicht op de jongens en op degenen die de meest directe zorg voor hen dragen." Dat zou iemand kunnen zijn "zoals tegenwoordig de catechist bij de vakjongens en voorheen de directeur van de scholieren." Die oplossing zag hij in overeenstemming met het Reglement. Dat bepaalde immers dat "de studieleider moest instaan voor de tucht in de school, de prefect voor de straffen van de jongens en de catechist voor het toezicht of de assistentie bij de clerici".²⁵ Met die taakverdeling kon hij instemmen op voorwaarde dat "de directeur [van het geheel] overal zelf aanwezig kon zijn en de dingen niet alleen via verslagen of rapporteringen moest te weten komen." Want "iemand die directeur van het hele Oratorio is, moet steunen op wat men hem komt vertellen en moet de ene of de andere mishagen (tegenstaan) al naargelang hij de verhalen al dan niet aanvaardt. Hij moet zich maar laten informeren door de assistenten, de leraren en de catechist om te horen of dat niet een van de redenen van het ongenoegen is."

- 3° De benoeming van een derde oorzaak is de vrucht van een heel persoonlijke kijk op de gang van zaken. "De directeur moet samen met de andere oversten aan tafel komen, de vergaderingen bijwonen waarin men ernstig bespreekt wat er te doen valt, oprecht en vrijmoedig met elkaar afspreekt. Volgens de aard [van de zaken] en de behoeftes moet hij een uitspraak doen en aandringen en de in het openbaar gegeven terechtwijzingen niet sparen voor wie ze verdient. Dat is iets wat men in het Oratorio nooit gedaan heeft."

Als wij nu de verslagen van de vergaderingen van de raad van het huis naast zijn opmerkingen leggen, dan stellen we vast dat die raad werkelijk bijeenkwam en dat don Lazzero regelmatig aanwezig was en zelf de verslagen schreef. Voor "de maandelijksse bijeenkomsten" met de medebroeders geldt dat echter niet. Tussen 8 januari 1878 en 17 oktober 1884 staat inderdaad geen enkel verslag ingeschreven.²⁶ Er werden ook

herhaaldelijk beslissingen genomen, maar, zoals aangestipt in het eerste deel van de studie, soms aarzelend en niet altijd op een kordate wijze uitgevoerd.²⁷ In hoeverre hij medebroeders in persoonlijke gesprekken op hun plichten en tekortkomingen wees, weten we niet. Wel weten we dat don Bosco tegen publiek gegeven persoonlijke vermaningen was.

- 4° Een vierde oorzaak van wanorde, spanningen en malaise bestond in de onterechte inmenging van personen die in het gymnasium eigenlijk niets te zoeken hadden. “Men moet de medebroeders die geen uitstaans hebben met het huis, alle contact met de jongens en de clerici verbieden. (...) Zij waren het altijd die onenigheden veroorzaakten en de verklikkers waren bij de jongens en de oversten, van wie zij gunsten en voorkomende behandelingen verkregen ten nadele en tot ontmoediging van degenen die gehoorzaamden en werkten.” Daarmee verdedigde hij gedeeltelijk het standpunt dat don Lazzero al in 1879 ingenomen had.²⁸ Slechts gedeeltelijk omdat don Febraro een uitzondering maakte voor “de oversten van de Hoofdraad en voor enkele anderen aan wie de directeur toestemming gaf”.

Eens te meer gaat het om een praktisch, alledaags aspect waarvoor don Lemoyne in zijn beschouwingen geen aandacht had. Dat neemt niet weg dat don Febraro zich wel eens kon vergist hebben met de uitzonderingen die hij wilde toelaten. Don Lemoyne zal rond diezelfde tijd schrijven: “De aanvaarding en inschrijving van jongens voor het huis in Turijn hangen van teveel personen af: Cagliero, D. Rua, de prefect, de directeur.”²⁹ Don Rua en don Cagliero waren immers leden van de Hoofdraad.

- 5° In zijn vijfde punt preciseerde hij een aantal zaken die de directeur of de raad van het huis moest regelen. Hij stelde: “De directeur of de raad van het huis moet erop letten de bezigheden te verdelen volgens de krachten van ieder. Zij

mogen niet gedogen dat iemand die voortdurend werk weigert of taken die hem niet aanstaan, nadien als vlijtig beloond en geprezen wordt door iemand die slechts oog heeft voor het resultaat van een examen of het werk van een paar maanden." Dat betekende niet dat hij een perfecte gelijkheid wou, maar "de al te manifeste onrechtvaardigheid die in strijd is met de natuurlijke gevoelens en de goddelijke wet en waarvan ik weet dat ze verderfelijk is, stoot mij tegen de borst."

- 6° Het volgende punt verradt dat hij bij de taak- of werkverdeling niet enkel aan "de fysieke kracht" dacht: "Men moet het karakter, de capaciteiten en de verdiensten van de personen nagaan, althans van hen die de belangrijkste ambten [moeten] vervullen. Dat is nodig om de anderen niet te ontmoedigen."

Daarmee toonde hij weer hoe goed hij het hoofdstuk over de directeur in het Reglement kende. Volgens artikel 13 hoort die zorg inderdaad tot zijn taak.³⁰ Tegelijk wist hij te relativieren.

- 7° De zevende bezorgdheid legt de vinger op een volgens hem bijzonder nadelige zwakte in de organisatie van het Oratorio. "Als men een schikking getroffen heeft en de taken en bevoegdheden van de verschillende ambten vastgelegd heeft, mag men ze niet ieder jaar naar willekeur veranderen, zoals ikzelf de laatste 5 of 6 jaar heb zien gebeuren. Of als men toch een verandering wil aanbrengen, dat men ze dan tenminste openlijk kenbaar maakt. U zult me begrijpen als u even zou denken aan wat er gedurende de laatste jaren met de ambten van de prefect, de catechist, de studieleider en van de andere oversten bij de scholieren gebeurd is. Mocht het nodig zijn, zal ik er u uitleg bij geven."

Aan die reeks van zeven wilde hij nog vele zaken toevoegen. Maar hij liet het erbij: "Ik heb me voorgenomen niet over het verleden te spreken. Het zouden nutteloze klachten zijn. Ik heb

de oversten veel doen lijden, maar ikzelf heb nog veel meer geleden omdat ik niet begrepen werd.”

- Aandringen op zijn voornaamste voorstel

Daarna keerde hij nog eens terug op zijn hoofdbekommernis: “Gesteld dat we zo een *directeur hebben die werkelijk directeur is*, die *autoriteit en tijd* heeft, dan zullen we met hem de secundaire zaken oplossen. Die betreffen het personeel, de tucht, de boeken, de beloningen en de straffen. We zullen de zaken zo regelen dat we elkaar niet tegenwerken en het gevoel voor deugdzaamheid bij de jongens niet ruïneren.”

Don Febraro verwachtte dus bijzonder veel helende invloed van de aanstelling van een directeur die naar zijn opvatting over de taak van een directeur echt directeur zou zijn. Dat was voor hem prioritair. Al de rest secundair. Het valt wel op dat hij onder die secundaire elementen, die wel de salesianen betreffen, zo goed al niets vermeldde van wat voor don Lemoyne zo belangrijk was in zijn reeksen van tekortkomingen aan de kant van de opvoeders. (16-17 en 23-25) Niet minder opvallend moet het zijn dat don Lemoyne zich in zijn eindredactie aansloot bij de beschouwingen van onder meer don Febraro. Ook van don Canepa wiens inzichten over de gewenste directeur hierna nog volgen. Hij maakte inderdaad van een meervoud in de C-redactie: “alles voor allen te zijn, vaders voor de jongens...” in het manuscript D een enkelvoud: “Dat de overste alles voor allen weze”. (27) En daarmee bedoelde hij zonder de minste twijfel de directeur wiens positie na de terugkeer van don Bosco zo onder vuur lag.

- Enkele strikt persoonlijke reacties en bijkomende overtuigingen.

Daarna voegde hij nog enkele overwegingen toe. Een ervan is deze: “De jongens die bij ons komen, zijn over het algemeen

goed en ook goed ingesteld. De oorzaken dat ze slecht worden, zouden nu minder talrijk kunnen zijn dan in de eerste tijden, indien de malaise die ons teistert, onze krachten niet ondermijnde en de jongens niet opzadelde met hetzelfde gevoel dat hen afwijzend doet staan tegenover het goede en ontvankelijk maakt voor achterdocht.”

Met die opvatting lijkt hij in te gaan tegen de stelling van don Bosco in de brief aan de jongens. De eerste oud-leerling Valfrè mocht immers met zijn beschrijving van het speelplaatsgebeuren die “vroegere tijden” ophemelen. Voor don Febraro is het perfect mogelijk dat de zaken rond 1884 even goed, ja nog beter zouden lopen. Als men maar de nodige maatregelen wou nemen. Daarnaast gebruikte don Febraro “achterdocht”, een woord dat herinnert aan een kwalificatie die in de brief aan de jongens voorkwam. Toen don Bosco het over een kliekje had dat hij aan het wandelen zag, zei hij: “Zij praatten fluisterend onder elkaar terwijl ze achterdochtig en boosaardig rondkeken.” (9) Dat had don Febraro tijdens de lectuur door don Rua blijkbaar getroffen. En dat wilde hij beamen.

Dat don Febraro die tegenstelling en die kleine overeenkomst bewust bedoeld heeft, kan natuurlijk betwijfeld worden. Vooral de overeenkomst kan louter toevallig zijn. Heel duidelijk is anderzijds dat hij totaal andere oorzaken in het midden bracht dan don Lemoyne. Van doorslaggevende invloed van de samengevoegde tekst op don Febraro kan werkelijk geen sprake zijn.

2.2 Inzending van don D. Canepa

Op dezelfde datum, 8 juni, schreef don Canepa, die twee schooljaren lang (1882-1884) de catechist van de scholieren in Valdocco was, zijn bijdrage.³¹ Hij was dus het tweede lid van de raad van het huis die zijn medewerking verleende. Ook hij verkoos een opsomming van punten. Om precies te

zijn: negen. Het valt enigszins te verwonderen dat hij nog meedeed, want het herhaald zoeken naar en spreken over oorzaken was naar zijn mening vrij steriel geweest. Dat liet hij don Bonetti al goed aanvoelen in het eerste punt van zijn inzending.

- "1° Verleden jaar al stelde men voor de reden te achterhalen waarom in de hogere klassen vertrouwen ontbrak en nu nog ontbreekt?" Met die opmerking lijkt hij te verwijzen naar de vergadering van 9 maart 1883. Toen boog men zich over de vraag "Waarom de jongeren ons meer vrezen dan graag zien." Zonder resultaat.³²

Hij moet zich toen in de discussie gemengd hebben, want hij ging voort: "Wat ik toen antwoordde, antwoord ik ook nu." Als reden van die herhaling gaf hij op: "Ik doe dat des te meer omdat ik het bevestigd zag in de brief die de heer don Bosco vanuit Rome stuurde." Met zijn beroep op de brief aan de jongens bewees don Canepa dat hij tijdens de voorlezing van don Rua inderdaad goed geluisterd had.³³ Net zo goed als don Febraro. Vertrouwen is inderdaad een thema dat Valfrè in zijn commentaar na het eerste en uiterst positieve tafereel op de speelplaats onmiddellijk in het centrum geplaatst had. (6) Gebrek aan vertrouwen, ja wantrouwen is daartegenover wat Buzzetti als oorzaak van de malaise naar voren schoof in zijn commentaar op het tweede luik van het negatieve tafereel in de brief aan de jongens. (20) De aspecten vertrouwen en wantrouwen bleven ook verder in de brief uitdrukkelijk aanwezig. (33 en 38)

Met zijn autoriteitsargument bevestigt don Canepa impliciet dat die brief voor hem werkelijk een brief van don Bosco was.

Het is veelbetekenend dat hij het thema van vertrouwen of gebrek aan vertrouwen eruit pikte. Wat hij dan als oorzaak van het gebrek aan vertrouwen aanduidde, doet echter wel

even opkijken. De jongeren van die klassen “hebben geen vertrouwen omdat zij de leerlingen van andere klassen de loef afsteken in het kwaad bedrijven.” Ook het feit dat hij de oorzaak zonder meer bij de jongeren legde, zij het bij bepaalde jongeren. Hun kwaad bestond hierin: “Hun overheersende kwalen zijn de vuile praat, de slechte lectuur, enz. enz. enz.” Hij liet het nochtans niet bij een loutere beschuldiging. Zijn interpretatie en het drievoudige “enzovoort” lichtte hij toe met een vergelijking tussen de jongens van de verschillende klassen: “Mag ik een vergelijking maken tussen de derde en de vierde gymnasiumklas?”

Uit zijn antwoord citeer ik enkele zinnen: “De derde is talrijker. (...) De derde is oprecht. De vierde, heel weinige jongens uitgezonderd, maar werkelijk heel weinige, kijkt altijd achterdochtig naar de oversten en vermijdt elk contact tenzij in het geval dat men het naar hun zin maakt. En hoe komt dat? Al van in het tweede jaar schepten zij er genoeg in de ene of de andere, ook een overste, te beschuldigen van onzedelijkheid. Die praat hield verleden jaar [hun derde] de hele tijd aan en nu [in de vierde klas] moeten de oversten hen met handschoenen aan behandelen om niet aangepakt te worden. Het volstaat enkele minuten in hun klas te zijn om bij hen een duivelse geest van tegenspraak, van jaloersheid waar te nemen, waarmee zij vrijpostig elkaar beledigende namen geven. Als een goede leerling zich vergist: “Je bent een boontje, een spion en je weet dat niet? Enzovoort: zodat de weinige goeden overbluft worden door het grotere aantal slechten.”

En daarop voortbordurend: “Ik geloof dat ik niet overdrijf als ik stel dat de 5de klas van volgend jaar nog slechter zal zijn dan die van dit jaar als de mentaliteit van de huidige 4de zal overheersen. Weinige jongens brachten [dit jaar] schade aan de 5de toe. Velen van de tegenwoordige 4de klas zullen volgend jaar nog meer schade veroorzaken. Hoe langer men talmt, des te pijnlijker de ingreep zal zijn. En hoe schadelijker

voor ons. (...) Om de 4de voor te bereiden moeten wij hetzelfde doen in de 3de. Het zijn er weinig, maar die weinige achterdochtigen zullen de kop opsteken en ons grote last berokkenen.”

Zoals don Bosco en don Lemoyne in de brief aan de jongens schoof don Canepa de schuld van het wantrouwen en de slechte sfeer in het gymnasium de jongens in de schoenen. Vooral de jongens van de 4de klas. Het betrof moeilijk gedrag, namelijk hun “geest van tegenspraak en jaloezie”, maar ook hun immoraliteit die zich manifesteerde in “vuile praat en verderfelijke lectuur” en hun bijna ziekelijk aandoende beschuldigingen van immoraliteit bij anderen. Zijn verlangen was de klassen te zuiveren, niet een of meer klassen af te schaffen. Misschien was don Canepa een van de oversten die don Bosco overtuigd had van de noodlottige verandering van de jongens als ze in de 4de en 5de klas gekomen waren. Een verandering die don Bosco bij de opening van de vergadering op 5 juni daadwerkelijk betreurde.

Aan de andere kant liet don Canepa onder bedekte termen verstaan dat bepaalde opvoeders op het vlak van moraliteit wellicht niet vrijuit gingen.³⁴ Zo kwam hij dicht in buurt van de tekst in het handschrift D over “zijn hart laten veroveren door een schepsel en dat het hof maken”. (103) Daar lijkt hij echter helemaal geen weet van te hebben gehad. Dat had hij wel bij wat hij schreef over het waarneembare wantrouwen. Want dat bracht hij inderdaad in verband met “de brief van don Bosco”, te verstaan als de brief die don Rua voorgelezen had.

Het delicate van de materie weerhield hem echter niet in het spoor van don Bosco voor “ingreep” of tijdig wegsturen te pleiten. Zelfs voor sommige leerlingen uit de derde klas.

▪ Van punt twee tot en met vijf, zelfs tot en met zes, deed hij zijn beklag over de invulling van het directeurschap in het Oratorio.

• Zoals Febraro stelde hij in zijn tweede opmerking: “2° Er moet een enkele directeur zijn. En die directeur moet de christelijke liefde en de daadkracht van een vader hebben. Maar zowel het ene als het andere zou nutteloos zijn als hij niet te midden van de jongens aanwezig zou zijn, als hij de rapporteringen over de jongeren niet direct van zijn ondergeschikten zou krijgen en niet op het ogenblik zelf zou kunnen reageren.” Dat alles is mogelijk want: “Het Reglement is klaar en duidelijk. Het zou volstaan de zaken zo te regelen dat men het kan naleven.”

De overtuiging dat de directeur overal aanwezig moet zijn en dat hij de informatie uit eerste hand moet ontvangen, deelt hij met don Febraro.

• “3° De directeur is zo goed als overbodig als hij geen direct contact kan hebben met de anderen. Zolang de prefect, de studieleider, de leraren en assistenten ten gevolge van het grote aantal [jongens] en de talrijke bezigheden zover van de directeur verwijderd zijn dat ze veel tijd moeten verliezen om een overtreding van de jongeren of een behoefte te signaleren, zullen de jongens niet terechtgewezen worden, zullen ze geen toezicht krijgen en steeds slechter worden. Zulke directe relatie is niet minder nodig voor de assistenten. Op dit ogenblik weten zij zelfs niet van wie ze afhangen. Of de directeur of iemand aan wie hij de opdracht gegeven heeft, moet de macht en de bekwaamheid hebben om het personeel in te zetten. Heel in bijzondere wijze voor de assistentie.

En zodra men een probleem opmerkt, moet men prompt remediëren. De regelmatige vergaderingen, maar dan met de vrijheid van spreken ook voor de ondergeschikten, samen met

de goede wil en de daadkracht van de oversten kunnen veel kwalen genezen.”

- Op de noodzaak direct in te grijpen borduurde hij voort. “4° Als tussen de ene of de andere zich wrijvingen voordoen, waarom ze dan laten voortduren en schade veroorzaken en waarom niet zoeken om de zaak bij te leggen? De een kaatst de bal naar de ander: moet ik dat doen of moet hij dat doen? Hoewel men met zovelen is, komt men tot niets, tenzij tot het afbreken van wat de andere doet. Dat zou niet gebeuren als de directeur direct zou kunnen onderzoeken waar het probleem zit en te werk gaan zoals hij oordeelt dat het moet.”

- Ten vijfde betrok hij er ook andere oversten bij. “5° Het past dat de directeur over alle middelen beschikt om te belonen, de prefect over die om te straffen. Men klaagt erover dat er geen tucht heerst. Het Reglement zegt dat dit de bevoegdheid van de prefect is. In het Oratorio was dat altijd de taak van de studieleider. Aan wie van beiden komt het dan toe? Als die zaak uitgeklaard is, weet men wie voor de tucht moet instaan.”

Betreffende de bevoegdheid van de prefect had hij het bij het rechte eind. Het *Reglement van de Huizen* had al in 1877 de verantwoordelijkheid “voor de tucht van de jongens, de netheid en het onderhoud van het huis” in zijn handen gelegd.³⁵ Of de afwijkende praktijk in het Oratorio ooit een officieel karakter kreeg, viel nog niet te achterhalen.³⁶ Intussen was er wel een artikel in het Reglement dat aanleiding tot misverstand en wrijving kon geven. Dat schreef het volgende voor: “Als het geval zich voordoet dat men buiten de klas straf moet geven of belangrijke beslissingen moet nemen, dan hoort men het aan de studieleider of aan de directeur van het huis mee te delen en het hem in handen te geven.”³⁷

- Het zesde punt begon hij met de zware klacht: "De plaats waar een medebroeder het meest aan zijn lot overgelaten wordt [zich het meest geïsoleerd voelt] is het Oratorio." Schuldig zijn de oversten. De oversten over het algemeen en dus ook de directeur. Inderdaad: "Ondanks de vele oversten is er geen enkele onmiddellijke overste die te rechter tijd een beslissend woord kan spreken of even kan bemoedigen. Iemand is bijvoorbeeld erg streng. Wordt hij gewaarschuwd? Neen. Intussen roddelen de jongens en de medebroeders onder elkaar over die persoon en hij wordt door de oversten afgekeurd. Hijzelf weet er echter niets van. Een ander vervalt in het andere uiterste en men laat maar betijen. Of hij wordt gewaarschuwd, maar na verloop van tijd en wanneer men de ongemakken nog slechts moeilijk kan verhelpen."

- Over de uitwijzing

Vervolgens gaf hij zijn standpunt betreffende het wegsturen: "Het is een wreedheid met de wegzending van een jongen te wachten tot hij ons alle bewijzen van zijn slechtheid gegeven heeft. Men moet van jaar tot jaar in elke klas een overzicht opstellen van de meest achterdochtige jongens en zodoende de 4de en 5de die moeilijke kwestie besparen."

Zijn opvatting en zijn voorstel komen heel radicaal over. Toch lijken ze me te liggen in de lijn van de radicaliteit van don Bosco en don Bertello. Oordeelde don Bosco tijdens de bijeenkomst op 5 juni immers niet dat "men niet krachtdadig genoeg was in het terugsturen van sommige jongens"? Gaf hij verder niet de opdracht "na te gaan hoe het huis kon gezuiverd worden"? En pleitte don Bertello in diezelfde context niet voor "strengheid" bij het wegzenden? Strengheid allicht op te vatten als identiek met onverbiddelijkheid. Hun uitspraken zijn niet zo vreemd. Beiden konden steunen op een artikel dat - zoals hiervoor al aangehaald - door een beslissing van het tweede Algemeen Kapittel geïkt werd en dat don Lemoyne

naar aanleiding van de besprekingen in de Hoofdraad in zijn tekst geïnterpoleerd en bekrachtigd heeft. (28) Waar het om zedenfeiten ging was dat in die periode blijkbaar de heersende opvatting over het wegsturen in het Oratorio.

Het is een standpunt dat een eind verwijderd ligt van de theorie in het extra korte hoofdstuk over straffen in don Bosco's kleine werk over het Preventieve Systeem in 1877. Daar heette het: "Waar mogelijk zal men nooit gebruik maken van straffen." Al staat er natuurlijk "waar mogelijk". Van een nadere omschrijving van dat "waar mogelijk" hield hij niet. Althans niet in het kader van dat essentiële geschrift.³⁸ In de praktijk waren goede afspraken wel nodig. Die zijn dan ook te vinden in het *Reglement voor de Huizen* (1877) en in de *Besluiten van het eerste Algemeen Kapittel* (1878). Onder andere: "Als men weet heeft van iemand die op het gebied van moraliteit ergernis geeft, moet men hem onmiddellijk van de anderen scheiden. En dan naar de familie terugsturen".³⁹ Het is mogelijk dat die onverbiddelijkheid ook beïnvloed werd door deze uitspraak in het evangelie van Mattheus: "Maar als iemand een van deze kleinen die in mij geloven aanleiding tot zonde geeft, zou het beter voor hem zijn als men hem een molensteen om de hals hing en hem liet verdrinken in het diepste van de zee. (Mt. 18, 6) Ook al sloeg die strenge veroordeling in eerste instantie op aanleidingen gegeven door volwassenen en hield ze geen rekening met de daarop volgende verzen over de broederlijke vermaning. (Mt. 18, 15-17).

Als don Bosco in de vergadering van 5 juni zijn beklag erover deed dat men niet energiek genoeg optrad, dan wekt dat het vermoeden dat toch niet iedereen het eens was met de overheersende opvatting: doortastend, ja drastisch op te treden. Wat doortastendheid ook mag ingehouden hebben, niet iedereen zal met bepaalde vormen van onverbiddelijkheid akkoord gegaan zijn. Zou dat niet de reden zijn van de stellingname van don Francesca in zijn uitgeschreven verhandeling

over de op te leggen straffen (1883)? Volgens hem “moest iemand die doof bleef voor alle wijze maatregelen die bedoeld waren om een jongen tot beterschap te brengen en die doorging met ergernis en het slechte voorbeeld te geven, zonder pardon weggestuurd worden.” Voorwaarden zijn echter: doof blijven en doorgaan. En dan wegsturen nog met dien verstande dat “het zoveel mogelijk gebeurt op een manier die zijn goede naam respecteert.”⁴⁰ Het is een alinea die hij haast letterlijk van P.A. Monfat overschreef, maar die aantoonde dat hij er op dezelfde wijze over dacht. De beschreven tactiek is trouwens de handelwijze die echt bij het preventieve systeem past.

- Laatste twee opmerkingen die tot het ambt van de catechist behoren

In zijn achtste en negende bedenking legde hij nog een paar concrete zaken voor. “Zowel voor de oversten als voor de jongens zou het passen dat de oefening van de goede dood stipter en plechtiger zou georganiseerd worden.” Dat wilde onder meer zeggen dat die bezinningsdag stipt elke maand en goed verzorgd moest georganiseerd worden. En wat de jongens in het bijzonder betreft, klaagde hij aan dat zij “geen onderricht, geen predicatie op hun niveau kregen.” Dat laatste lichtte hij toe: “In de kerk moet de predikant voor zeven of acht verschillende soorten gehoor [tegelijk] spreken. Hij kan onderwerpen die voor hen belangrijk zijn en een grote hulp zouden betekenen en die zij ook graag zouden beluisteren, niet in alle vrijheid behandelen. De openbare kerk is een geluk voor de materiële hulp, maar een ongeluk wegens de geestelijke nadelen.” Met die boutade sloot hij zijn negende punt af en kwam daarmee dicht in de buurt van de idee van don Bosco betreffende “catechismusonderricht op zondag om de jongens te onderrichten volgens de eigen [pastoraal-pedagogische] principes.”

2.3 De bijdrage van don Secondo Marchisio

De derde reactie op de enquête kwam van don Marchisio die in de jaren 1883-1884 prefect in het Oratorio was. Hij was dus ook een van de belangrijke oversten van het huis en lid van de plaatselijke raad. Op het einde van de brief aan de jongens werd hem gevraagd ervoor te zorgen dat er blijdschap kon heersen in de eetzaal. (41) Hij leverde zijn zeven beknopt geformuleerde inzichten op 9 juni in. Dus niets te vroeg. Want op 9 juni stelde don Bonetti een samenvatting op.⁴¹

- Zijn eerste en bijgevolg heel intense verlangen verschilde niet van dat van zijn collega's: "Wij hebben behoefte aan een *directeur* die werkelijk directeur is." Dat wil zeggen "iemand tot wie men zich altijd wenden kan en van wie men een *ja* of een *neen* mag horen."

- In een derde punt voegde hij daar nog aan toe: "Een enkele persoon moet het avondwoordje geven. In dat opzicht moet hij, zou ik zeggen, scrupuleus zijn en nooit ontbreken. De besluiten van het Algemeen Kapittel zeggen dat de directeur moet spreken, wat ook het onderwerp is dat moet behandeld worden."

Met die eisen interpreteerde hij een artikel in de besluiten van het tweede Algemeen Kapittel erg streng. Dat had voorgeschreven: "De directeurs moeten vooral onthouden dat de korte toespraak 's avonds voor het slapengaan een krachtig middel is om de jongens ernstig te doen denken aan hun zielenheil."⁴²

- In zijn tweede aanmerking vond hij het nodig dat "de raad van het huis om de acht dagen of ten minste om de veertien dagen bijeenkwam." "Dat zou, me dunkt, de mooiste

band onder de oversten scheppen en het zekerste middel zijn om de goede tucht onder de jongens te handhaven.”

Ook dat voorstel zou een wijziging of aanvulling in de *Besluiten van het tweede Algemeen Kapittel* vereist hebben. Want artikel 10 schreef de directeur voor: “Iedere maand en telkens als er een belangrijke zaak moet behandeld worden, moet hij raad houden.”⁴³

- Ten vierde gaf hij betreffende het ambt van catechist een inzicht dat hij door ervaring verworven had. “De catechist zou altijd een wat oudere persoon moeten zijn, opdat de jongens meer vertrouwen in hem zouden kunnen stellen. Als men dit jaar zo weinig heeft kunnen realiseren bij de jongeren, dan is dat omdat zij niet weten in wie hun vertrouwen te stellen en aan wie raad te vragen.”

Daarmee lijkt hij de catechist echter een uitzonderlijke betekenis toe te kennen waar het om de geestelijke begeleiding van de jongens ging. Een betekenis die eigenlijk ten nadele van de positie van de directeur en van de verantwoordelijkheid van de priesters in huis zou kunnen uitvallen.⁴⁴

- De vijfde aanmerking betrof nog eens de verantwoordelijkheid van de catechist, namelijk die ten opzichte van de clerici. Die mochten, zo meende don Marchisio, maar doen wat ze wilden en werkten niet altijd met de nodige waardigheid.

- Vervolgens de zesde: “Veel zaken die beter niet zouden geweten zijn, lekken gemakkelijk uit bij de jongens zonder dat men te weten komt vanwaar en hoe.”

- Tot slot nog een erg vervelende vaststelling: “De lokale oversten zijn het onder elkaar niet al te eens. Het gevolg is dat men de zaken vaak maar op hun beloop laat.”

Dat was een oud zeer. In november 1882 klaagde men er al over. Don Lazzero pakte het probleem toen wel omzichtig aan door Monfat te citeren die de noodzaak “een te zijn en akkoord te gaan” in het licht stelde. En verliet in juli 1882 de toenmalige prefect niet de vergadering? En is het niet een feit dat de catechist van de scholieren op 16 november 1883 niet aanwezig wilde zijn? En dat was in die periode precies don Canepa.⁴⁵ In zijn hiervoor besproken inzending was hij overigens echt niet mals voor de directeur, don Lazzero.

2.4 Een vierde document

Onder de bijdragen heeft J.M. Prella ook een brief van een zekere Tommaso Pentore, een vierentwintigjarige medebroeder-assistent, opgenomen, hoewel hij direct aan don Bosco gericht was. Het is onduidelijk wanneer Pentore schreef, maar de reden waarom hij zich tot don Bosco wendde, bekende hij openhartig. Hij verkoos die weg omdat hij bang was voor mogelijke gevolgen als andere oversten zouden ingelicht worden over de inhoud van zijn brief. Hij vreesde zelfs een bepaalde vorm van represaille, namelijk “uitwijzing uit het Oratorio op het einde van het jaar.” Omdat zijn brief echter elementen bevat die als een bijdrage aan de enquête kunnen beschouwd worden, leg ik hem hier voor.⁴⁶

- Gedurende zijn militaire dienst (1882-1883) verbleef T. Pentore in het Oratorio en tijdens het schooljaar 1883-1884 was hij er assistent. Daarom is het begrijpelijk dat hij begon met het onderwerp assistentie. Hij ging er stevig tegen aan: “Er is werkelijk gemis aan assistentie en een grote zorgeloosheid tegenover het gedrag van de jonge scholieren. Dat is niet omdat er te weinig assistenten zijn, maar omdat iedereen zegt dat hij niet gesteund wordt door de overste. Die heeft geen oren naar hun klachten. Integendeel, het schijnt dat hij ongenoegen toont, als hij ziet dat men belang hecht aan de

assistentie. Het is hoog tijd dat men die *misverstanden* uit de wereld helpt.”

Met zijn klacht over het “gebrek aan steun vanwege de overste” sprak hij eenzelfde aanvoelen uit als don Canepa met zijn “zich geïsoleerd”, zich in de steek gelaten voelen.

Pentore wilde don Bosco overtuigen dat hij niet zomaar wat uit zijn nek kletste. Daarom gaf hij een voorbeeld: “Gedurende meer dan veertien dagen brachten de leerlingen van het 5de jaar hun les- en studietijd en vooral de tijd na het middagmaal in de slaapzaal door. Zij lagen op bed met de smoes dat zij samen de leerstof aan het herhalen waren. Toch heeft men nooit maatregelen genomen, hoewel elk van de vier oversten van het Oratorio ingelicht was, ja het met eigen ogen gezien had. Don Febraro laat de armen zakken bij het zien dat hij er voor alles alleen voorstaat. De anderen klagen erover dat ze niet gesteund worden door de bevoegde instantie. De directeur lijkt niets te ondernemen. Intussen worden de jongens bedorven. Vandaag nog worden ze in de klas en op de speelplaats bijna de hele dag alleen gelaten, zodat men ze in alle schuilhoeken van het huis tegenkomt. Ook al twee maanden en zelfs langer kan men iedere dag na het middagmaal de trap die naar de kamer van don Durando leidt en naar boven naast de kleine kerk, vol jongens zien zitten met het excuus dat ze aan het studeren zijn. Toch heeft niemand het ooit publiek verboden.”

Het zijn zware aantijgingen tegen de voornaamste oversten in het Oratorio. Don Febraro, de studieleider, uitgezonderd. In het bijzonder tegen de directeur, don Lazzero, die volgens gegevens in het eerste gedeelte van deze studie nochtans heel wat pogingen ondernam om de assistentie te bevorderen, onder meer wat het misbruik van de trappen betreft. Hij was echter niet altijd succesrijk.⁴⁷

Omdat zijn brief niet gedateerd is, blijft het mogelijk dat T. Pentore hem al veel vroeger en in andere omstandigheden aan don Bosco bezorgde. Misschien ook pas later. Tijdens zijn tweede jaar assistentie (1884-1885) bijvoorbeeld. Want hij had het op de 5de klas gemunt. De klas waarover don Canepa schreef dat in het schooljaar 1883-1884 “weinig scholieren die klas morele schade berokkenden”, terwijl “velen uit de 4de dat het jaar daarop meer zouden doen”. Hoe dan ook het “zich onttrekken aan de ontspanning op de speelplaats” gebeurde op grote schaal bij de vijfdejaars, die T. Pentore in het vizier nam, en het gebeurde niet met fraaie bedoelingen.

- Een tweede zaak die hij graag verbeterd zag, was dezelfde als die don Canepa en Marchisio aankaartten, namelijk de frequentie van de vergaderingen. Toch legde hij in zijn hoedanigheid van assistent eigen accenten: “Iedere maand zou met ons assistenten en leraren samen met een andere overste een vergadering moeten plaatsvinden om afspraken te maken. Ook om een beter zicht te hebben op de plaatsen waar assistentie nodig is en te voorkomen dat men de zaken op hun beloop laat omdat niemand de last om op te vallen, op zich wil nemen.”

We mogen veronderstellen dat hij met de allusie “samen met een andere overste” de studieleider, met name don Febraro bedoelde. Het *Reglement voor de Huizen* schreef inderdaad voor dat de studieleider “de bedenkingen van de leraren en assistenten betreffende de tucht en de moraliteit van de leerlingen moest aanhoren om hun de normen en de raad te geven die hij nodig achtte.” Die taak werd op het eerste en tweede Algemeen Kapittel nader omschreven. “De studieleider hoort iedere maand te vergaderen met de leraren en degenen die de bijlessen geven of die op een of andere wijze betrokken zijn bij de leiding van de studiën of de assistentie van de scholieren.”⁴⁸

Eens te meer wordt duidelijk dat het in het Oratorio niet zozeer aan reglementeringen ontbrak, maar aan doortastende, vriendelijk overtuigende, stipt voorlevende en voorbeeldig samenwerkende leidinggevende personen.

3. Samenvatting van de mondelinge en schriftelijke antwoorden op de rondvraag door don Bonetti

In de commissie die op 5 juni samengesteld werd en die op 9 juni 's namiddags zou bijeenkomen, moest don Bonetti verslag uitbrengen over de resultaten van zijn contacten met de leden van de raad van het huis en met medebroeders ieder afzonderlijk. Dat rapport schreef hij op 9 juni.⁴⁹

▪ De inleiding

De inleiding van zijn resumé bestaat uit een enkele zin: "Uit het doorgevoerde onderzoek en uit de zaken die ik van de voornaamste personen die met het onderricht of de assistentie van de jongens belast zijn, gehoord heb, resulteert dat het volgende noodzakelijk is."

Daarmee geeft hij te kennen dat zijn samenvatting niet alleen steunt op schriftelijke inzendingen, maar ook op privégesprekken. Toch staat het vast dat zeven van de acht items van zijn verslag ingegeven zijn door het voornaamste punt uit de schriftelijk ingediende antwoorden, namelijk de situatie van de directeur in het Oratorio. Verschillende bedenkingen komen letterlijk overeen met zinnen uit de hiervoor behandelde inzendingen.

- Het corpus van het verslag
 - Zes punten wat de directeur betreft

- Al in het eerste punt kunnen we de verlangens en suggesties van don Febraro, Canepa en Marchisio horen. Maar evenzeer de eigen manier van verwoorden van don Bonetti: "De directeur van het huis moet directeur kunnen zijn en ook effectief zijn. Dat wil zeggen dat hij zijn autoriteit (gezag) moet manifesteren op een manier dat de jongens weten dat hij hun overste is en dat alle andere verantwoordelijken hetzij van de school, hetzij van de discipline of van de assistentie niets anders zijn dan de vingers van zijn hand of de armen van zijn lichaam."

- In het tweede item legt hij uit hoe een medebroeder of verscheidene medebroeders, met wie hij gesproken had, dat manifesteren zagen. Via diverse impliciete citaten wordt een boekje opengedaan met de verplichtingen van de directeur. "Hij moet vaak tijdens de speeltijd aanwezig zijn, hij moet de klassen bezoeken, kortom hij moet op al die plaatsen komen waar zijn vingers, zijn armen, dat wil zeggen zijn helpers, ook zouden moeten zijn."

Die eisen kloppen met deze opgave uit de *"Vertrouwelijke aanbevelingen aan de directeurs"*: "Zorg ervoor dat de jongens je leren kennen en dat jij hen leert kennen. Breng daarom alle mogelijke tijd met hen door." "Alle mogelijke tijd" werd als "vaak" geïnterpreteerd.⁵⁰ Verder stroken ze met een besluit van het tweede Algemeen Kapittel. Dat had voorgeschreven: "De directeur moet dikwijls door het huis lopen. Hij moet de toestand van alles nakijken, binnenlopen in de kamers, de keuken, de eetzaal en de kelder en hij mag niet nalaten de werkhuizen te bezoeken waar die er zijn, om volledig op de hoogte te zijn van de zaken."⁵¹

Het stipt nakomen van die voorschriften zou een aantal voordelen kunnen opleveren. Wat de jongens betreft: "Zijn aanwezigheid onder de jongens van het huis zou hen altijd meer overtuigen dat hij hun hoofd is en het zou hem de gelegenheid bieden om tot een vertrouwensrelatie met hen te komen." Wat de salesianen betreft: "Zou hij een impuls geven aan zijn ondergeschikten om zelf op hun plaats te zijn en zodoende zou men het vroegere systeem weer doen opbloeien. Dat wil zeggen het systeem dat don Bosco en de eerste oversten in die gelukkige tijden toepasten. Zij brachten hun recreatie door samen met de jongens hetzij pratend, hetzij spelend en zingend en maakten daardoor het Oratorio als het ware tot een gezin, een familie." Zo geeft hij een persoonlijke duiding van het eerste bruisende tafereel van de speeltijd uit de brief aan de jongens. Een duiding die naast de interpretatie met de woorden "de grootste hartelijkheid tussen de jongens en de oversten" uit de brief mag staan.

De gedachte dat zijn aanwezigheid onder de jongens kan bijdragen aan het scheppen van een band van vertrouwen komt dicht bij de betekenis van het aforisme van Valfrè in de brief aan de jongens: "Familiariteit scheidt genegenheid en genegenheid wekt vertrouwen". (7) Verder herinnert de wending "die gelukkige tijden" zeker aan "de gelukkige dagen van het oude Oratorio" uit het begin van de reeks intense verlangens van don Bosco en aan "de mooie jaren". Beide in de brief aan de jongens. (38 en 18) Maar evenzeer roept ze de uitdrukking "de vroegere gelukkige situatie" of letterlijk "het vroegere geluk" (27) uit het eerste deel van de lange versie op. De beschrijving van de gunstige invloed op het salesiaanse personeel bevat daarnaast een term die alleen in het eerste gedeelte van de samengevoegde versie voorkomt. Zo: "het vroegere systeem" of misschien letterlijk "het oude systeem", maar dan niet vergezeld van "opnieuw in voege brengen", wel van "doen opbloeien". (27)

Dergelijke overeenkomsten kunnen deels te danken zijn aan een gesprek met een of meer medebroeders die goed geluisterd hadden naar de lectuur van de brief aan de jongens, deels ook aan een onderhoud dat don Bonetti met don Lemoyne, de secretaris van de Hoofdraad, had gehad. Anderzijds is het niet eens nodig aan een gesprek met don Lemoyne te denken. De term "het oude systeem" was immers niet ongebruikelijk in Valdocco. Na een vergadering in oktober 1883 noteerde don Lazzerò, zij het in een andere context en met een andere toepassing: "Vandaag zou men graag het oude systeem hervatten."⁵²

Suggestief is het einde van dat tweede punt van zijn verslag: "Zij maakten van het Oratorio als het ware een gezin, een familie." In de *Memorie biografiche* legde don Lemoyne enthousiast vast hoe het Oratorio in zijn beginjaren "een echt gezin was". Daarnaast: "Tot eind 1858 beheerde en leidde don Bosco het Oratorio zoals een vader het eigen gezin".⁵³ Het hoeft niet te verwonderen dat de zowat vijfentwintig jaar ouder geworden salesianen van het eerste uur in 1884 nog graag aan die "mooie tijd" terugdachten, dat ze soms heimwee naar de vroege familiale, ja huiselijke sfeer hadden.

- Het derde stuk van zijn resumé berust weer meer op de inzending van de drie eerder vernoemde oversten. "Omdat de directeur veel zaken door middel van de prefect, de studieleider, de catechist en de leraren moet doen, is het nodig dat hij hen dikwijls rond zich verzamelt om van ieder van hen te vernemen hoe het met de tucht en het gedrag van de jongens gesteld is." Weer legt hij uit welke voordelen daarmee verbonden zouden zijn. "Op die manier raakt niet alleen hijzelf geïnformeerd, maar kan hij ook alle anderen op de hoogte brengen. Daardoor ontstaat eenheid in het bestuur en gebeurt het niet dat een overste een jongen tegen wie een andere overste heel zware beschuldigingen zou moeten inbrengen, welwillend behandelt en prijst."

Met dat voorstel pikte hij gedachten op waarmee hij kon tegemoetkomen aan het verlangen van don Bosco op het einde van de bijeenkomst op 5 juni. Toen gaf hij de opdracht te denken aan “de indeling, verdeling en de regeling van de ambten”.

- Vervolgens nam hij van Marchisio de aanmaning tot regelmaat in het avondwoordje over. Hij deed het op een delicate en constructieve wijze. Hij motiveerde weer. Nu door de opvoedkundige waarde van dat gebruik te belichten. “Met het doel tot de deugd op te voeden, naar de vroomheid te begeleiden, de vinger op de wonde te leggen en de jongens te laten beseffen dat de directeur van hun ziel houdt, zal hij de taak om ’s avonds te spreken zelf opnemen. Hij moet er een zaak van maken zijn woordjes met een overdacht doel te geven, dat wil zeggen zijn huis begeleiden op de weg naar moraliteit en godsvrucht. Dat wil ook zeggen dat hij de betere jongens laat horen dat zij hier in familie zijn en in hun huis en als het ware in hun rijk en de slechten dat dit huis er niet voor hen is en dat zij ofwel door hun gedrag zich waardig moeten tonen ofwel ergens anders moeten naartoe gaan. Dat draagt ertoe bij om de deugdzame jongens aan te moedigen, de schuchtere kracht te schenken en de betreurenswaardige gevallen te vernederen.”

In die verantwoording wordt aangegeven dat men de opvoeding tot moraliteit op positieve en preventieve wijze bevorderen kan. Ook vernemen we er waarschijnlijk hoe kenmerkend het aspect “familie zijn”, zich thuis voelen in het Oratorio voor don Bonetti was.

- In het zesde punt was de kwestie van de laksheid op het gebied van wegzendingen aan de beurt. Een van de grootste oorzaken ervan was de houding van de directeur. Ofwel konden de ondergeschikte medebroeders bij hem geen prompt gehoor vinden ofwel achtte hij zich niet vrij genoeg in

zijn bestuur. Het gevolg was dat men in huis jongens verdroeg die anderen tot kwaad verleidden. In de lijn van don Canepa legde hij dan ook voor "dat men die jongens zou wegsturen die het naaste jaar nog altijd een gevaar konden betekenen als men tenminste niet wilde dat de besmetting zou aanhouden."

- De zevende suggestie handelde over een zaak die niet in de schriftelijke inzendingen voorkwam, namelijk het maandelijks contact, rendiconto genoemd, met de clerici. Het voorstel hield in dat het voor de clerici die een taak in het Oratorio vervulden, zou gebeuren bij de directeur van het huis waar zij ingezet waren. De fundering was: "Zo kon de directeur de bekwaamheden en de bijzondere behoeftes van elke clericus leren kennen. Daar kon hij dan gebruik van maken voor de toekenning van de taken in huis."

Dat voorstel sloot aan bij een artikel in de *Besluiten van het (eerste) Algemeen Kapittel*: "De directeuren moeten ervoor zorgen dat alle leden van de congregatie altijd hun maandelijks rendiconto rustig en gewetensvol komen doen."⁵⁴

- Met betrekking tot de catechist

- In het vijfde punt, dat tussen de bedenkingen over en aanbevelingen aan het adres van de directeur een beetje verloren staat, besteedde don Bonetti aandacht aan de opmerkingen van don Marchisio, don Febraro en andere medebroeders betreffende de rol van de catechist. "Er is een solide catechist nodig. Iemand die kan onderrichten, maar dan met de nodige voorzichtigheid en vooral iemand die zowel de achting als de welwillendheid van de jongens weet te winnen."

- Over het sacrament van de biecht en de geestelijke begeleiding

- Ook het laatste onderwerp van zijn samenvatting komt niet voor in de al voorgestelde schriftelijke bijdragen. Het gaat over de noodzaak om het aantal biechtvaders te beperken. Als motivering wordt daarbij aangevoerd: "Om de geestelijke leiding niet in teveel handen te leggen en vooral niet in handen van priesters die onvoldoende ervaring hebben."

- Afsluiting

Voor de afsluiting van zijn samenvatting neemt hij nog een gedachte over van don Febraro. Don Bonetti apprecieert zijn opvatting dat "secundaire zaken" in orde kunnen komen "wanneer men aan de directeur van het Oratorio maar dezelfde bevoegdheden verleent als die waarover de meeste andere directeuren beschikken." Dat laatste was trouwens al in 1879 de vurige wens van don Lazzero.⁵⁵ In het zesde punt van het verslag van don Bonetti is niettemin te horen dat "de directeur [van het Oratorio] zich [nog altijd] niet voldoende vrij voelde in zijn bestuur". Tijdens de vergadering van de Hoofdraad op 5 juni had hij trouwens diezelfde klacht weten te ontlokken aan don Lazzero.

Nabeschouwingen bij de samenvatting van don Bonetti

Het kon moeilijk anders of het relaas van don Bonetti moest het voornaamste thema van don Febraro, een heel belangrijk gedeelte van de klachten van don Canepa en het eerste punt van don Marchisio dik onderlijnen. Dat betrof de situatie, houding en tekortkomingen van de directeur die zij in reliëf geplaatst hadden. Dat pijnpunt overheerst alles. De andere suggesties, waaronder het wegsturen van sommige jongens en zelfs het bevorderen van de moraliteit, worden ermee ver-

bonden. Dat laatste was nochtans op 5 juni de prioritaire opgave van don Bosco aan de commissie. Het woord "moraliteit" komt maar terloops opduiken in het vierde punt van don Bonetti. Andere elementen komen er nauwelijks aan te pas. Het massieve voorstel van don Bosco, namelijk het gymnasium tot apostolische school om te vormen al helemaal niet. Dat is echter begrijpelijk omdat het niet direct tot de opdracht van de commissie behoorde en bij de confraters in het werk van Valdocco waarschijnlijk nog niet bekend was.

Dat toont nog maar eens aan hoe don Lemoyne bij de redactie van zijn uiteenzetting eigenlijk bezig was geweest en nog was aan een heel belangrijke oorzaak van het onbehagen en de malaise onder de medebroeders voorbij te gaan.

Er is nog iets in het resumé en in de schriftelijke bijdragen dat aandacht verdient. Naast het thema directeur is het onderwerp wegzendingen in het begin van juni opvallend aanwezig. Of liever, nog opvallend aanwezig. Het woordje "nog" is hier werkelijk op zijn plaats, want volgens don Ceria hadden het voorlezen van de brief aan de jongens en de contacten van don Bosco met afzonderlijke internen "twee belangrijke uitwerkingen." Dat waren: "De start van een hervorming in het leven van het Oratorio en de verwijdering van sommige jongens die heel goed schenen te zijn."⁵⁶ Van die verwijdering moet begin juni echter weinig of niets in huis gekomen zijn. Anders had don Canepa niet meer zulke precieze voorstellen gedaan en zou don Bonetti het onderwerp niet zo toekomstgericht opgenomen hebben. Dan had zelfs don Bosco op 5 juni het gebrek aan "energiek optreden" niet hoeven te betreuren.

Als er al een begin van heropleving te merken was, dan zal het toen nog niet zo zichtbaar geweest zijn. Don Marchisio begon zijn nuchtere opsomming immers met de zin: "Als de zaken in huis niet zo vloten." Dat lijkt eerder een stijfgevoel om

uit te drukken dat het er werkelijk niet goed ging. Wat dan weer niet betekent dat het allemaal kommer en kwel was.

Integendeel. Don Ceria bericht: "Zondag 8 juni [1884], feest van de Allerheiligste Drie-eenheid, bracht een nieuwigheid in het Oratorio. Op die zondag viel de verjaardag van de eerste H. Mis van don Bosco. Voor de eerste keer werd die heuglijke gebeurtenis speciaal gevierd. Er was muziek in de kerk, een speciaal diner, een concert van het muziekkorps op de speelplaats. In de eetzaal lazen de jongens enkele gelukwensen in proza en poëzie voor. Don Lemoyne kwam het feestje opvrolijken met een geestig sonnet."

We vernemen echter niet hoe don Bosco erbij betrokken was, hoe hij zich voelde en of hij de aanwezigen kon toespreken.

4. De samenkomst van de commissie

In het overzicht dat P. Braidò van de vergaderingen van de Hoofdraad in de maanden na de terugkeer van don Bosco opstelde, vermeldt hij niets over wat er op 9 juni gebeurde. Geen wonder. In 1936 moest E. Ceria zich ook al teleurgesteld tevreden stellen met deze notitie: "Over wat er tenslotte beslist werd door de commissie die don Bosco benoemd had om raad te geven betreffende middelen om de tucht in het Oratorio te verstevigen, weten we letterlijk niets."⁵⁷

Verrassend genoeg heeft E. Ceria het in die context over tucht, waar don Bosco duidelijk over moraliteit gesproken had.

5. Bijkomende bijdragen aan de rondvraag van don Bonetti

Of er een bijeenkomst van de commissie plaatsgehad heeft, mag dan onzeker zijn, feit is dat zonder de minste twijfel don Canepa nadien nog een paar ervaringen en bedenkingen wilde overhandigen. Andere medebroeders, don Fumagalli en don Ruffino, dateerden hun opiniestukken niet, maar verschillende ideeën van hun bijdrage hadden nog geen invloed op de samenvatting van don Bonetti. Daarom wil ik ook die in een tweede groep geschriften behandelen.

5.1 De tweede inzending van don Canepa

Don Canepa die zijn eerste bijdrage in zeven haasten geschreven had, moet vernomen hebben dat hij nog altijd aanvullingen kon inleveren. Hij geeft zelfs de indruk dat hij op de hoogte was van het bondige verslag van don Bonetti. Hij leidde zijn aanvulling op 13 juni als volgt in: "Ik schrijf een kleine toevoeging bij het rapport."⁵⁸ Dat is precies het woord dat don Bonetti in de titel van zijn samenvatting gebruikt had.

Als men het op de keper beschouwt, had hij slechts nog één aspect toe te voegen, namelijk "De doorslaggevende oorzaak van de ergste wanordelijkheden bestaat hierin dat niemand of bijna niemand de hatelijke taken op zich neemt." De reden daarvan was: "Dat gebeurt omdat de ondergeschikten, telkens als zij iets rapporteren, uiteindelijk ongelijk krijgen. De jongens die kunnen steunen op het gelijk dat zij van de oversten krijgen, hebben maling aan wie hen zou moeten bevelen en het recht zou kunnen en moeten hebben om gehoorzaamd te worden." Om zijn klacht kracht bij te zetten, raadde hij don Bonetti aan: "U kunt u bevragen bij de clerici en u zult horen dat het om een algemene klacht gaat." Hij deed dat waarschijnlijk omdat de clerici meestal erg jong waren, geen of slechts weinig ervaring hadden en bijgevolg vaker met onaangename situaties geconfronteerd werden en dus hulp no-

dig hadden. Tot overmaat van ramp pakten bepaalde oversten de zaken nog verkeerd aan. Dat horen we in zijn vragen: "Zelfs al had de clericus ongelijk, gaat het dan op hem dat te zeggen en het te verklaren in aanwezigheid van de jongens? Zou het niet beter zijn ieder persoonlijk zijn deel te geven, maar in tegenwoordigheid van de jongens de clericus altijd te steunen?"

Don Canepa wond er geen doekjes om en legde niet mis te verstaan de schuld bij de salesianen, in het bijzonder bij de oversten. Zij zijn het onderling niet eens. Zij trekken niet aan hetzelfde zeel. Daar profiteren de jongens van. Wie hij met "oversten" eigenlijk op het oog had, is niet zo duidelijk. Waarschijnlijk ging het om de directeur, de prefect en de studieleider, die hij in zijn eerste bijdrage vermeld had. Ze werkten niet bepaald optimaal samen. Dat was trouwens ook de klacht van don Marchisio over de "lokale oversten". Daar kwam nog bij dat hun bevoegdheden niet altijd klaar omlind of afgesproken waren en dat men op elkaars terrein kwam.

Verder was dit zijn persoonlijke ervaring: "Als een (andere) overste het op zich neemt om het geval te onderzoeken en de zaken te behandelen zoals ze moeten behandeld worden, dan haalt hij zich enkel de haat en de kritiek van de jongens op de hals. Want weer een andere overste kiest de kant van de jongens. En als er een gunst te verlenen valt, dan geeft men die aan zulke kerels." We mogen aannemen dat hijzelf de overste was die het goed bedoelde. Dat zal hij hierna nog openlijker laten horen. Zijn ongenoegen over dat stokken in de wielen steken, gaf hem deze opmerking in: "Geloof me, in het Oratorio zijn we met teveel en omdat we met teveel zijn, gebeurt er niets." Daarmee versterkte hij zijn opvatting in de vorige inzending: "Omdat we met zo velen zijn, komt men tot niets." Dat was overigens een overtuiging die hij deelde met don Febraro.

Daarom moesten naar zijn mening “de ambten goed omschreven worden en moest iedereen binnen zijn eigen sector kunnen optreden. Altijd natuurlijk in verstandhouding met de directeur en met de anderen aan wie het toekomt. Halve ambten ruïneren het hele ambt.”

Doortastend optreden is echter voor niemand een sinecure. Opvoeders doen het niet graag en als het kan, laten ze het liever aan een andere over om de kastanjes uit het vuur te halen. Die wetenschap bracht hem terug naar wat hij in het begin schreef. Volgens hem moet daarom “de haat [de afkeer] van de jongens zich op één persoon [kunnen] concentreren en niet op alle oversten.” “Anders”, zo stelde hij, “zijn wij er slechter aan toe dan in de staatsgevangenis [van Turijn].” Don Canepa schuwde straffe uitdrukkingen niet. “Die ene persoon moet over de middelen beschikken om te handelen en moet de vrijheid hebben om te handelen. In de huidige stand van zaken laadt niemand de haat op zich. Het is enkel zo dat degene die zijn plicht wil doen, uiteindelijk moet wanhopen iets te kunnen bereiken, want heel het beleid is ontwricht. Wat mij betreft, ik beken dat ik bepaalde wanordelijkheden die dan nog herhaaldelijk voorkomen, in geweten niet kan verdragen. Toch moet ik ze aanzien, omdat hij die ze zou moeten verhelpen, ofwel niet wil ofwel...”

Wie hij met die ene persoon bedoelde, is niet zo duidelijk. In het vijfde punt van zijn inzending op 8 juni herinnerde hij eraan dat volgens het *Reglement* de prefect verantwoordelijk is voor de tucht en het straf geven tot zijn taak behoort. Anderzijds voegde hij eraan toe dat in het Oratorio de tucht altijd praktisch in de handen van de studieleider gelegen had. En dat was toen don Febraro.

Vrij bitter en sarcastisch klinkt zijn uitdaging: “Stel dat ik zou willen dat de jongens me graag zien en een ander zou dat ook willen, wat moet er dan gebeuren? Niet letten op de

wanordelijkheden van de jongens, er niet over spreken of hun gelijk geven. Dat zijn de wateren waarin wij in het Oratorio zwemmen. Ik geloof dat u alles wat ik de vorige keer wilde zeggen, daarmee kunt samenvatten.”

Met andere woorden leraren, assistenten en oversten schijnen goede maatjes te willen zijn met de jongens, hen te vriend willen houden, sympathiek te zijn. Daarom schuwen ze het vuile werk van optreden, vermanen en straffen. Dat laten ze aan anderen over en zo gebeurt er niets en doen de jongeren maar wat ze willen.

Bij zijn uitdaging zou men een uitlating van G. Buzzetti uit de brief aan de jongens kunnen horen doorklinken. Gebruik makend van een suggestie van don Bosco liet don Lemoyne hem immers zeggen: “Bijgevolg worden zij meer gevreesd dan graag gezien.” (20) Het is echter mogelijk dat don Canepa, als heel ernstige man, nog altijd onder de indruk was van de vaststelling tijdens de vergadering op 9 maart 1883. Daar had men in de raad van het huis zich afgevraagd: “Waarom vrezen de jongens ons meer dan ze van ons houden?” En ze waren er niet uitgeraakt.⁵⁹ Maar nog eerder ligt het voor de hand dat hij de inhoud van de verhandeling over het *Preventieve Systeem in de opvoeding van de jeugd* beheerste. In het vierde hoofdstukje had don Bosco geschreven dat de opvoeder moet zorgen dat de leerlingen hem graag zien, als hij wil dat ze ontzag voor hem hebben.⁶⁰ Daarbij gebruikte don Bosco “farsi amare”, net wat don Canepa op 13 juni ook deed.

Niet minder scherp dan zijn veronderstelling is de nota bene: “Als men een jongen wil straffen, is het niet goed te wachten tot langdurige overwegingen, onderzoeken enz. gebeurd zijn. Men kan geloof hechten aan de rapporten die men van de medebroeders krijgt. Sommige onderzoeken en overwegingen duren tot het einde van het jaar. Wat rampzalig is. En men oogst...”

In die toevoeging is don Canepa erg concreet. Tegelijk raakt hij een heel gevoelig punt aan. Misschien maakte don Lemoyne een allusie op zijn handelwijze via de pijnlijke vaststellingen, die don Bosco formuleerde tijdens het bekijken van het tweede luik van het speeltijdgebeuren in 1884. Een van de negatieve punten, die aan de C-redactie toegevoegd werden, luidt immers: "Een zeldzame overste gaf waarschuwingen, maar op dreigende toon en dan nog vrij zelden". (17) Als don Canepa dat had kunnen lezen zou hij wel gesteigerd hebben. Hij zag het beslist anders, hoewel hij het allicht niet altijd bij het rechte eind had. Don Marchisio achtte hem als vijfentwintigjarige blijkbaar te jong voor het ambt van catechist. Schreef hij niet: "De catechist zou altijd iemand van een zekere leeftijd moeten zijn"? Dat wil zeggen een zekere ervaring hebben. In zijn samenbundelend rapport nam don Bonetti dan dit op: "Er is een solide catechist nodig, die natuurlijk moet kunnen onderrichten, maar met de vereiste voorzichtigheid."

Het wordt almaar duidelijker dat precies elementen die don Lemoyne en don Bosco in de uiteenzetting en de brief niet in aanmerking genomen hadden, oorzaak waren van de malaise in Valdocco. Ze wogen zwaar door bij de medebroeders. Ze waren vooral van organisatorische aard. De keuze van de hoofdverantwoordelijken was niet altijd gelukkig: te jonge mensen, te weinig gevormde salesianen, karakterieel niet gemakkelijk in de omgang met anderen. Er waren teveel medebroeders in de opvoedingsgemeenschap. Ze liepen elkaar voor de voeten. Ze hadden te weinig om handen en werden volgens Febraro "verspreiders van onenigheid" en "verklikkers bij de jongens en de oversten".

Bovendien had de directeur te weinig gezag. Hij nam de leiding niet kordaat genoeg in handen. En hij hield onvoldoende voeling met zijn "ondergeschikten", zodat velen zich niet ge-

steund of begrepen voelden en een aantal dingen niet gebeurde of in het honderd liep.

Dat alles is ook terug te vinden in de rapporten van twee andere medebroeders: don Fumagalli en don Ruffino.

5.2 De opvattingen van don Fumagalli

Don Fumagalli was in het schooljaar 1883-1884 viceprefect in Valdocco. De inleiding van zijn bijdrage kon niet korter, maar ook niet puntiger: "Enkele oorzaken van de verschillende wanordelijkheden die in huis voorkomen." Hij valt met de deur in huis.

- Zijn eerste punt is in het voordeel van de jongens en in het nadeel van de oversten en de directeur. Eens te meer dus. "De jongens zouden bereid zijn het goede te doen als zij maar een centrum hadden waarnaar zij zich konden richten." Hij bedoelde een centrale persoon. "Zij zien zich echter in een grote oceaan van oversten en weten helemaal niet tot wie zij zich moeten wenden om goede raad, een vermaning of een correctie te krijgen. Daarom beslissen zij met niemand te spreken." Het beeld van de oceaan geeft nog een duidelijker inzicht in de situatie dan het zakelijke "teveel" van don Caneppa en de "vele oversten" van don Febraro. Er zijn teveel referentiepunten, teveel referentiepersonen. Dat is voor hem de voornaamste bron van wanorde, wrevel en spanningen.

Aan de andere kant was het beeld van de oceaan misschien wel overtrokken. Hoewel, in het verslag van de grote bijeenkomst op 16 november 1882 noteerde don Lazzero de aanwezigheid van "circa 35" personeelsleden. Waarschijnlijk met de salesianen die bij de vakleerlingen werkzaam waren erbij. Een Ierse scholier had het in augustus 1882 over maar 13-14 oversten in het gymnasium.⁶¹ Dat zegt misschien meer over

zijn perceptie van de situatie dan over de realiteit in het hele Oratorio.

Hoe dat centrum, die centrale figuur moet functioneren, kon don Fumagalli niet beter uitleggen dan door naar het verleden te verwijzen. Hoewel hij in het begin van de jaren zeventig in Borgo San Martino schoolliep en pas in 1876 de eerste geloften aflegde, lijkt hij de rol van don Bosco in Valdocco goed te kunnen inschatten. Of zou hij eerder onder invloed van wat hij had horen vertellen, het verleden idealiseren? Als echte, altijd aanwezige directeur heeft hij don Bosco eigenlijk niet meer gekend. Van 1876 tot 1879 had don Lazzero immers don Rua opgevolgd als vicedirecteur, maar in feite was hij van toen af de directeur. Van 1880 tot 1886 droeg hij ook officieel de titel van directeur. Hoe dat ook was, don Fumagalli schreef dat "het goed zou zijn dat allen zich tot de dierbare vader don Bosco zouden kunnen wenden." Toch moet hij een realist geweest zijn, een man die openstond voor noodzakelijke veranderingen en daarom don Lazzero een steun in de rug wilde geven. Die indruk wekt hij met het vervolg: "Dat is nu echter eenmaal onmogelijk. Het is bijgevolg nodig dat iemand hem vertegenwoordigt en dat die niet alleen bij naam, maar ook feitelijk degene is aan wie de jongens gemakkelijk ieder probleem kunnen toevertrouwen en van wie zij vaderlijke terechtwijzingen, raadgevingen en vermaningen die voor hun tijdelijke en geestelijke behoeften nuttig zijn, kunnen verkrijgen."

Don Fumagalli weidde niet uit over de redenen waarom hij oordeelde dat men zich niet meer tot don Bosco kon wenden. Een van de oorzaken zal zeker diens verslechterende gezondheidstoestand geweest zijn, maar ook zijn afwezigheden uit het Oratorio en zijn talrijke andere bezigheden. Die laatste feitelijkheden verhinderden al langer frequent contact met jongens en medebroeders. Als we mogen veronderstellen dat don Bosco zelf suggesties heeft gedaan voor de aantekenin-

gen in het manuscript B, dan mogen we ook besluiten dat hijzelf zich van die veranderde situatie bewust was. (18-19) De uitspraak van don Fumagalli moet dan ook de wenkbrauwen doen fronsen bij de berichten van don Ceria over de feiten na de thuiskomst van don Bosco. Hij noteerde enthousiast: "Na zijn terugkeer werd het een processie van jongens naar zijn kamer." En: "Zodra hij de meest dringende zaken afgehandeld had, begon de heilige dagelijks een paar uurtjes aan de ontvangst van jongens te besteden."⁶²

Don Fumagalli zag heel goed waar het schoentje wrong, namelijk in de tegenstelling "bij naam" en "feitelijk". Gevat illustreerde hij hoe noodzakelijk zo een directeur is: "Ik zeg dat omdat men van een jongen uit een hogere klas al het antwoord gekregen heeft [toen hij repliceerde]: Wie is de directeur?" Meteen deed hij een deugdelijk voorstel om het probleem op te lossen: "Zo een vraag [als antwoord] toont klaar aan dat de leraren en assistenten in de klas of op de speelplaats nooit of slechts zelden over de directeur spreken. Ze doen hem niet kennen en ze zorgen er niet voor dat de jongens naar hem toegaan en hem graag gaan zien. Ze doen zijn deugden niet waarderen zoals het hoort, hoewel dat hun strikte plicht is. Als alle jongens de directeur genegen waren, zou hij hen gemakkelijk veel meer op weg kunnen zetten naar don Bosco en de andere oversten van de Hoofdraad en zo een waarachtige en heilige eenheid vormen."

Voor don Fumagalli ligt de oorzaak duidelijk minder bij het in gebreke blijven van de directeur dan bij de handelwijze van de leraren en assistenten.

- De tweede oorzaak gaat over "Gebrek aan assistentie tijdens de speeltijd". Daarmee kwam hij in de buurt van het eerste onderwerp van de assistent T. Pentore. Don Fumagalli formuleerde het zo: "In plaats van tijdens de ontspanning onder de jongens aanwezig te zijn, verkiezen de medebroeders

met elkaar te wandelen en te praten. Als men hen er af en toe opmerkzaam op maakt dat die manier van doen niet conform ons Reglement is, komen ze af met het excuus dat zij het niet aandurven zich onder de jongens te begeven. Ofwel vrezen zij dat zij, als ze zich onder hen mengen, als indringers zullen bestempeld worden en men hen zal laten staan, ofwel weten zij niet waarover praten.”

Het is een passage die wel eens aangehaald wordt om aan te tonen dat de schrijver de lange versie van don Lemoyne kende. Dan verliest men echter twee dingen uit het oog. Ten eerste dat het vaker gebeurde dat men het salesiaanse personeel moest wijzen op de plicht tot assisteren tijdens de speeltijd in plaats van zich afzijdig te houden. Het was bijvoorbeeld de klacht en de reactie die op de vergadering op 15 november 1882 te horen waren: “De speeltijd niet onder elkaar doorbrengen, maar met de jongens.”⁶³ Ten tweede dat don Lemoyne in de C-redactie enkel het wandelen vermeldde. Het praten komt er maar in de eindredactie bij. Die passage is overduidelijk een latere toevoeging, zoals overigens een paar andere in de reeks van acht tekortkomingen in zijn tekst voor de salesianen. Bij hem is er verder geen sprake van aangevoerde excuses, wel enerzijds van enkele goedwillende salesianen en anderzijds van een kliekje jongens dat opzettelijk elk contact vermeed. (16 en 17) Zo legde hij een flinke portie schuld bij de jongens.

Al even erg of nog erger was voor don Fumagalli deze vorm van verwaarlozing: “In de klassen, vooral in de hogere, gebeurt het dikwijls dat men de jongens laat binnengaan en een halfuur en zelfs langer zonder assistentie laat. Aan zichzelf overgelaten begaan ze erge wanordelijkheden. De betere jongens klagen erover dat zij, als ze een beetje willen studeren, verplicht zijn de klas te verlaten en zich terug te trekken onder een of andere portiek om een beetje rust te vinden en geen tijd te verliezen. En als men hun vraagt waarom ze niet

in de klas zijn, antwoorden ze op staande voet: wie kan het bij zoveel lawaai en wanorde uithouden? Er is geen leraar, geen assistent en men maakt er lawaai van...”

Ook in die illustratie is er enige gelijkenis met de voorbeelden van T. Pentore.

Die leraren en assistenten bleven dus zwaar in gebreke tegenover een artikel van het Reglement: “De leraar moet ervoor zorgen stipt op tijd in het klaslokaal te zijn om wanordelijkheden die voor en na de les voorkomen, te verhinderen.”⁶⁴

De verwaarlozing van de assistentie kende haast geen grenzen. “Gedurende de zangles ’s avonds in de wintertijd ziet men vaak jongens vrij de trappen op en af rennen en tot nu toe heeft niemand eraan gedacht om iets te doen aan die on gepaste situatie.”

De niet te dulden aanwezigheid van jongens op de trappen [don Fumagalli] of in schuilhoeken [T. Pentore] was een vaker voorkomende overtreding. Men moest er onder andere ook in vroegere jaren tegen optreden.⁶⁵ T. Pentore ergerde zich trouwens ook aan het ongeoorloofde gebruik van bepaalde trappen en het feit dat men niet openbaar ertegen optrad.

Over die grove tekortkomingen op het vlak van de assistentie, dat essentiële element in de opvoeding in de geest van don Bosco, is niets terug te vinden in de samenvatting van don Bonetti. Evenmin iets over de derde en vierde klacht van don Fumagalli. Dat lijkt erop te wijzen dat zijn inzending nog niet klaar was voor 9 juni.

- In een derde punt deed hij er zijn beklag over dat de les in beleefdheid, die wekelijks moest plaatsvinden, niet gegeven werd. In zijn vierde pakte hij de praktijk van de waarschuwingen aan: “Men geeft waarschuwingen, maar men

dringt er niet op aan dat ze ook in praktijk omgezet worden en opgevolgd. Met het gevolg dat de jongens weinig of geen waarde hechten aan welke waarschuwing dan ook die de oversten hun geven.”

- Met de vijfde opmerking boog hij zich over de onenigheid bij het weigeren en toestemming geven. Het was een ergerlijk gegeven dat ook don Canepa in zijn toevoeging op 13 juni bekritiseerde, waar hij schreef dat de jongens er zich niets van aantrokken. Het zat don Fumagalli werkelijk hoog: “Het doet de jongens veel kwaad als ze zien dat de oversten niet op dezelfde manier optreden (het spijt me het te moeten zeggen, maar ik plaats het tussen twee haken, ik bedoel de geest van tegenspraak). Een overste weigert een jongen een zekere gunst, een bepaalde toelating, omdat hij dat passend vindt en een paar minuten later wordt dezelfde zaak toegestaan door een andere overste. Het gevolg is dat de jongens met de oversten en hun waarschuwingen heimelijk lachen. (...) Dat bewijst nog eens de noodzaak dat ieder bevel, iedere weigering of toelating van een enkel punt moet uitgaan.” Hij maakte dus van die kwestie tussendoor handig gebruik om zijn beschouwingen in het eerste item kracht bij te zetten.

Wat hij niet deed, is zich uitspreken over mogelijke beweegredenen van die handelwijze. Was het uit jaloezheid? Was het, om de woorden van don Lemoyne te citeren, omdat men “zijn hart liet veroveren door een schepsel?” (24-25) Daar lijkt don Fumagalli niets over gehoord te hebben.

Zijn scherpe opmerking over het lachen of spotten met bepaalde oversten heeft don Lemoyne overgenomen in een samenvatting die ik hierna nog behandel. De bewoording van don Fumagalli hebben don Lemoyne er zo te zien toe gebracht de gegevens van het handschrift B uit te breiden met de negatieve gevolgen van “misprijzen voor de oversten en aanleiding tot heel erge wanordelijkheden.” (27)

- De beschrijving van wantoestanden ten gevolge van de onenigheid bracht hem op de idee in een zesde opmerking een woord te wijden aan "het ontbreken van naastenliefde". "Bij het zien dat de dingen de verkeerde richting uitgaan, zouden enkele medebroeders die vol goede wil, en vol heilige ijver voor het welzijn van de zielen zijn, zich te midden van de jongens willen gooien en hun een beetje goed doen. Maar zij wagen het niet meer omdat zij na een paar pogingen in die zin zich de vernederingen van anderen (het spijt me het te moeten zeggen: van oversten) op de hals haalden..." De drie gedachtepunten betekenen allicht: "Zo blijft men maar aanmodderen, zo laat men de zaken maar in het honderd lopen." Weer eens verraadt de tekst tussen haken hoe zwaar dat op zijn maag lag. Niet alleen bij hem, maar ook bij de assistent Pentore, die zag hoe men maar liet betijen, en bij don Marchisio in zijn zevende opmerking.

De interpretatie dat de zaken in het honderd lopen bevat een uitdrukking die lijkt op een zin die don Francesca gebruikte in zijn verhandeling over de op te leggen straffen.⁶⁶ Een uitdrukking die hij ontleende aan het boek van Monfat dat ook veel medebroeders in Valdocco voldoende kenden.

Met "zich erin gooien" gebruikte don Fumagalli hetzelfde woord als don Bosco tegenover don Lazzero in een vergadering op 5 juli. Dat zegt wel iets over de aanpak, de manier van spreken van don Bosco.

Ook hier vertoont de tekst van don Fumagalli een zekere gelijkenis met een element in de uiteenzetting van don Lemoyne. Namelijk met het zevende gunstige gevolg van de "elektrische stroom van vertrouwen tussen de jongeren en de oversten" in de tekst voor de salesianen. (25) Bij Fumagalli is er echter geen verband met "menselijk opzicht", maar met pijnlijke ervaringen. Toch is invloed van don Fumagalli mogelijk omdat

don Lemoyne juist diens bijdrage en die van don Ruffino bundelde. Dat zal hierna onder 5.4 nog aan bod komen.

- Pas had hij die reeks van zes met "D.F.S." [don Fumagalli Serafino] ondertekend, of er vielen hem nog twee zaken in die ook oorzaak van wanordelijkheden waren.

° De eerste betreft die andere doorn in het oog: het wegsturen van jongens. Zoals don Canepa oordeelde hij dat men teveel geduld oefende of liever laksheid aan de dag legde met het buitenzetten van sommige jongens. "Men duldt de slechte jongens veel te lang. Dat gebeurt ofwel omdat ze door rijke mensen [letterlijk "magnaten"] aanbevolen werden, ofwel omdat ze van buiten uit en zelfs *van binnen uit* beschermd worden. Men zou hen onmiddellijk moeten doorsturen en zo de worm onder de anderen verwijderen. Dan zou men niet hoeven te jammeren over het bederf van zoveel andere jongens." En dan weer zo een tussenzinnetje: "Schuld hebben de oversten", waarmee hij een flinke veeg uit de pan gaf. "Dan zou niet voorvallen wat bijna altijd weer gebeurde, namelijk dat men naar het einde [van het schooljaar] vijf of zes jongens moet wegsturen, omdat men bij het begin van het schooljaar een jongen niet heeft willen verwijderen. Op dat punt klagen goede jongens zelf. Ze begrijpen niet dat men roofzuchtige wolven duldt die men niet eens zou behouden in een college dat door leken bestuurd wordt, in een college van de staat. Hier houdt men hen en is nog vriendelijk tegenover hen ook, alsof het jongens waren die alle achting verdienen. Vaak kent men hun zelfs gunsten toe, die men aan de betere jongens weigert." Don Fumagalli nam ook in die kwestie geen blad voor de mond.

Hoewel hij in die delicate zaak heftig reageerde, behoedde hij zich toch voor overdrijving. Waar don Febraro het over een derde van de tweehonderd scholieren had, vermeldde hij "vijf, zes" gevallen op het einde van het jaar. Het zal ver van over-

bodig zijn naast uitdrukkingen die in de verhitte debatten en emotionele uitvallen in de inzendingen te horen waren, ook de rustige en relativerende stem van don Fumagalli te beluisteren.⁶⁷

° Een tweede punt neemt “de handelwijze tegenover de jongens van een of andere overste” op de korrel. “Een manier van handelen die zij volstrekt niet appreciëren. Zodanig dat leerlingen van de *retorica* zegden: Als die denkt dat de waarschuwing die hij geeft, in praktijk zal gebracht worden. Verre van, men doet helemaal het tegendeel. Anderen zeggen: de voornaamste reden waarom zo weinig jongeren blijven en naar het noviciaat in San Benigno gaan, is juist de manier van handelen van die bepaalde overste...”

Dat laatste gezegde klinkt als een bevestiging van de uitspraak van don Bosco tijdens een conferentie voor de directeuren in 1876. Toen sprak hij uit ervaring: “Met zijn allen kunnen zij [de oversten] nauwelijks één jongere aantrekken en één volstaat om allen weg te jagen.”⁶⁸ Het is een ervaring geweest die hij zijn naaste medewerkers wellicht vaker inprentte.

5.3 Opmerkingen en voorstellen van Giacomo Ruffino

Na zijn priesterwijding in 1883 was don Ruffino gedurende twee jaren (1884 en 1885) lid van de raad van het huis in Valdocco. Zijn bijdrage aan de rondvraag van don Bonetti bevat twaalf heel kort gehouden onderdelen.

- Heel concrete voorstellen met betrekking tot de jongens

Het eerste voorstel betreft het behoud van leerlingen in het gymnasium. Voor hem mocht het al dan niet overgaan naar een volgende klas in de afdeling van de scholieren in het Oratorio blijkbaar niet het resultaat van een soort uitzuivering

op morele gronden zijn op het einde van het schooljaar. De beslissing moest op positieve criteria berusten. Zijn standpunt was dat de bevordering of toelating tot de derde, vierde en vijfde klas "een beloning moest zijn. Een beloning niet alleen voor de vorderingen op het gebied van studie, maar ook voor onberispelijk gedrag." Als argument wees hij op het feit dat "de leerlingen van de lagere klassen opkijken naar die van de vijfde."

Toch was de uitsluiting van bepaalde jongens ook voor hem geen af te wijzen maatregel. Integendeel het was een ernstige kwestie. Hij benaderde ze echter vanuit een andere invalshoek. Hij verkoos preventief op te treden. Van die voorkeur getuigt zijn twaalfde en laatste voorstel in de rij: "Bij de aanvang van het schooljaar moeten we met bijzondere aandacht screenen of er jongeren zijn die hun kameraden kwaad kunnen berokkenen. Vindt men zo een jongen, dan moet men hem direct verwijderen, om te beletten dat anderen zedelijk bedorven worden."

Met zijn tweede voorstel bracht hij een artikel van de besluiten van het tweede Algemeen Kapittel te berde. Het ging om een artikel waaraan don Bosco heel sterk vasthield: "Het zou een nuttige zaak zijn om vooral bij het begin van het schooljaar de boeken die de jongens in het Oratorio binnenbrachten, nauwkeurig te controleren. En ook dat men zoals in andere colleges niet zoveel leesboeken zou toelaten. Zo een controle zou men in de loop van het jaar kunnen herhalen. De ervaring heeft immers geleerd dat men de lijsten die men de jongens laat invullen, niet vertrouwen kan. Want velen doen dat niet gewetensvol."⁶⁹ "Maar", zo vroeg hij zich af, "wie neemt die taak op zich?"

Die voorstellen zijn ontegensprekelijk bedoeld om de moraliteit onder de jongens te verzekeren en te bevorderen. De negen punten die dan volgen, beschrijven een voor een de op-

gaven van de hogere oversten in huis, en die van de assistenten en de leraren.

- Revue van belangrijke opdrachten van afzonderlijke oversten

- Zijn opsomming begint met aanbevelingen aan de directeur. "Opdat de jongens een hechtere eenheid met de oversten zouden vormen, zou het goed zijn dat de directeur van het huis zich van dichterbij met hun zaken bezighoudt. Zowel op het vlak van gedrag als op het vlak van studie." Zoals don Canepa dat vroeg, suggereert don Ruffino, dat "hij meer contact zou moeten nemen met de leerlingen. Hij zou niet alleen tijdens de speeltijd naar hen toe moeten gaan, maar ook nu en dan in de klas of persoonlijk de maandelijkse cijfers meedelen enz. Het zou kortom nodig zijn zo te handelen dat de jongens weten dat ze een directe overste hebben, rond wie alles draait."

"Bij het toekennen van die cijfers voor gedrag", zo voegt hij er nadien in zijn 6de suggestie aan toe, "moet iedereen die er op een of andere manier bij betrokken is, de grootste belangstelling tonen. En het zou goed zijn, mocht de directeur van het huis altijd eraan deelnemen, want dat is nu precies het meest geschikte moment om maatregelen te nemen als die nodig mochten blijken."

- In een vierde punt uitte hij kritiek op de invulling van het ambt van prefect. "De bezigheden van de prefect in het Oratorio beantwoorden tegenwoordig niet aan wat het Reglement voorschrijft. Diverse taken die tot die opdracht behoren, worden door niemand vervuld. Daardoor verhindert men niet dat bepaalde wanordelijkheden voorvallen. En als ze gebeurd zijn, neemt men geen maatregelen opdat ze niet meer zouden voorkomen."

- Dan is het de beurt aan de catechist. Volgens hem is "de taak van de catechist van het hoogste belang, maar ook heel delicaat." "Daarom moet het een persoon zijn met een stabiel karakter. Hij moet een combinatie zijn van ernst en vaderlijke minzaamheid. Bij het vermanen en terechtwijzen moet hij absoluut elke handelwijze bannen die irritatie en nog erger sarcasme of minachting verraadt."

- Over de samenwerking tussen die voornaamste oversten in de negende en tiende aanwijzing

Eenzijds had hij, net zoals don Marchisio, vastgesteld dat het niet altijd zo goed boterde tussen de oversten. Daarom "moet tussen de studieleider, de catechist en de prefect de grootste eensgezindheid bestaan bij het vervullen van hun respectieve ambten, om te vermijden dat vertragingen, misverstanden en ontevredenheid ontstaan." Anderzijds moet hij met don Fumagalli ervaren hebben dat die onenigheid kwalijke gevolgen had op het gedrag van de jongens. Daarom noteerde hij: "Wanneer men een regel voor de scholieren uitvaardigt, is het nodig dat alle oversten zich inspannen om hem te doen onderhouden. Anders komt er minachting voor de reglementeringen uit voort."

- Voor de assistenten

In een zevende punt nam hij het op voor de assistenten. Zij doen het zeker niet altijd zo goed. Maar dat is niet zozeer aan henzelf te wijten. "De assistenten zijn meestal goed ingesteld, maar ze zijn onervaren. Zij hebben er behoefte aan dat men hen in speciale vergaderingen onderricht over de manier van bewaken, omgaan met de leerlingen en verwerven van achting en welwillendheid enz." Het lijkt een variante van het verlangen van T. Pentore. Tegelijk is de combinatie "achting en welwillendheid" dezelfde als die in het rapport van don Bonetti, wat niet betekent dat Bonetti ze van don Ruffino overgeno-

men heeft. Was dat wel zo, dan zou hij het geheel van diens “opmerkingen en voorstellen” heel stiefmoederlijk behandeld hebben.

Ondanks zijn mildere houding tegenover de assistenten wilde hij toch zijn ogen niet sluiten voor het al te grote gebrek aan assistentie. Dat komt tot uiting in de elfde opmerking: “Noch in de klas noch op de slaapzaal noch op andere plaatsen mogen de jongens zonder toezicht [surveillantie] gelaten worden.” Die zorg deelde hij dus met T. Pentore en don Fumagalli.

- De leraren

Tenslotte “zou het in de klassen het engagement van elke leraar moeten zijn om de jongens niet alleen liefde voor de studie, maar ook respect en achting voor de zaken en de personen van de Congregatie in te prenten. Gedurende de speeltijd zouden ze de grootste voorzichtigheid aan de dag moeten leggen bij het beoordelen van een of ander, vooral in tegenwoordigheid van de leerlingen.” Zo verwoordde hij op een zachtere en meer beheerste manier een ongenoegen dat don Canepa in zijn toegevoegde bijdrage directer en heftiger uitte.

Don Ruffino is eveneens de man met de heldere formuleringen en de gefundeerde argumentatie.

Afsluitende beschouwingen

Noch don Ruffino noch don Fumagalli laat ergens merken dat zij hun opvattingen en voorstellen aan don Bonetti zouden gericht hebben. In tegenstelling met don Febraro, don Canepa en don Marchisio beginnen beiden hun bijdrage zonder aanspreking. Zij hebben hun bladen ook niet van een datum voorzien. Ingeval don Bonetti ze ontvangen heeft, dan heeft hij ze toch niet gehonoreerd. Misschien omdat hij oordeelde

dat hun aandachtspunten, om het met zijn eigen woorden te zeggen, tot “de vele andere suggesties behoorden die het best in praktijk kunnen gebracht worden, zodra de directeur...” Daarnaast misschien niet minder omdat hijzelf focuste op de situatie van de directeur in het Oratorio. Dat laatste is overduidelijk in zijn samenvattend rapport, maar treedt ook op de voorgrond in het verslag van de vergadering op 5 juni 1884.

5.4 Een onverwacht document

Wie onder de titel “Algemene beschikkingen” wel gebruik maakte van de notities van don Fumagalli en don Ruffino, was don Lemoyne. Het is geen samenvatting in de aard van het voorbereidingswerk van don Bonetti. Het is eerder een bundeling, want don Lemoyne heeft de bedenkingen en voorstellen van beide medebroeders vrij volledig, maar in elkaar vervlochten opgenomen.⁷⁰ De criteria voor de ordening van hun onderwerpen in een drievoudige geleding van zijn samenvoeging zijn echter niet duidelijk. Op enkele plaatsen heeft hij nog een persoonlijk inzicht of aspect toegevoegd. Eigenaardig genoeg heeft hij, bij die sporadische en kleine aanvullingen geen poging gedaan om elementen uit de brief aan de jongens of uit de C-redactie van zijn uiteenzetting in te schuiven. Zelfs de formulering van de ingelaste opmerking “De oversten zijn nooit te midden van de jongens” wijkt af van de aantijging in de brief aan de jongens en de tekst voor de medebroeders: “De oversten waren niet meer de bezielers van de ontspanning.” (10-11 en 16)

Het is helemaal niet duidelijk welke zijn bedoelingen geweest zijn met het samenbrengen van die twee inzendingen. Het is evenmin klaar of zijn document een rol gespeeld heeft in de eventuele besprekingen van de commissie en in de vergaderingen van de Hoofdraad. In de bestaande verslagen valt alleszins niets overtuigends te ontdekken. Ontegensprekelijk is wel dat hij bepaalde elementen van beide medebroeders ge-

bruikt heeft om de C-redactie aan te vullen. Dat heb ik hiervoor al laten doorschemeren. In een appendix bij dit gedeelte van de studie zal ik dat nog uitdrukkelijker aantonen onder de tussentitel "aanwijzingen die in de tekst zelf aanwezig zijn".

6. De vergaderingen van de Hoofdraad eind juni – begin juli 1884

6.1 De bijeenkomsten op 27 en 30 juni

Hoe het komt dat er geen vergadering van de Hoofdraad plaatsvond tussen 5 en 27 juni weten we niet. Misschien heeft het te maken met de toestand waarin don Bosco verkeerde. Aan de ene kant "kon men hem meermaals per dag zien, met hem spreken in de biecht, hem op de speelplaats en in de eetzaal aantreffen en hem op zijn kamer gaan vinden." Ook "was het voor hem een opluchting een poosje gemoedelijk te kunnen praten met enkele salesianen. Hij vertelde dan gebeurtenissen die hem onlangs overkomen waren, maar meestal sprak hij graag over voorvallen uit lang vervlogen tijden." Daardoor "kreeg men de illusie dat hij zijn vroegere gezondheid had teruggekregen."⁷¹ Aan de andere kant kennen wij de steeds weerkerende, tegelijkertijd uitgesproken zorgen rond de gezondheidstoestand van don Bosco.

Misschien zaten ook het feest van de heilige Aloysius, patroon van de jeugd, dat jaar op 22 juni, en de luisterrijke viering ter gelegenheid van het naamfeest van don Bosco op 24 juni er voor iets tussen. Op de vooravond organiseerde men een academische zitting, waarna hij een woord van dank sprak. Daarin komen twee opmerkelijke gedachten voor. De eerste treft door zijn zin voor humor: "Hij bezat niet de deugden die de genegenheid van de jongens hem toegeschreven had. Hij zou zich inspannen om ze in de toekomst te verwerven zodat men een volgende keer geen dichterlijke leugens meer hoefde te vertellen." Om zo opgewekt over de toekomst te spreken,

moet hij zich behoorlijk goed gevoeld hebben. De tweede gedachte verradt echter dat het eerder schijn was, eerder een literaire kneep en dat een dieper aanvoelen hem veeleer aan een nabije dood deed denken. Hij zei dat "hij de jongens een grote liefde toedroeg en het korte leven dat hem nog restte, aan hun welzijn wilde wijden." 's Anderendaags werd het een apotheose. Monseigneur Bertagna ging voor in de eucharistie en diende verschillende jongens het vormsel toe. 's Middags "werd het diner een echt familiefeest in de grote eetzaal." Als klap op de vuurpijl kwam kardinaal Alimonda, de aartsbischop van Turijn, don Bosco 's avonds nog gelukwensen, de voortzetting van de academische zitting bijwonen en een hartelijk woordje spreken. Op 26 juni ging don Bosco zich nog eens in de bloemetjes laten zetten door het huis in Lanzo.⁷² Wie hem daarbij vergezelde, weten we echter niet. Er was door dat alles om zo te zeggen geen tijd voor problemen, maar het moeten vermoeiende dagen geweest zijn.

Feit is dat de Hoofdraad pas op 27 juni opnieuw samenkam. Het verslag van de vergadering die op die dag weer door don Bosco zelf voorgezeten werd, vermeldt niets over "het thema Oratorio." Ze hadden die avond voldoende om handen met materiële en contractuele problemen in het huis van Varazze. In het vierde punt van de notulen op 30 juni vinden we niettemin een paar gegevens.⁷³ Don Lazzero had die keer verschillende zaken voor te leggen. Hij stelde onder meer voor aandacht te schenken aan het feest van het H. Hart. Dat wilde hij doen om volgens de intentie van don Bosco "heel bijzondere genaden die hij nodig heeft, te verkrijgen." Met "heel bijzondere genaden" bleef hij vaag. Het kon op de gezondheidstoestand van don Bosco slaan, maar ook op de al behandelde situatie in het Oratorio. Don Bonetti nam direct de gelegenheid te baat om het in de tweede zin te interpreteren. "Hij nam het woord om te spreken over de assistentie bij de jongens en op de slaapzalen die de hele dag door openbleven". Nu was de zaak van de assistentie bij de jongens

ongetwijfeld een thema in de schriftelijke bijdragen van de medebroeders geweest. De kwestie van de slaapzalen kwam echter enkel bij T. Pentore voor.

Daarop kwam don Lazzero tussen. Hij gaf de redenen op waarom de slaapzalen open moesten blijven. Jammer genoeg heeft de secretaris die motieven niet opgetekend. Of hij er ook maatregelen bij vermeldde om eventuele misbruiken te voorkomen, vernemen we evenmin. Op een bepaald ogenblik moet don Bosco de vraag gesteld hebben: "Wie is nu feitelijk verantwoordelijk voor de discipline? Tot wie moeten de leraren en assistenten zich wenden om steun te krijgen? Wie is volgens het Reglement de scheidsrechter bij betwiste zaken? En wanneer een leraar er niet is, wie moet dan voor de vervanging zorgen? Ik heb gezegd dat men niet op kosten moet kijken. Als men maar voorziet in alles wat er nodig is om de goede orde te waarborgen. De directeur moet het niet zelf doen, maar erover waken dat anderen het uitvoeren."

"Ik stel dus voor", zo besloot don Bosco, "met dat doel aanstaande vrijdag opnieuw samen te komen". Dat was dus al op 4 juli. "Men zou dan weer datzelfde onderwerp behandelen."

De vraag met betrekking tot de verantwoordelijkheid voor de discipline was de vraag die don Canepa in alle klaarheid naar voren gebracht had. Ze was ook een punt van don Marchisio en van don Ruffino. En G. Bonetti hervatte in zijn rapport dat de directeur er samen met de prefect, de catechist en de studieleider voor moest zorgen. De klacht over het gebrek aan ondersteuning kwam niet alleen van T. Pentore, maar ook van don Fumagalli, die zag hoe sommige medebroeders in hun schelp kropen, en van don Canepa, die vaststellen moest hoe men zich alleen gelaten kon voelen. Over het ontbreken van een leraar of assistent waar ze zouden moeten zijn, beklagden zich T. Pentore en don Fumagalli. Don Bosco stelde dus zeker vragen die onder de medebroeders leef-

den, maar concrete antwoorden of maatregelen bleven die dag uit.

Met de woorden "niet op kosten te kijken" herhaalde hij inderdaad slechts de sterke aanbeveling naar het einde van de bijeenkomst op 5 juni. Met de opvatting dat de directeur niet alles zelf moet doen, gaf hij niettemin een gepaste aanwijzing voor de directeur. Tegelijk bevestigde hij een langer verworven inzicht. Aan don Ronchail, directeur in Nice schreef hij immers in 1877: "Uit dat alles kun je besluiten dat het ambt van directeur in wezen hierin bestaat: de zaken die moeten gedaan worden, verdelen en vervolgens aandringen dat men ze doet."⁷⁴ Het was hem dus niet alleen te doen om het delegeren zelf, maar ook om de delicate kwestie van de controle op de gedelegeerde taak.

In diezelfde tussenkomst herhaalde hij terloops zijn vraag van 5 juni betreffende het catechismusonderricht: "En de catechismus?" Nadere uitleg kwam er niet of heeft de notulist in elk geval niet opgetekend.

6.2 Ingreep van don Bosco

Don Bosco wachtte echter die vrijdag niet eens af. Althans volgens een aantekening van don Ceria: "Don Bosco was echter bezorgd om de wanordelijkheden die vaak voorkwamen en onder de jongens grote ontevredenheid veroorzaakten."⁷⁵ Die notitie laat doorschemeren dat de vroegere mededeling aangaande de brief aan de jongens, namelijk dat hij het begin van hervorming in het leven van het Oratorio betekende, moet begrepen worden als een begin dat maar traag op gang kwam. Een hervorming bovendien die minder toe te schrijven is aan de lectuur van de brief dan aan de vergaderingen en besluiten nadien.

Omdat don Bosco oordeelde dat er haast mee gemoed was, "schreef hij eigenhandig zeven punten neer, waarvan hij dacht dat ze noodzakelijk waren om het schooljaar in alle rust te kunnen beëindigen." Hij deed dat onder de hoofding "Voorlopige beschikkingen". Het zijn de volgende: "1° Een novene ter ere van de Allerheiligste Maagd volgens de intentie van don Bosco. 2° Gemoedelijk, informeel, vriendelijk omgaan met de jongens. Laten zien dat men alles voor hun welzijn doet en dat men zorg draagt voor hun studies. 3° Af en toe moet een lid van de Hoofdraad 's avonds een woordje zeggen. 4° Assistentie. De leden van de raad [van het huis] moeten zich inspannen om ook gedurende de ontspanning onder de jongens te komen. 5° De directeur of iemand anders in zijn naam moet een conferentie houden voor allen die bij de jongens zorg dragen, om ze aan te zetten het zo aan boord te leggen dat de kritiek ophoudt. 6° Zorgen voor het bevorderen van het veelvuldige ontvangen van de sacramenten en in het openbaar te durven zeggen dat sommigen niet te biechten geweest zijn.(...) 7° Don Bosco moet af en toe iets tot de jongens zeggen."⁷⁶

In die zeven punten kunnen we elementen erkennen die in de brief aan de jongens voorkwamen en andere die eerder ingegeven zijn door de bijdrage van verschillende medebroeders of door de samenvatting van don Bonetti.

° Elementen die in de brief beklemtoond werden.

- De invloed van de brief is eerder verhuld aanwezig in de tweede aanbeveling. De salesianen moeten "eenvoudig, niet streng, vriendelijk" met de jongens omgaan en tegelijk zichtbaar, waarneembaar maken dat ze alles doen wat mogelijk is om hen gelukkig te laten zijn. De werkzaamheid van een informele, gemoedelijke en hartelijke omgang had Valfrè mogen tonen in het eerste speelplaatstafereel en ook verduidelijken met een korte commentaar. (5-7) Op zijn beurt had G.

Buzzetti mogen herinneren aan de paradijselijke tijd dat don Bosco zich voortdurend met hen had kunnen onderhouden. (18)

In de grond hernam don Bosco die gedachten, maar gebruikte niet het kenmerk "de grootste hartelijkheid" of het zo belangrijke woord "familiariteit". Naar de tekst van don Ceria verkoos hij "alle buone", dat wil zeggen "zonder complimenten, gemoedelijk, informeel, vriendelijk en tegelijk wellevend".⁷⁷ En dat is natuurlijk zoveel als familiair in de geest van don Bosco.

Aan de andere kant had Buzzetti als eerste van een reeks opdrachten voor de jongens hun dit voorgehouden: "Te erkennen hoezeer de oversten, leraren en assistenten zwoegen en zich inspanden uit liefde tot hen." (32) Dat houdt vanzelfsprekend in dat de salesianen het moeten laten zien. Hoe zouden de jongens het anders kunnen ervaren en erkennen? De salesianen kunnen en moeten hun onvermoeibare inzet onder meer tonen door de vrije tijd met hen door te brengen en op tijd in de klas en elders aanwezig te zijn. Dat zijn zaken die volgens T. Pentore, don Fumagalli en don Ruffino erg te wensen overlieten. Zo ging de tweede "beschikking" tegelijkertijd op die aanklachten in en riep allen tactvol op zich onmiddellijk te herpakken.

Zo suggereert don Bosco op een eigen manier - hoe onbewust misschien ook - de noodzaak van de affectieve en effectieve liefde. Beide samen.

- Met het accent op de mariale devotie en de zorg voor de sacramenten [biecht en communie] vertonen ook de eerste en zesde beschikking overeenkomst met de brief aan de jongens. Daarin wees G. Buzzetti op de gebrekkige biechtpraktijk en gaf hij don Bosco de opdracht iedereen voor te houden

dat zij kinderen van Maria Hulp zijn en tijdens de noveen een extra inspanning moeten doen uit liefde tot haar. (35-37)

° Aspecten uit de antwoorden op de vragen van don Bonetti.

- Van bijzonder sterke aandacht voor de bevordering van de geloofsbeleving getuigen de hierboven besproken schriftelijke inzendingen alleszins niet. Misschien kwam dat aspect wel ter sprake in de mondelinge contacten van don Bonetti. In het vierde punt van zijn rapport vernemen we: "Met het doel op te voeden tot de deugd en aan te sturen op godsvrucht, met het doel de vinger op de wonde te leggen en de jongens te doen beseffen dat de directeur echt om hun zielenheil geeft, zal hij de taak op zich nemen 's avonds een woordje te zeggen. Hij zal erop letten dat zijn woordje een vooraf overwogen doel op het oog heeft, namelijk zijn huis te leiden tot voorbeeldig zedelijk gedrag en vroomheid."

Die overweging en indirecte terechtwijzing leggen de grootste verantwoordelijkheid voor de moraliteit en de godsdienstige opvoeding op de schouders van de directeur. Dat gebeurde, althans in zijn algemeenheid, terecht volgens het *Reglement voor de huizen*: "De directeur heeft als taak te zorgen voor de hele gang van zaken op het geestelijke, schoolse en materiële gebied." Anderzijds bepaalde datzelfde *Reglement* dat "de catechist [van het gymnasium] moest waken over en voorzien in de geestelijke noden van de jongens van het huis. En erop letten dat de scholieren de heilige sacramenten ontvingen." Het artikel voor de catechist van de vakleerlingen was nog nauwkeuriger: "Buiten wat in het vorige hoofdstuk beschreven werd, moet de catechist van de vakleerlingen zorgen dat zijn jongens iedere veertien dagen of ten minste eenmaal per maand de sacramenten van biecht en communie ontvangen en dat niemand de godsvruchttoefeningen op feestdagen of werkdagen mist/spijbelt."⁷⁸

Wegens de samenhang met de vijfde beschikking schijnt don Bosco met de zesde de bevordering van de sacramentele praktijk toch eerder van de directeur te verwachten. Maar misschien bedriegt de bondigheid van zijn formulering en allichtbedoelde hij het algemeen voor alle opvoeders in Valdocco. Dat zou maar redelijk geweest zijn. Want om die religieuze praktijk in stand te houden en te doen bloeien was vanzelfsprekend de blijvende zorg van allen onmisbaar. Het is echter een vraag of allen met het vrijmoedige, maar ook stevige aandringen van don Bosco met die zesde beschikking akkoord konden gaan.

- Het lijkt overigens dat don Bosco de directeur enigszins wilde sparen of ontlasten. In het vijfde punt vroeg hij "de directeur of iemand anders een conferentie te houden". Voor de jonge assistenten had don Ruffino "speciale conferenties" gevraagd zonder eraan toe te voegen dat de directeur ervoor moest instaan. T. Pentore van zijn kant smeekte ook om dergelijke samenkomsten in aanwezigheid van een overste. Don Canepa hield het bij het onbepaalde: "De veelvuldige vergaderingen met vrijheid van spreken ook voor de ondergeschikten."

Met de vergadering of conferentie die don Bosco dringend wou laten plaatsvinden, had hij een speciale bedoeling, namelijk de kritiek een halt toeroepen. En kritiek van de jongens was het wat de goedmenende overste zich volgens don Canepa op de hals haalde. Aan de andere kant heette de vierde opdracht van Buzzetti voor de jongens met dezelfde woorden: "Dat zij ophouden met de kritiek." (32)

- Wat het avondwoordje betreft, stelde don Marchisio voor dat een enkele persoon 's avonds zou spreken, namelijk de directeur. Zo absoluut wilde don Bosco het in de derde beschikking niet. Hij vroeg de leden van de Hoofdraad uitdrukkelijk er af en toe een te geven.

- Meer nog. Onder het trefwoord "assistentie" in het vierde punt droeg hij diezelfde leden op zich in te spannen om gedurende de speeltijd onder de jongens aanwezig te zijn. Hij dacht zoals don Febraro die de bemoeials van alle contact met de jongens en de clerici wilde uitsluiten, maar een uitzondering maakte voor de medebroeders van de Hoofdraad. De jongens moesten niet zozeer via de directeur meer in contact gebracht worden met de leden van de Hoofdraad, zoals don Fumagalli meende. Integendeel. Zij moesten het zelf zoeken.

- Zelf wou hij ook nog contact. Dat legde hij zichzelf op in het zevende punt. Soms zou hij in de toekomst de jongens persoonlijk toespreken. Het komt zo over als wilde hij degenen die dachten zoals don Fumagalli, namelijk dat rechtstreeks contact voortaan niet meer mogelijk was, van antwoord dienen. Toch had Fumagalli gelijk. Over de situatie begin 1884 schreef don Ceria: "Na de avondgebeden sprak hij niet meer tot de jongens."⁷⁹ Daar wou don Bosco met zijn voornemen bijgevolg voorzichtig, want "soms", verandering in brengen. Of hij daarin nog slaagde is eerder onwaarschijnlijk.

Fr. Desramaut vat dat jaar en de volgende immers zo samen: "Een ritme van leven was ingezet in 1884. De jaren 1885, 1886 en 1887 leken voor onze don Bosco op 1884. (...) In Valdocco leefde don Bosco nu teruggetrokken in gezelschap van zijn secretarissen die heel bezorgd waren om zijn gezondheid en zijn comfort." Na de vergaderingen in juli 1884 bleef hij ook niet voortdurend in Valdocco. Voor de eerste keer ging hij van 19 juli tot 22 augustus met vakantie in Pinerolo. Maar bij zijn terugkeer was hij niet echt hersteld. Pas weer in Turijn voor de retraite in Valsalice moest hij zich op 3 september voor het biechthoren al laten vervangen door don Rua, omdat hij buiten krachten was. "Om het te zeggen zoals het is", besluit Fr. Desramaut, "vanaf de eerste weken van 1884 was hij begonnen gedeeltelijk [letterlijk: half] met pensioen te gaan."⁸⁰ Verder bleef hij sukkelen met zijn linkeroog.

Op 19 april liet don Lemoyne inderdaad aan don Rua weten dat het ontstoken was en op 1 juni noteerde Viglietti dat hij "de geestelijke lezing en de meditatie aan don Bosco voorlas."⁸¹

Zelfs in de veronderstelling dat don Ceria werkelijk over dat eigenhandig geschreven document beschikte, blijft het moeilijk te begrijpen waarom don Bosco die beschikkingen in aller eil wou treffen. Afgezien van een drietal, namelijk de novene, de familiale omgang met en de intense inzet voor het welzijn van de jongens en ook de organisatie van een conferentie, waren het eerder maatregelen die niet op een paar dagen tijd, tussen 30 juni en 4 juli, konden gerealiseerd worden. En dan moeten we er voor die drie aan toevoegen: "En dan nog". In elk geval is van een speciale conferentie in die dagen niets terug te vinden in de verslagen van de raad van het huis of in het dagboek van don Lazzero.⁸²

6.3 De vergadering op 4 juli

Op 4 juli zat don Bosco de volgende vergadering van de Hoofdraad voor. Men besprak er de situatie in Valdocco pas op de zevende plaats.⁸³

Don Bosco begon te spreken over de hervorming van het Oratorio en sloot aan bij de woorden van don Lazzero op 5 juni. Don Lazzero had toen geantwoord dat het er vooral op aankwam: "*Het Reglement voor de huizen toe te passen zoals in de andere huizen*" en de eenheid van bestuur te waarborgen. Dat wilde toen zeggen dat er slechts een directeur mocht zijn in Valdocco. Zelf zei don Bosco nu: "Ik heb het Reglement dat in vroegere tijden toegepast werd, nagekeken en ik blijf ervan overtuigd dat we het ook op onze dagen moeten onderhouden, omdat het in alle behoeftes voorziet en er ook op vooruitziet."

Het is moeilijk de centrale plaats van het *Reglement* in helderder licht te stellen. Misschien is dat voor don Lemoyne, die als secretaris aanwezig was, de aanleiding geweest om de uitdrukking "de regels die jij gegeven hebt" uit de C-redactie te vervangen door het ondubbelzinnige "het reglement van het huis". (29)

° De positie van de directeur

- De eerste conclusie die don Bosco daaruit trok, gold de positie van de directeur. Hij ging daarbij aan de zijde van don Lazzerio staan en sloot zich tegelijk aan bij de opvattingen van don Febraro, don Canepa, don Marchisio en don Fumagalli. Dat is hoorbaar in het vervolg: "Het is nodig dat de directeur de leiding heeft, dat hij zijn eigen reglement evenals het reglement van de anderen goed kent en alles weet wat zij moeten doen. Alles hoort echter van een enkelvoudig beginpunt uit te gaan. Op dit ogenblik is in die eenheid verslapping opgetreden. De een zegt: "Ik ben hier niet verantwoordelijk voor". De ander wijst de verantwoordelijkheid af. Allen geven bevelen en daardoor ontstaan er strubbelingen. De een geeft een bevel en de ander voert het niet uit. Ook de assistenten willen hun gezag laten gelden en o wee wanneer je eraan raakt. We moeten dus het gezagsbeginsel handhaven zoals het vroeger was: een enkele persoon moet verantwoordelijk zijn. Die moet niet het minste [vaste] werk op zich nemen. Hij mag met gekruiste armen toezien, maar hij moet stappen zetten en de anderen altijd bevragen: Heb je het gedaan? Heb je het niet gedaan? Hij moet iemand die daarvoor aangesteld werd, de brieven laten lezen, notities aanbrenge en aan de verschillende diensten uitdelen. Hijzelf zal maar drie of vier brieven overhouden, waarvan hij de aantekeningen inkijkt en die hij aan zijn secretaris overhandigt om ze te beantwoorden."⁸⁴

In het laatste gedeelte bevestigde don Bosco wat hij op 30 juni gezegd had, dat de directeur het werk niet zelf hoeft te doen. Hij moet er wel op toezien dat anderen het doen.

- Na die standpuntbepaling reageerde don Lazzero op vraag van don Bosco en zei dat "dat nog niet alles was, hoewel het een vrij ernstig ongemak betekende." Zijn antwoord was weer eens weinigzeggend, allerlei suggererend, maar zonder iets concreets naar voren te brengen. Voldoende echter om don Bonetti uit te dagen tot een poging om don Lazzero uit zijn tent te lokken. Hij vroeg hem "die in de praktijk het ambt van directeur uitoefende, de moeilijkheden waarmee hij te kampen had, vrijuit te specificeren."

Weer slaagde hij in zijn opzet. Toch raakte don Lazzero niet verder dan zijn klacht op 5 juni en op 16 mei 1879. Hij herhaalde: "De eenheid ontbreekt omdat de ondergeschikten leiding gaan vragen aan verschillende personen van de Hoofdraad en hun raadgevingen opvolgen". Verduidelijkend voegde don Ceria er in de *Memorie* aan toe: "raadgevingen die soms in tegenspraak zijn met die van de directeur." Don Lazzero zocht de oorzaken dus nog altijd buiten zichzelf, hoewel don Bosco klaar te verstaan gaf dat het erop aankomt de leiding daadwerkelijk op te nemen en zich niet te verliezen in honderdeneen bezigheden.

- Daarop zette don Bosco nog eens zijn standpunt uiteen. Niet direct don Lazzero aansprekend, maar in de hijvorm. De directe aanspreking zou allicht beledigend hebben kunnen overkomen. "Als de directeur zich erin zou gooien, zou hij merken wat er moet gedaan worden. Binnen de kortste keren zou hij alles en allen de baas zijn. Er mag maar een persoon zijn, namelijk de directeur van het huis die contracten afsluit. Van een enkele persoon moeten de aanvaarding afhangen van personen die tot het huis zullen behoren. Van een persoon de wegzendingen. Een persoon bepaalt de werken

die in het Oratorio moeten verricht worden, Die persoon hoort de directeur te zijn. Hij alleen mag op het middagmaal uitnodigen of op zijn minst moet men hem eerst op de hoogte brengen van de voorgenomen uitnodigingen, opdat hij aan tafel geen onbekende of onverwachte personen zou ontmoeten. De Hoofdraad mag zich in het Oratorio alleen met zaken bemoeien waarmee hij zich in ieder ander afzonderlijk huis mag bezighouden. De directeur van het Oratorio moet dus al de vrijheid van handelen hebben die de andere directeurs in hun huis hebben. Hem komt het toe te beslissen over de werken die moeten gedaan worden. De Hoofdraad heeft enkel tot taak het ontwerp goed te keuren of te verwerpen, maar altijd rekening houdend met het standpunt van de directeur. De Hoofdraad is niet de baas van dit huis. Degene die beveelt, is de plaatselijke directeur. Ik herhaal dat ik deze dagen het *Reglement van de huizen* met aandacht gelezen heb en dat ik er niets in vind dat moet gewijzigd worden. Er moet dus eenheid van leiding zijn. Het personeel van dit huis staat in dienst van de directeur. Het is er niet voor de anderen.”

Dat is klare taal voor alle aanwezigen. Een stevige steun voor don Lazzero en een flinke tik op de vingers van de leden van de Hoofdraad. Daarmee beschouwde don Bosco de zaak afgehandeld. Terecht of te optimistisch? Hield hij genoeg rekening met het karakter van don Lazzero? Was die de man om er zich in te gooien? Waren de andere leden in staat en bereid om eventuele klachten of persoonlijke vaststellingen met hem als hoofd van de instelling te bespreken? Dat zou de toekomst moeten uitwijzen.⁸⁵

° De moraliteit bij de jongens

- Daarna pakte don Bosco een tweede onderwerp aan. Dat van de moraliteit onder de scholieren. Het thema waarover de commissie zich had moeten buigen. Hij begon dan ook met de vraag: “Welke beschikkingen zouden voor vol-

gend jaar kunnen genomen worden om de moraliteit in de vierde en vijfde klas van het gymnasium te waarborgen?" Dat is praktisch de vraag die hij op 5 juni aan de commissie gaf. Het ziet er echter niet naar uit dat hij de rapporteur don Bonetti aan het woord liet komen om zijn bevindingen uiteen te zetten. Volgens het verslag ging don Bosco zelf voort met zijn visie op de kwestie. "Ik heb besloten, voegde hij eraan toe, de jongens te waarschuwen dat het aanstaande jaar alleen diegenen in de hoogste twee klassen zullen aangenomen worden die de geestelijke staat willen omhelzen". En ook dat "het Oratorio de examens voor het eindexamen van het gymnasium niet garandeert."

Dat laatste was voor don Durando, die sinds 1876 verantwoordelijke voor de scholen was, een brug te ver. Hij bracht in "dat het gevolg van die maatregel zal zijn dat de begaafde jongens niet meer zouden komen en integendeel de middelmatigen zullen blijven. Enkele jongens die men zou willen uitsluiten, zullen niet nalaten te komen." Hij meende dat men de dingen anders hoorde te bekijken: "Enkel de studie en de hulp om te slagen brengen de jongens ertoe goed [braaf] te zijn." Eigenlijk was het een inhoudelijke bevestiging van de tweede van de zeven gedachten die don Bosco in de tussentijd opgetekend had: "Dat men zorg draagt voor hun studies."

Toch kon don Bosco op dat ogenblik die opwerping niet over zijn kant laten gaan. Hij reageerde heftig: "Ik wil niet tegenwerkt, maar wil geholpen worden in mijn plan dat ik voor het beste houd om mijn doel te bereiken." Op staande voet "trok don Durando zijn opmerkingen in," noteerde don Lemoine.

° Slot van de bijeenkomst

Daarop sloot don Bosco de vergadering af en legde een nieuwe datum vast, namelijk maandag 7 juli. Misschien voel-

de hij zich te vermoeid of had hij weer last van hoofdpijn.⁸⁶ Of voelde hij aan dat de anderen toch geschrokken waren van zijn heftigheid en vrij autoritaire optreden. Tot besluit van de bijeenkomst voegde hij er nog aan toe: "Allen moeten degene die de leiding heeft, bijstaan. Don Rua zal in die zin een conferentie geven voor allen die in huis een taak vervullen. Hij moet er echter mee wachten tot wij het daarover onder elkaar eens geworden zijn. Hier is een hoofd nodig. Het avondwoordje is de hoofdsleutel [de voornaamste sleutel] van het huis. Veel, zo niet alles hangt daarvan af."

Met die toevoeging onderstreepte hij nog eens het eerste punt van de vergadering: dat er één hoofd nodig is en dat allen er het hunne moeten toe bijdragen dat hij ook directeur kan zijn. Daarnaast waren er ook twee accenten uit de zeven die hij na de vergadering op 30 juni opgeschreven had, maar wellicht nog niet meegedeeld aan de anderen. Het betrof het vijfde punt over de conferentie die moest gehouden worden. Nu bepaalde hij wie het moest doen, met name don Rua en wat het thema moest zijn. En betreffende het derde punt sprak hij het later vaak geciteerde aforisme: "Het avondwoordje is de hoofdsleutel van het huis." Een gedachte die eigenlijk een herhaling is van zijn innige overtuiging die hij in zijn werkje over het Preventieve Systeem uitgeschreven had: "Dat [het avondwoordje] is de sleutel van goed zedelijk gedrag [moraliteit], van de goede gang van zaken en van het succes van de opvoeding."⁸⁷

6.4 De samenkomst op 7 juli ⁸⁸

Van de weinige dagen tussen beide bijeenkomsten maakte don Bosco of zijn secretaris gebruik om een korte samenvatting te maken van de discussie en eventueel ook van de bijdragen rond het alles overschaduwende probleem van de concrete positie van de directeur. Het resumé behelst beslissingen in de vorm van vier aanbevelingen. Daarmee begon

hij die dag het derde agendapunt "over de gang van zaken in het Oratorio".

* Het gedeelte van de vergadering dat rond het probleem van het directeurschap draaide

° Samenvatting van de taken van een directeur

In hoofdzaak komen de standpunten van don Bosco wat de opdrachten van een directeur betreft hierop neer.

Nodig is: "1° Eenheid van bestuur." In deze zin dat er een enkele directeur moet zijn. Die directeur "moet de bevoegdheden van zijn onderdanen goed kennen."

"2° Hij zal anderen de brieven laten doornemen. Hij zal de aantekeningen nalezen."

"3° Hij zal het personeel van het huis en de leerlingen zelf aannemen of wegsturen onder de voorwaarden die hij in elk afzonderlijk geval nodig acht."

"4° Voor zover het mogelijk is, moet de directeur zich beperken tot het nagaan of de zaken door de ondergeschikten gedaan worden. Hij mag zich echter niet aan bepaalde zaken binden."

Dan volgen weer vier punten waarvan twee de derde aanbeveling specificeren en twee andere de directeur heel concrete aandachtspunten voorhouden.

1) "Men neme als scholieren alleen die jongens aan die priester willen worden en bij voorkeur hen die op een of andere wijze laten verstaan dat ze salesiaan willen worden." Met die richtlijn liet hij horen dat hij het huiswerk betreffende de

vraag op 5 juni om het probleem van de aannemingen van jongens te onderzoeken, zelf gemaakt had.

2) "Men zal heel streng zijn in het verwijderen van jongens die iets zeggen, die toespelingen maken of laakbare dingen doen tegen de goede zeden. Men moet niet bang zijn in die zaak te streng te zijn." Daarmee sloot hij zich aan bij de strengheid van don Bertello. De accentuering van die norm lijkt te betekenen dat men na zijn terugkeer nog niet of nog niet voldoende opgetreden was.

3) "Wie niet regelmatig te communie gaat en nalatig is in de godsdienstige praktijken doet er beter aan een vakopleiding te volgen. Nooit de studie."⁸⁹

4) "De directeur moet graag met de jongens praten buiten de biecht en hen vaak afzonderlijk bij zich roepen en informeren naar hun behoeftes, hun gezondheid, hun studies, hun moeilijkheden, hun roeping enz. enz."

Met die samenvatting bewees don Bosco dat hij voldoende aandacht wilde besteden aan de oplossing van het heikele, maar dringende probleem betreffende de directeur in de gemeenschap van Valdocco. En dat hoewel het niet behoorde tot de twee die hij bij de opening van de bijeenkomst op 5 juni op tafel gelegd had.

° Nieuwe discussie over het probleem

Toch stelden zijn voorstellen en aanbevelingen niet iedereen tevreden. Don Cagliero en don Lazzero wierpen direct op dat "in dit huis de bevoegdheden [opdrachten] van de directeur en van de andere leden van de Raad van het Oratorio te talrijk waren." Ze verdrongen om zo te zeggen in hun bezigheden. Hun bedenking opende een nieuwe discussie rond dat blijkbaar zo moeilijk op te lossen probleem.

Tijdens de voortgezette gedachtewisseling deed don Bosco enkele belangrijke en ook verrassende uitspraken over de taakverdeling en vooral over de verlichting van het takenpakket van enkele medebroeders.

Hij haakte in op de opmerking van beide raadsleden met het motto: "Iedereen moet slechts doen wat hij moet doen." Dat concretiseerde hij voor de catechist en de directeur. De catechist moet catechist zijn. (...) De catechist is de sleutel van het Oratorio en van heel het goede functioneren ervan." Dat was een bijzonder hoge waardering van de rol van dat ambt. Voor de directeur beklemtoonde hij: "Zijn enige en waarachtige taak bestaat erin altijd toezicht te houden en op alles toe te zien." Het bleef dus een herhaling van een vertrouwd standpunt en een stille verwijzing naar het Reglement.

Dat antwoord bevredigde don Lazzero nog altijd niet en hij merkte op: "Zodoende kan de directeur zich niet meer rechtstreeks met de jongens bezighouden." Dat kan maar betekenen dat don Lazzero zich minder gelukkig voelde met de zorg voor administratieve en organisatorische zaken, het uitvoeren van de algemene controle en het realiseren van de stimulerende begeleiding van het personeel. Het directe contact met de jongeren en dus het pastoraal-pedagogische sprak hem meer aan.

Vrij onverwacht reageerde don Bosco niet met de norm dat het voor een directeur naar zijn geest geen kwestie was van het een of het ander, maar van een oordeelkundig het een en het ander.⁹⁰ Hij koos voor het verrassende: "Als de directeur de jongens niet bij zich kan roepen, dan kan hij ze door de catechist laten roepen." Dat komt neer op delegeren, een term die don Bosco allicht niet kende, maar naar de inhoud wel praktiseerde. Dat deed hij trouwens in een vorige verga-

dering ook met betrekking tot het behandelen van de post en het tijdrovend beantwoorden van brieven.

Die visie op het directeurschap kreeg steun van don Barberis. Hij bracht in dat "het voor de directeur hoofdzaak is leiding te geven aan het personeel. Dat bestaat in het Oratorio uit 60 of 70 medebroeders." Ook van hem vernemen we dus dat er heel wat meer zijn dan de 13 of 14 van de Ierse jongen of de ongeveer 35 tijdens een bijeenkomst in november 1882. Zijn inbreng mag begrepen worden als: "Vóór alles de vorming en begeleiding van de salesianen." Onderverstaan: daar heeft een directeur de handen aan vol.

Don Bosco bevestigde dat standpunt niet als zodanig. Hij herhaalde het principe: "Iedereen moet zijn deel doen." Dat paste hij in het voorbijgaan toe op de leden van de Hoofdraad. "Zij moeten alleen doen wat bij hun ambt hoort en zich vrij maken van de andere bezigheden. (...) De [algemene] catechist moet iedere andere zorg laten varen. Hij moet trachten alle personen van de Congregatie te leren kennen. Om zich van veel werk te ontdoen en om aan de Regel te gehoorzamen, moet hij hen eraan gewoon maken dat ze zich tot de inspecteurs van de eigen inspectie wenden. De leden van de raad van het huis moeten het onder elkaar eens zijn, als ze willen dat de zaken goed marcheren."⁹¹

Daarop trok don Lazzero het gesprek weer op het niveau van Valdocco, meer bepaald op het niveau van de leden van de raad van het huis. Die waren van goede wil [met een goede geest beziel], maar ze moesten gevormd worden.

Van die inbreng maakte don Bosco gebruik om don Lazzero waarschijnlijk enkele nuttige wenken te geven. Want hoewel hij zijn raadgevingen weer in de hij-vorm formuleerde, lijken ze voor don Lazzero bestemd te zijn. Het klinkt als: Wie het schoentje past, trekke het aan. "Een [de] directeur moet altijd

welwillend naar hen luisteren, hen aanporren te spreken, humeurigheden uit de weg ruimen. Hij moet ook de levendigheid [van de jonge, al te jonge assistenten] of menselijke kleinheid verdragen. Hij moet verdraagzaam zijn, niet scherp. Dankzij zijn christelijke liefde zal hij de verbindende schakel van de eenheid zijn.”

* Over de noodzakelijk geachte vervanging van don Bosco

Zonder merkbare overgang gooide don Bosco het gesprek over een andere boeg. Hij begon over zijn persoonlijke situatie te spreken. Het is alsof het tot hem doordrong dat hijzelf een voorbeeld van delegeren moest stellen. “In de toestand van fysieke en mentale vermoeidheid, waarin ik verkeer, kan ik niet meer verder. Ik heb er behoefte aan dat don Rua mij terzijde staat om mij in vele zaken te vervangen en dat hij mij helpt in wat ik alleen moeilijk klaren kan.”

Die delegatie van bevoegdheden en belasting met nieuwe bezigheden zou voor don Rua natuurlijk gevolgen hebben wat de invulling van zijn functie betrof. “Don Rua hoeft dus geen direct werk in het huis meer te hebben. Wat de salesiaanse sociëteit betreft, zal men de vele bezigheden die hij tot nu toe verricht en die eigenlijk de taak van een econoom zijn, aan anderen toevertrouwen. Men moet een manier zoeken om een procurator aan te stellen die voor de nalatenschappen, krediet en schuld, de geschillen, de contracten en de testamenten zal zorgen. Om die zaken af te handelen, stelle men een priester of een leek aan, een advocaat of een procurator van beroep. Die zal de leiding nemen bij betwistingen en in de administratie. Als don Savio dat zou willen aanvaarden, zou dat werk in heel goede handen zijn.”

Het is opmerkelijk dat hij voor een aantal zaken aan een leek dacht en aan een beroepskracht, ook al zou hij daarbij in eer-

ste instantie een coadjuteur en dus een lid van de Congregatie voor ogen gehad hebben.

We mogen aannemen dat de leden van de Hoofdraad met stijgende verbazing naar zijn voorstellen luisterden. Ze kregen amper de tijd om te bekomen, want hij had nog twee dingen te zeggen.

* Aspecten die de goede gang van zaken in het Oratorio kunnen bevorderen

Daarna kondigde hij volgens het verslag aan dat hij nog twee aspecten betreffende het Oratorio wilde meedelen.

- Als eerste sprak hij heel kort over een zaak die de geestelijke directeur of de algemene catechist moest behartigen.

- Vervolgens over de jongens. Bij de aanneming of inschrijving van jongens moest "men een neiging voor de geestelijke staat vaststellen." Dat was een herhaling van zijn standpunt uit het begin van de zitting. Hij nam de term "apostolische school" uit de bijeenkomst op 5 juni niet opnieuw in de mond, maar het is overduidelijk dat hij met die norm het aantal roepingen wilde opdrijven door nauwkeuriger onderzoek vooraf. Desnoods ten koste van het aantal jongens in het gymnasium.

Die selectie bij de aanneming volstond echter niet. Hij vroeg hun verder: "Men moet er aandachtig op letten dat bij de jongens het vergif van de onzedelijkheid niet binnendringt. Als dat toch gebeurt en het sijpelt door zonder op te vallen, dan veroorzaakt het uiteindelijk onherstelbare schade." Ook het onderwerp moraliteit bij de jongens liet hij dus niet los. Wat hij in dat opzicht wilde doen, verduidelijkte hij: "Als men de jongens die voor het naaste jaar in het Oratorio zullen aan-

genomen worden, niet wenst te waarschuwen dat alleen zij in aanmerking komen die verlangen priester te worden, dan moet men een andere evenwaardige oplossing voorstellen.” Eigenlijk hield hij vast aan de strategie om het huis uit te zuiveren die hij naar het einde van de vergadering op 4 juli geschetst had. Daar had don Durando zich openlijk tegen verzet. Misschien had don Bosco gedurende het paar dagen nadien nog moeten horen dat zijn standpunt niet gedeeld werd. Vandaar de voorwaardelijke wijze met “als” of “indien”. Als men het wegsturen niet wilde organiseren op de manier die hij voorstelde, dan moesten ze maar een andere zoeken om te verhinderen dat sommige jongens na de vakantie konden terugkeren. Zijn doel moest echter overeind blijven en gerealiseerd worden.

Dat had don Cagliero meteen door. Ook hij had nagedacht. Met betrekking tot de jongens van de vierde en vijfde klas had hij in elk geval een vrij diplomatisch voorstel in huis. Dat zat zo ineen: “Zodra de jongens met vakantie naar huis vertrokken zijn, moet men aan al degenen die wij niet meer willen hebben, schrijven dat ze voor volgend jaar niet meer aangenomen zijn als ze geen nieuwe aanvraag indienen. En als zij er een insturen, zullen wij met ja of neen antwoorden.”

“De Hoofdraad keurde dat goed”, noteerde de secretaris. Zonder slag of stoot zal het echter niet gelopen zijn. Don Bosco dacht daarbij aan “4 meest noodzakelijke gevallen”. Over de precieze formulering van de brief moeten ze nog gediscussieerd hebben. Ten slotte gaf hij de opdracht een brief op te stellen met deze strekking: “Als u binnen de bepaalde tijd geen bewijs van aanneming ontvangen hebt, zorg er dan voor ergens anders naartoe te gaan om uw studies te voltooien. Men vrage don Cerruti hoe hij de zijne geformuleerd heeft.” Dat waren natuurlijk maar een paar zinnen uit een groter geheel, maar die maakten de procedure eenvoudiger dan die van het het voorstel van don Cagliero. Geen heen en weer

geschrijf meer. Ook minder vatbaar voor betwisting door ouders, voogden of pastoors, maar tevens abrupter en minder menselijk begeleidend. Het achterhalen of die maatregel in de praktijk kon beletten dat een of andere goedgehartige overste in de toekomst nog een gunstig rapport meegaf en zo de wrevel van don Lazzero kon wegnemen, zou nog grondiger onderzoek vergen. Voor de aanwezigen motiveerde don Bosco die manier van optreden nog eens: "We mogen bepaalde jongens niet langer in huis houden. Als zij echte tekens geven dat ze niet geroepen zijn en een dubbelzinnig gedrag vertonen, moet men ze bij de scholieren wegnemen en wegsturen."

Waarschijnlijk hield die beslissing in dat men de opvatting van don Cagliari om de vakantieperiode af te wachten, respecteerde. Naar het einde van het schooljaar wilde don Bosco allicht niet veel of geen jongens wegsturen. Het getal 4 is overigens significant. Indien dat besluit in die dagen aan de medebroeders bekendgemaakt werd, kan die werkwijze zowel don Canepa als don Fumagalli eerder ontgoocheld hebben. Eventueel ook don Bertello, die zich voor "strengheid" uitgesproken had, en vooral don Lemoyne, die nog de passage met "onverbiddelijk zijn" in de definitieve redactie zou opnemen. (28)

Intussen lijken het verloop van de gesprekken en de uiteindelijke beslissing op 7 juli de informatie van don Lemoyne en vervolgens die van don Ceria te relativieren wat het tijdstip van de uitvoering van de door hen bedoelde uitwijzingen betreft.⁹² Zo een vaart zal het niet gelopen hebben.

6.5 Bijeenkomst van de Hoofdraad op 19 juli

Over het verslag van de daarop volgende vergadering van de Hoofdraad op 19 juli beperkt P. Braido zich tot de inleiding: "Don Bosco komt terug op wat in de laatste zittingen over het Oratorio gezegd werd. Men moet lezen en in praktijk brengen

wat de Hoofdraad beslist heeft.” Er klinkt een zeker ongeduld in door, hoewel het in de voorgaande zittingen niet altijd tot formele beslissingen kwam. Het bleef meestal bij intentieverklaringen en aanbevelingen. Het eigenlijke verslag in het archief begint nochtans veelbelovend: “Don Bosco komt terug op wat in de laatste vergadering [enkelvoud] over het Oratorio gezegd werd.” En die belofte werd ook ingelost. In de *Memorie biografiche* heeft don Ceria dan ook een uitgebreider relaas van die samenkomst.⁹³ Daaruit blijkt dat don Bosco er zijn gedachten rond een drietal verlangens, weliswaar minder geordend, uiteengezet heeft. Ze kunnen vrij kort samengevat worden.

* Eerst twee elementen wat de jongens betreft.

° “Het gedrag van de jongens

Na de inleidng zei hij: “Wij worden over het gedrag van de jongens steeds bedrogen, omdat het maandelijks rapport altijd goed is. Als wij weten dat een jongen niet deugt, mogen wij ons niet laten misleiden door de hoop dat hij zich beteren zal.” Dat is een vrij pessimistische uitspraak, die men niet zo direct van don Bosco zou verwachten. Het wijst erop dat hij en zijn medewerkers soms op grenzen van opvoedbaarheid gestoten zijn. Althans volgens de normen die zij in bepaalde omstandigheden stelden.

° De aanvaarding van jongens voor het volgende schooljaar

Dan over het aannemen van jongens. In dat opzicht bleef hij bij zijn overtuiging: “Willens nillens zullen wij onze scholen op dezelfde leest moeten schoeien als de apostolische scholen.” Daarom mag men voor zover dat mogelijk is alleen die jongens aannemen die salesiaan willen worden of zich toeleggen op de missies. De jongens die men op die voorwaarde aangenomen heeft, maar nadien geen salesiaan meer willen

worden, moeten het volledige kostgeld betalen." Om op veilig te spelen, mocht men "na de vakantie nooit jongens aannemen die van huis terugkeren zonder het getuigschrift van goed gedrag, afgeleverd door de pastoors. (...) En zelfs als sommigen dat getuigschrift tonen, kan men nog vertrouwelijk aan de pastoor nieuws over hen vragen met de belofte de zaak geheim te houden." Verder: "Wanneer er jongens zijn die de verwachting wekken dat zij goede salesianen zullen worden, moet men nagaan of zij al dan niet kostgeld kunnen betalen. Men mag niet op kosten kijken. Het Huis moet erin voorzien."

Het is alsof hij zijn uitval van 5 juni tegen de pastoors vergeeten is. Natuurlijk had hij hen nodig om in de parochies roepingen te vinden. Het zal overigens niet verwonderen dat hij wegens die grote zorg om roepingen een selectie wilde doorvoeren en het kostgeld aanpassen.

* Versteving van de leiding van de huizen

Tussendoor sprak hij over zijn intentie om bekwame salesianen aan te duiden voor de voornaamste functies in de huizen en zo de directieteams te verstevingen. Hij stuurde aan op "het hervormen van de raden van de afzonderlijke huizen en in het bijzonder na te gaan of de catechisten op de hoogte zijn van hun taak. De studieleider moet weten wat er in de klassen gebeurt en moet ze bezoeken." Toegepast op het Oratorio kwam dat hier op neer: "Deze vakantie moet voor het huis [het Oratorio] in het nodige personeel voorzien worden. Vooral de catechist." Voor het overige "moet iedereen zijn taken vervullen in de tegenwoordigheid van God."

Het plan voor het Oratorio voerde don Bosco in september 1884 uit. Ondanks het advies van don Rua het nog een jaar met don Canepa te proberen, verplaatste don Bosco hem naar het huis in Nizza Marittima [Nice in Frankrijk].⁹⁴ Eveneens in september werd beslist in het Oratorio twee directeu-

ren aan te stellen. Don Francesca voor het gymnasium en don Lazzerio voor de afdeling van de vakleerlingen.⁹⁵ Over die kwestie wordt hierna eerst nog intens van gedachten gewisseld.

Over wat tussen 19 juli en 4 september 1884 op het vlak van vergaderingen gebeurde, vernemen we van don Ceria enkel dat "tot in september de Hoofdraad zich niet meer bezighield met zaken die betrekking hadden op de tucht." Dat was wellicht het gevolg van de afwezigheid van don Bosco. Hij moet op 19 juli met vakantie naar Pinerolo vertrokken zijn. Wellicht nadat hij de bijeenkomst van de Hoofdraad die tot acht uur 's avonds duurde, voorgezeten had. Hij zou pas op 22 augustus naar Turijn terugkeren.⁹⁶

Uit die periode verhaalt de kroniek van don Ceria een voorval dat op een bijzondere manier licht laat vallen op de redactie van zowel de brief aan de jongens als van de grondige verhandeling van don Lemoyne voor de medebroeders.

7. De uitwerking van een droomverhaal

Na de opname van de notulen van de bijeenkomst van de Hoofdraad op 7 juli last don Ceria een episode uit het leven van don Bosco in.⁹⁷ De inleiding van het bericht is ultrakort: "Onder de druk van al die gedachten had don Bosco in de maand juli een droom." Don Ceria lijkt hier de samenhang tussen psychische druk en "dromen" te accentueren. Hij gebruikt zelfs het werkwoord "domineren": "gedomineerd door al die gedachten". Te weten de onophoudelijke zorgen rond de taken van de directeur, het aannemen van jongens voor het gymnasium, de uitwijzingen, de moraliteit onder de jongens en de formulering van een formulier voor de herinschrijving. Met daar bovenop het niet te vergeten besef van zijn "fysieke en mentale vermoeidheid waardoor hij niet meer verder kon". Dat alles schiep weer eens de geschikte voedingsbodem

voor slapeloosheid en niet wijkende, vermoeiende gedachten en voorstellingen.

De inlassing op die plaats in de *Memorie biografiche* betekent nog niet dat het voorval onmiddellijk na die discussies plaatsvond. Het kan ook later gebeurd zijn. Bijvoorbeeld na de bijeenkomst op 18 juli of zelfs tijdens het verblijf in Pinerolo. Daar waren don Lemoyne en de clericus Viglietti aanwezig om hem bij te staan. E. Ceria springt overigens nogal vrij om met de plaatsing van de verslagen van de verschillende vergaderingen.

Op die inleiding liet hij direct een bondige samenvatting van het droomgezicht volgen. Die besloot hij met de volgende mededelingen: "De volgende dagen maakte hij aan don Lemoyne in grote trekken bekend wat hij gezien had. Hij vertelde hem echter slechts heel algemeen wat hij gehoord had, namelijk lofzangen op de zuiverheid, de middelen om die deugd te bewaren en de beloningen in deze wereld en in de andere. Daarna zei hij [tot don Lemoyne] dat hij er gebruik van kon maken als hoofdlijnen die hij vrij kon ontwikkelen. De secretaris voerde het bevel uit, maar het was hem nooit mogelijk hem het lange opstel voor te lezen."⁹⁸

Van een periode waarin don Lemoyne zich aan het opgedragen werk zette, of van een datum waarop hij de redactionele bezigheid afsloot, is geen sprake. Veelbetekenend in de toelichting van don Ceria is de werkwijze van don Bosco: aan don Lemoyne slechts enkele suggesties aanreiken en hem dan de volle vrijheid laten. Met op de achtergrond misschien toch de intentie alles op tijd en stond te controleren, te corrigeren, aan te vullen, te schrappen en zo de authenticiteit te verzekeren. Bijzonder treffend is hier de gelijkenis met het gebeuren rond de brief aan de jongens en eventueel ook rond de uiteenzetting, de verhandeling of – om het woord van don Ceria te gebruiken – het "opstel" voor de medebroeders over de

aanpak van de pastorale en pedagogische problemen in Valdocco.

Het wekt zelfs de gedachte aan de mogelijkheid dat don Lemoyne zich gedurende de rustige dagen in Pinerolo nog niet bezighield met die recente opdracht, maar wel met de eindredactie van de zogenaamde lange versie voor de medebroeders in Valdocco. Onder meer met de wijzigingen en toevoegingen die ik bij de bespreking van de inhoud soms aangeduid heb. Die these maakt het begrijpelijker dat van zijn onafgewerkte en nog onbekende uiteenzetting geen spoor te bespeuren valt in de gedachtewisselingen en discussies gedurende de eerste maanden na de terugkeer van don Bosco uit Rome.

Natuurlijk gaat het om een veronderstelling. De werkelijke datum van de eindredactie van de lange versie ligt misschien nog later, veel later. Dat denkt in elk geval P. Braidò. In een werk uit 1999 stelt hij: "De teksten [de citaten], ontleend aan de definitieve redactie, die ver verwijderd ligt van de mei-maand in Rome, zijn identiek met die van de twee voorbereidende manuscripten. Die werden in de hoofdstad uitgeschreven tussen eind april begin mei 1884."⁹⁹ Hij verantwoordt die uitspraak echter niet. Hoe dan ook, in die aantekening zet hij een stap verder dan in 1984. Toen schreef hij: "Het is echter moeilijk uit te maken of en wanneer die lange versie verstuurd werd, of en hoe ze aan de betrokkenen meegedeeld werd en welke reacties ze teweegbracht." En verder: "Ook in de eventuele hypothese dat ze [de lange versie] veel later geschreven werd."¹⁰⁰ Dat hij toen al twijfels had aangaande de traditioneel gehanteerde datum van de afwerking is nochtans duidelijk te horen.

Naast het bericht van don Ceria over de werkwijze van don Bosco is ook de vermelding dat don Lemoyne "het lange opstel" niet kon voorlezen aan don Bosco of eerder misschien

het hem niet kon laten lezen, erg belangrijk.¹⁰¹ Hoe langer het duurde voor hij eraan werken kon of het afgewerkt kreeg, onder meer tot in de periode dat don Bosco helemaal niet meer kon of overleden was, hoe waarschijnlijker dat is voor dat droomverhaal uit juli 1884. Dat kan trouwens ook gelden voor de eindredactie van de lange versie van de zogenaamde brief uit Rome. In die zin zijn de notities van don Ceria over dat droomverhaal echt betekenisvol.

8. Bijeenkomsten van de Hoofdraad op het einde van augustus

Don Ceria schreef terecht dat de Hoofdraad zich tijdens de afwezigheid van don Bosco niet meer met het probleem van "de tucht in het Oratorio " bezighield. Ook nog niet op het einde van de maand augustus. Alleszins niet direct. Dat neemt niet weg dat een of ander lid of ook don Bosco zelf een uitspraak deed waarmee iemand bloot gaf wat voor hem belangrijk was om de gang van zaken in het Oratorio te verbeteren.

8.1 Vergadering op 26 augustus 1884

Hoewel don Bosco thuisgekomen was uit Pinerolo, zat don Rua die zitting van de Hoofdraad op 26 augustus voor.¹⁰² Ze werd helemaal gewijd aan materiële dingen. Met het vijfde en laatste agendapunt bespraken ze vernieuwingswerken in "de ondergrondse ruimtes van de Maria Hulpkerk". Daarbij merkte don Sala, de algemene prefect, op dat men van de gelegenheid gebruik zou kunnen maken om "een gerieflijke doorgang voor de vakleerlingen te realiseren". Een doorgang van hun actuele speelplaats naar die bij de drukkerij en de kleine kerk. Zo zou men een begin maken met het project en de scheiding tussen de scholieren en de vakleerlingen." Het plan en de splitsing die hij voor ogen had, kaderden natuurlijk in structurele maatregelen die naar zijn inzichten konden bijdra-

gen om orde en tucht beter te handhaven en ook de moraliteit te bevorderen.

8.2 Bijeenkomsten op 29 en 30 augustus

Op 29 augustus kwam men drie keer bijeen. Tweemaal onder voorzitterschap van don Bosco en eenmaal onder leiding van don Rua. In hoofdzaak om de toelatingen tot het noviciaat te bespreken. Daarmee ging men op 30 augustus voort in aanwezigheid van don Febbraro, de studieleider van het gymnasium in Valdocco en don Chiesa, directeur van het college in Varazze.¹⁰³ Bij de behandeling van de aanvraag van een kandidaat die uit het bisdom Ivrea overgekomen was, bracht don Febbraro naar voren dat "hij de retraite slecht gedaan had en dat hij in de kerk vaak praatjes maakte met een zekere Bertero".

Daarop nam don Bosco het woord. Dit was zijn standpunt: "Als algemene regel mag men niet schipperen met de moraliteit. Het is beter de aanvaarding te verhinderen als men twijfels heeft over de moraliteit, dan een persoon in huis binnen te halen die misschien immoreel is. Wat lichtzinnigheid [gebrek aan ernst], geringe opvoeding, zwakke studieresultaten betreft, kan men schipperen. De moraliteit is fundamenteel. De ervaring toont aan dat een teken van immoraliteit bestaat in het mijden van de oversten." Zijn interventie openbaart zijn diepste overtuiging en bevestigt wat in het manuscript C en in de brief aan de jongens tot uiting kwam in de beschrijving van de leerlingen die zich aan het spel op de speelplaats onttrokken. Heel in het bijzonder van degenen die kliekjes vormden en opvielen door achterdochtig gedrag en het ontlopen van contact met de opvoeders. (9-10 en 33)

Bij de bespreking van een andere kandidaat gaf hij de raad "hem met voorkomendheid te behandelen en hem te aanvaarden naar de geest van de H. Frans van Sales." Als dan

naar het einde van de brief aan de jongens aan de "geest van de H. Frans van Sales" herinnerd wordt, is dat wellicht niet zo onverwacht of minder op zijn plaats als ik aanvankelijk zou gedacht hebben. (40)

9. De situatie in september 1884

Was het don Bosco tijdens het verblijf in Rome haast niet gelukt zelf een brief te schrijven, na zijn thuiskomst rond half mei in Valdocco en ook in Pinerolo lukte het weer een beetje. Met moeite. Op 30 juli 1884 vroeg hij in alle eenvoud aan een medewerkster in Genua: "Wil (...) begrip hebben voor mijn slecht schrift. Het is het schrift van een arme oude en halfblinde man."¹⁰⁴ Het ligt dan ook voor de hand te besluiten dat hij in die toestand het nalezen van uitgebreide geschriften van zijn secretaris zeker niet meer aankon.

Algemener gesproken, fysiek raakte hij er maar niet bovenop. In Pinerolo voelde hij zich nochtans weer beter. Toch moest hij op 8 augustus tegenover don Cagliario bekennen: "Al gaat het veel beter met mijn gezondheid, toch kan ik niet naar Nizza [Monferato] gaan wat ik zo graag had willen doen."¹⁰⁵ Pas sinds 22 augustus terug in Turijn moest hij, zoals hiervoor vermeld, al op 3 september het biechthoren stopzetten omdat zijn fysieke kracht het begaf.

9.1 Vergadering van de Hoofdraad op 4 september

Niettemin was hij 's anderendaags alweer op de been voor de vergadering van de Hoofdraad, die zijn werkzaamheden hervatte en in Valsalice bijeenkwam tijdens de retraite in dat college. Don Ceria is ervan overtuigd dat "don Bosco vasthield aan zijn plan om in het Oratorio een bevredigende reorganisatie [of hervorming] door te voeren." Toen het dan in september erom ging "het personeel voor de huizen samen te stellen, kwam hij altijd weer op dat punt terug."¹⁰⁶ Het is mo-

gelijk dat don Bosco eraan vasthield, maar het was don Rua die op 4 september er zonder aarzelen mee op de proppen kwam. Misschien had hij er vooraf voor gezorgd dat don Lazzero en don Francesca niet aanwezig waren. Daardoor konden hij en de andere aanwezigen zich ongehinderd uitspreken. Hij stelde voor don Lazzero, de directeur van het Oratorio in zijn geheel, te benoemen tot raadslid voor de vakopleiding. Op die manier zou men tegemoetkomen aan "een beslissing van het derde Algemeen Kapittel", namelijk een bureau voor de vakscholen op te richten. "Hij zou voor de werkhuizen en de vakleerlingen van de hele Congregatie zijn wat het raadslid voor de scholen [don Durando] voor alle colleges, scholen, leerkrachten en scholieren van heel de Congregatie was. Tot directeur van het Oratorio zou hij don Francesca aanstellen."¹⁰⁷

Direct kreeg don Rua echter de wind van voren. Don Sala, de algemene econoom, vreesde botsingen met bevoegdheden die hij nu had. Don Cagliero zette zich vierkant achter het idee van de benoeming van twee afzonderlijke directeuren, iemand voor de scholieren en een andere voor de vakleerlingen. Een van zijn argumenten was dat iemand die in het Oratorio de enige directeur zou zijn, "als in een onmetelijke zee geplaatst was." Zijn beeldspraak en die van don Fumagalli in zijn vroegere bijdrage lijken op elkaar als twee druppels water. Er waren er die zich bij don Rua aansloten en anderen die don Cagliero steunden. Het ging er geanimeerd, ja heftig aan toe. De inzichten bleven diametraal tegenover elkaar staan. Voor don Barberis "had don Lazzero niet het karakter om een vastberaden scheidsrechter te zijn in de problemen die enkel in het Oratorio bestonden." Naar het oordeel van andere leden had de nieuwe directeur [don Francesca] dan weer niet "de vereiste kwaliteiten om directeur van het Oratorio te zijn." Een van de raadsleden kwam ertoe te denken aan een superdirecteur boven de andere twee.

Na een langdurige discussie ging don Rua over tot een korte samenvatting. Toen achtte don Bosco, die iedereen zijn mening vrijuit naar voren had laten brengen, het ogenblik gekomen om het woord te nemen. Hij zei: "Het is moeilijk een persoon te vinden die bij iedereen in de smaak valt, die allen aanstaat. De een zal hem te zacht vinden, de andere te weinig tegemoetkomend. Een derde te zorgeloos, een vierde te streng. Wij zijn mensen en wij moeten de dingen op een menselijke manier doen. Laten we onze beslissingen nemen op een vlak dat erdoor kan. Mij schijnt het toe dat het enige wat men tegen don Francesca kan inbrengen, is dat hij te goed is. Hij is echter geleerd en vroom en die gaven vindt men niet zo gemakkelijk bij anderen. Al zo lang werk ik in het Oratorio. Daarom ken ik hem goed. Wat gedaan moet worden, doet hij en hij kent het *Reglement* door en door." Daarmee liet hij horen dat hij de zijde van don Rua koos. Don Francesca was ook zijn kandidaat. Als enige directeur.

Niet onder de indruk van de argumenten van don Bosco maakte iemand daarop de opmerking dat alle goeds dat men over don Francesca kon zeggen, ook voor don Bertello gold. Alsof hij niets gehoord had, pakte don Rua het probleem van de benoeming van een catechist aan. De inzendingen op de rondvraag van de commissie, die hiervoor behandeld werden, toonden aan dat don Canepa niet de meest geschikte persoon gebleken was. Er werd ook voorgesteld een nieuwe leraar voor de retorica te benoemen. Ten slotte hakte don Bosco de knoop door wat de benoeming van de directeur betrof: "don Francesca [huidige directeur van het college van Valsalice] zou naar het Oratorio komen en don Cesare Cagliero zou de leiding van Valsalice op zich nemen." Daarmee was de kous af.

Tijdens de vergaderingen op 6 en 11 september werd er inderdaad met geen woord meer over gerept. Andere agenda-punten, zoals de aanvaarding van novicen, de toelating tot

het afleggen van geloften en de bespreking van allerlei aanvragen tot materiële verbeteringen in sommige huizen drongen zich op. Naar eigen zeggen werd het hem moeilijk gemaakt zijn raad bijeen te brengen om de goede gang van zaken van de Congregatie in het lang en het breed te behandelen.¹⁰⁸

9.2 Bijeenkomst van de leden van de Hoofdraad op 12 september

Weldra kwam echter aan het licht dat met zijn eerder genomen beslissing de zaak van het directeurschap nog niet beslecht was. Dat vernemen we via het verslag van de vergadering op 12 september. Hoewel het linkerbeen van don Bosco op 9 september weer pijn gedaan had en gedurende de nacht altijd maar meer was opgezwollen, was hij op 11 september op post geweest. En ook op 12 september zat hij de vergadering voor.¹⁰⁹ Het zou nochtans een lange en zware dag worden. Een bijeenkomst van elf tot bijna halfeen en een tweede zitting van kwart voor vier tot zes uur. Ik beperk me tot de namiddagvergadering.

* Een beslissing met verstrekkend gevolg

Het eerste punt van die namiddag heeft blijvende invloed uitgeoefend in de Congregatie. De algemene econoom legde het ontwerp van een wapenschild op tafel. Onderaan was als motto deze tekst uit het evangelie aangebracht: "Sta de kleinen toe tot mij te komen". Dat was een heel zinvolle leuze omdat ze heel treffend het doel van de levensinzet van don Bosco omschreef, namelijk op een toegankelijke, onthaltende manier efficiënte ontwikkelingskansen geven aan verwaarloosde, achtergestelde, aan allerlei gevaren blootgestelde en onbemiddelde jongens. Kansen zowel op lichamelijk, als intellectueel, moreel en gelovig vlak. Toch kon hij er niet mee instemmen. Hij hield meer van het levensmotto dat hij al in de

jaren vijftig in zijn bureau aan de muur had hangen en waar-
bij hij uitleg gaf aan Domenico Savio. Dat was: “Da mihi
animas, coetera tolle”. Iets wat spits vertaald betekent dat:
“Geef mij zielen. Al de rest interesseert mij niet”. Het zielen-
heil, het eeuwige geluk van de jongeren was uiteindelijk zijn
voornaamste zorg. Dat was nog eens uitdrukkelijk tot uiting
gekomen in de brief aan de jongens in Valdocco. Zijn keuze
werd vlot goedgekeurd.¹¹⁰ Ze zou de Congregatie blijvend
kenmerken en op geregelde tijden oproepen trouw te blijven
aan haar kerntaak.

* Bevordering van de moraliteit onder de jongens

Hoezeer hij in de weer was voor het morele en geestelijke
welzijn van zijn jongens bleek opnieuw bij het achtste punt van
de zitting. Hij hield de aanwezige raadsleden voor: “We moe-
ten trachten elk verboden boek ver van onze leerlingen te
houden, zelfs als het [door de burgerlijke overheid] voor de
scholen zou voorgeschreven zijn. Nog minder mag men der-
gelijke boeken te koop aanbieden. (...) Men moet bij voor-
keur de levensbeschrijvingen van onze leerlingen lezen en te
lezen geven.” In de sector lectuur wilde hij op twee manieren
tegelijk preventief opvoedend zijn. Impeditief of verhinderend
enerzijds en stimulerend, opbouwend anderzijds.¹¹¹ Het hoeft
geen betoog dat het agendapunt over het goede boek hele-
maal niet beïnvloed werd door zijn suggesties begin mei in
Rome of de uitwerking ervan door don Lemoyne.

Niet minder beslist klonk zijn verwijt aan de salesianen: “We
hebben te weinig achting voor onze eigen uitgaven. Sommi-
gen vinden het vernederend godsdienstige boeken te geven
aan de scholieren van de vierde en vijfde klas van het gymna-
sium.” Zo sprong op dat ogenblik zijn uitgesproken bezorgd-
heid voor die klassen weer naar het voorplan. Die zorg deelde
hij met verschillende medewerkers aan de enquête van de

commissie in juni, maar hij geloofde blijkbaar meer dan zij in de morele werkzaamheid van goede lectuur.

* Handhaving van het opvoedingssysteem

Volgens het tiende punt van het verslag gaf hij daarna uiting aan een andere niet minder grote bekommering. Met deze aanbeveling: "Jullie moeten je toelagen op en inspanden voor de invoering en de praktijk van het Preventieve Systeem in onze huizen. De directeuren moeten conferenties geven over dat uitermate belangrijke onderwerp en over de ontelbare voordelen ervan voor het heil van de zielen en de eer van God." Het klinkt enigszins als een echo van enkele regels uit het door don Lemoyne uitgewerkte schrijven voor de medebroeders. (26-27) G.B. Lemoyne gebruikte echter de officiële benaming "het Preventieve Systeem" niet en ook niet de term "voordelen" van het systeem. Dat deed don Bosco wel op het einde van het derde Algemeen Kapittel.¹¹² En dat deed hij tijdens de zitting die namiddag opnieuw. Wat hij niet deed, was concrete aanwijzingen geven over de inhoud van die conferenties of een persoonlijk overzicht van de mogelijke voordelen. En al helemaal niet waardevolle en illustratieve passages uit de zogenaamde lange versie bevestigen.

* Beslissing betreffende het dubbele directeurschap

Daarna ging hij over tot de kwestie van het directeurschap in het Oratorio. Hij zei: "Ik vind het nodig dat don Francesca naar het Oratorio komt en dat hij samen met don Lazzero dit huis bestuurt." Dat moet na zijn besluit op 4 september overgekomen zijn als bakzeil halen. Daarom moet hij zich verplicht gezien hebben de nieuwe beslissing te verantwoorden. Op deze wijze: "Een enkele directeur kan onmogelijk zoveel personen in het huis van Valdocco leiden. Don Lazzero heeft me meer dan eens gevraagd hem van die zware last te ontslaan. Daarom is het nodig de bevoegdheden onder don

Francesia en don Lazzero te verdelen. Aan don Francesca de scholieren toevertrouwen en alles wat hen betreft. Aan don Lazzero alles wat de vakleerlingen aangaat. Met daarnaast nog het ambt van catechist voor alles wat betrekking heeft op de vakleerlingen van de Congregatie in al de andere huizen. Hij is bevoegd voor alles wat de moraliteit en de tucht van de vakleerlingen aangaat. Zowel in het Oratorio als in de Congregatie. (...) Met don Francesca en don Lazzero zal men een *modus vivendi* moeten opstellen die kan blijven duren nu wij er nog zijn, en ook zonder ons en na ons. Als men het volledige gezag over het hele Oratorio in een persoon wil concentreren, dan is er van heden af een nieuw systeem nodig. En het is niet mijn bedoeling het systeem te veranderen." Wat hij daarmee bedoelde, is niet zonder meer duidelijk. Maar waarschijnlijk wilde hij zeggen dat hij het Preventieve Systeem, zijn opvoedingssysteem wilde handhaven. En hij vervolgde: "De vakjongens moeten wat het bestuur betreft zoveel mogelijk een autonome afdeling vormen. De scholieren moeten ook een autonome sectie zijn, onafhankelijk van de vakleerlingen. Wanneer men de mogelijke organisatie van het personeel niet aanpakt, zal alles op een monsterachtige vermenging uitlopen. Don Lazzero heeft mij meermaals in die zin geschreven."¹¹³

Voor de overstap naar de benoeming van twee directeurs gaf don Bosco dus eigenlijk drie argumenten aan. Het eerste: "Het overgrote aantal personen in het Oratorio." Daar hadden don Febraro, don Canepa en don Fumagalli inderdaad op gewezen, althans wat het aantal salesianen betreft. Maar don Bosco zelf verstond het misschien ruimer. Met de jongeren erbij. Het kon dus een soort rekening houden met "veranderde omstandigheden" en tegelijk met ietwat verhuld uitgesproken inzichten van medebroeders zijn. Een tweede argument putte zijn kracht uit een beroep op de visie en het verlangen van don Lazzero zelf. Die moest don Bosco dus ook in juni en juli al gekend hebben, want "don Lazzero had hem

meermaals in die zin geschreven." Door zich op don Lazzero te beroepen, dekte don Bosco zich van die zijde af. Van don Lazzero kon men dus een akkoord verwachten. Men hoefde geen wrevel of oppositie te vrezen. Daarna voegde hij er een derde motief aan toe, namelijk de overtuiging dat die reorganisatie nodig was om het systeem, dat wil zeggen het Preventieve Systeem met alles wat dat inhoudt, te kunnen waarborgen.

Het valt niet uit te sluiten dat don Bosco nog een argument achter de hand hield voor die onverwachte wending. In de tussentijd had men hem wellicht kunnen overtuigen dat don Francesca echt niet de man was om beide afdelingen samen te leiden.¹¹⁴

* Begeleiding van de invoering van het stelsel met de twee directeuren

De kracht van zijn argumenten verhinderde don Bosco nochtans niet realistisch te blijven en de gevolgen van menselijke gevoeligheden en gebreken in te calculeren. Concreet betekende dat organisatorisch onder meer het opstellen van "een modus vivendi tussen don Francesca en don Lazzero." Maar niet minder noodzakelijk was de mentaliteit, de goede instelling van beide betrokkenen. Zo stelde hij even nadien: "Door ervaring, met goede wil en de toestemming van de twee directeuren en door wijzigingen aan te brengen en te veranderen zal men ertoe komen ieder probleem het hoofd te bieden". Hijzelf had ondervinding genoeg opgedaan om hun aan te raden: "Het gaat er niet om onmiddellijk onveranderlijke principes vast te leggen, wel om te onderzoeken hoe mijn gedachte in praktijk kan gebracht worden, zodat men daarop kan voortbouwen. Bepaalde traditionele grondbeginselen die tot op heden als norm gediend hebben, moet men vasthouden. Het zijn echter zaken die men met grote rustigheid moet behandelen."

Die geleidelijkheid en omzichtigheid namen de vrees van don Rua niet weg. Hij merkte op dat “het nodig was de bevoegdheden van de twee directeuren goed te omschrijven opdat er geen argwaan, geen spanningen enz. zouden ontstaan.”

Dat was het sein om de discussie te heropenen. Daarbij onderscheidde don Cagliero zich door nuchterheid, aandacht voor dagelijkse dingen en soepelheid. Misschien ook door een scheutje humor. Hij antwoordde dat “spanningen het stoomschip doen vooruitgaan” en dan: “dat men zich om spanningen zal bekommeren naarmate ze zich voordoen.” Don Barberis stelde niet onaardige vragen. Namelijk “of het hoofd van het Oratorio niet de inspecteur kon zijn en of het niet beter was dat de twee directeuren (...) eigenlijk onderdirecteuren zouden zijn.” Don Bosco bleek echter vastbesloten: “Laten we beginnen met de orde en de tucht veilig te stellen door twee directeuren te benoemen.”

Met die aansporing herinnerde hij iedereen nog eens aan de eigenlijke bedoeling die hij de hele tijd voor ogen had gehad. En ook nu via die specifieke operatie had. De oplossing van de directeurskwestie moest men doorvoeren in het teken van de heropleving van orde en discipline. Dus ook van de moraliteit onder de jongens.

9.3 Vergaderingen van de Hoofdraad onder leiding van don-Rua

De overgang naar een nieuwe bestuursvorm moet een zware bevalling geweest zijn. Na die vergadering op 12 september kwam de Hoofdraad tussen 18 en 22 september verschillende keren bijeen. Don Rua moest de leiding nemen omdat dokter Fissore gewild had dat don Bosco het bed zou houden om het weer gezwollen been te laten rusten. Bovendien had zijn patiënt voortdurend koorts.

° Op 18 september kwam men in hoofdzaak samen om het personeelsbestand van het Oratorio samen te stellen. Don Rua begon met de lakonieke mededeling: "Don Giovanni Bosco rector, don Rua vicerector, don Francesia directeur van de scholieren, don Lazzero directeur van de vakleerlingen." Nauwelijks was hij uitgesproken of don Francesia zette aan met "de aanstelling van twee directeurs die onafhankelijk van elkaar in hetzelfde Oratorio verantwoordelijk zouden zijn, te bestrijden. Hij voorzag een fataal dualisme." Don Durando sprong hem bij. "Hij vond het een oplossing die de gang van zaken in het Oratorio van kwaad tot erger zou voeren." Voor dat protest en die afwijzing moet don Rua inwendig begrip kunnen gehad hebben. Tijdens een vorige zitting in aanwezigheid van don Bosco had hij zich immers zelf verzet en opwerpen ingebracht, maar vervolgens had hij het gezag van don Bosco erkend. Daar bleef hij bij, al had hij het er nog erg moeilijk mee. Hij zei dat "hij bereid was aan don Bosco te gehoorzamen, maar moeilijkheden en wanordelijkheden voorzag. Hij geloofde dat don Bosco door anderen aangezet werd om zo een beslissing te nemen, want voordien was don Bosco altijd een voorstander van de eenheid van bestuur geweest."¹¹⁵

° Hoe onrustwekkend de gezondheidstoestand van don Bosco was, treedt aan het licht bij het begin van de voormiddagzitting op 19 september. Don Rua waarschuwde direct "dat men gezien de ziekte van don Bosco niet mocht nalaten na te denken over een smartelijke eventualiteit. Het ging erom te denken aan de begrafenisplechtigheid en de manier waarop." Ook aan de begraafplaats moest gedacht worden en aan het testament van don Bosco om twisten met erfgenamen te voorkomen.¹¹⁶

° 's Namiddags kaartte don Francesia de kwestie van de twee directeurs opnieuw aan en zei "dat hij het ambt aanvaardde zoals don Bosco zou voorstellen."¹¹⁷ Vreemd genoeg ging don

Rua daar niet direct positief op in. Wellicht voorvoelde hij onderhuidse spanningen en vreesde erg nadelige wrijvingen en botsingen. Hij hernam in elk geval het idee van een [hoofd-] directeur en twee vicedirecteuren. Dat viel echter niet in goede aarde. Tijdens de gedachtewisseling kwam hij op een andere oplossing. Don Lazzero zou algemeen verantwoordelijke worden voor de vakjongens in alle huizen van de Congregatie en tegelijk directeur in Lanzo. Dat nam don Lazzero aan en hij zei dat hij met die oplossing "grotere vrede zou hebben". Die wending werd door de raad goedgekeurd, behalve door don Cagliariero.

° 's Anderendaags, 20 september, vroeg don Rua aan don Lazzero of hij tevreden was [met het voorstel] om naar Lanzo te gaan." Dat bleek niet het geval te zijn. Hij zat met het gevoel "dat men een middel gezocht had om hem uit het Oratorio te verwijderen." En hij verklaarde "dat hij na zoveel jaren directeur in het Oratorio te zijn geweest, niet kon aanvaarden opzij geschoven te worden omdat dit op eerverlies zou uitdraaien." Het gevolg was dat de zaak opgeschort werd.¹¹⁸

° Drie zittingen van de raad lang zweeg men erover. Pas op 29 september heropende men de discussie betreffende de twee directeuren van het Oratorio. "Men discussieerde lang en levendig, maar besloot don Bosco te gehoorzamen."¹¹⁹ Dat kwam neer op de definitieve invoering van het dubbele directeurschap in het Oratorio van Valdocco.

Niet zoveel tijd later bleek de aanstelling van twee directeuren echter geen succesrijke ingreep. In de geschiedenis van de jaren 1886-1888 laat don Ceria geen ruimte tot twijfel. Dit is zijn beoordeling: "Het experiment met het dubbele bestuur had schipbreuk geleden. Niet zozeer omdat het systeem gebreken vertoonde, als omdat don Francesia blijk gegeven had dat hij tegen zijn taak niet opgewassen was. Daarom was het dringend nodig geweest de zaken van het Oratorio op een

andere basis te organiseren. Men keerde dus terug naar een enkele leiding, die aan het gezag van don Belmonte werd toevertrouwd."¹²⁰

Met dat bericht wil ik het onderzoek naar mogelijke effecten van de lange of samengevoegde versie op de medebroeders en de "heropleving" in Valdocco afsluiten. Het was in hoofdzaak een onderzoek via de kennismaking met vergaderingen van de Hoofdraad die tussen eind mei en oktober 1884 plaatsvonden, en met een paar bijdragen van medebroeders aan een soort enquête in juni. Alvorens daar enkele nabeschouwingen aan vast te knopen, wil ik nog even stilstaan bij de manier waarop don Lazzero de nieuwe situatie aangepakt heeft.

10. De start van don Lazzero als directeur van de afdeling van de vakleerlingen

Over het begin van het nieuwe schooljaar worden we vooral ingelicht door de verslagen van twee vergaderingen. Een eerste op 17 oktober voor de assistenten van die sectie en op 18 oktober een tweede voor de leden van de raad van het huis.

* De bijeenkomst met de assistenten van de vakjongens

Vooraf vermeldde don Lazzero heel uitdrukkelijk dat "de assistenten van de vakjongens aanwezig waren" en dat hij als "directeur voorzitter was." Daarna bewijzen de eerste woorden van het eigenlijke verslag onmiddellijk dat don Lazzero de vakleerlingen een warm hart toedroeg en dat hij trachtte zijn jonge medewerkers te winnen voor zijn persoonlijke positieve instelling.¹²¹

De eerste twee punten van zijn notities luiden: "De jonge vakleerlingen zijn zoals andere jongens. Als men hen op de juiste

manier aanpakt, zijn zij in staat tot grotere bewijzen van een goed hart dan de scholieren." En: "Soms zijn ze onbeschaafd, ja brutaal en in dat opzicht moeten we met hen te doen hebben. Zoals mensen die voortdurend met materiële dingen bezig zijn, is het hun niet mogelijk zich die beschaafde omgang eigen te maken die men jonge scholieren gemakkelijk inprent."

Daarna gaf hij hun deze gouden regel: "Een van de voornaamste knepen van een assistent van de vakjongens is hen te kennen en de jongens die hij assisteert bij naam te kunnen aanspreken. De jongens zijn half gewonnen als ze weten dat je hen kent." Het was een vuistregel die don Lazzero jaren geleden al gegeven had aan de priesters en clerici van de vakjongens. Namelijk in november 1873: "Kennis van de jongens. Zij hebben veel meer respect voor een assistent, als ze weten dat hij hen allen bij hun naam kent. En om te laten merken dat je hen kent, is het goed iemand die je wilt waarschuwen, altijd bij zijn naam bij je te roepen."¹²² Zijn persoonlijke ervaring stond daar borg voor.

Zijn vierde raad betrof de "eenheid". Die lichtte hij nader toe: "Een assistent mag in het bijzijn van de jongens nooit afkeuren wat een andere assistent doet of zegt. Wee, als de jongens in de gaten krijgen dat er enige tweedracht bestaat. Dan krijgt men niets meer gedaan." Dat stemt haast woordelijk overeen met de inbreng van don Fumagalli en ook van don Febraro. Maar het strookt evenzeer met de aansporing die men de assistenten al in 1871 gaf. Toen schreef men na de vergadering die don Rua geleid had: "Men maande de assistenten aan met elkaar verbonden te zijn [één te zijn] door allen een zaak na te streven, namelijk van elkaar houden en elkaar raad geven over de manier waarop men de gehoorzaamheid, genegenheid en achting van de jongens kan winnen."¹²³ Toen was er natuurlijk minder of geen gevaar dat

men zou gesproken hebben van “een grote zee of oceaan” van oversten of assistenten.

Ten zesde en ten laatste - ik wissel de opeenvolging even om - vroeg hij hun “zich zoveel mogelijk van lasten te ontdoen door zich te beperken tot rapporteren” of “verslag uitbrengen aan de oversten” Dat was van zinentwege diplomatisch om te voorkomen dat ze zich onbesuisd zouden begeven op het gevaarlijke pad van zelf straf opleggen. Dat blijkt uit het vervolg: “Voor een jongen is het al straf als hij hoort dat men erover spreekt met de overste.”

Het vijfde onderwerp is heel speciaal. Vooral dan tegen de achtergrond van alles wat in deze studie voorafging. Eerst klinkt het normaal: “Men las [het verslag van] de voorafgaande vergadering.” Dat is echter misleidend, want “voorafgaande” slaat op een vergadering die jaren geleden plaatsgevonden had, namelijk in “februari 1872”, maar “die beoordeelde men als heel nuttig voor het begin van het [school] jaar.” Het ging om een zitting die don Rua voorgezeten had. Ik vat drie van de vier richtlijnen even samen. “1° De taak om de speeltijd zo te organiseren dat hij ten goede komt aan de jongens en de assistenten. Om dat te bereiken is het nodig zich met hen te onderhouden, zich bij hun groepjes, spelen en gesprekken aan te sluiten. Altijd echter zoveel mogelijk op vriendelijke, tactvolle en liefdevolle wijze. 2° Ervoor zorgen dat de jongens van je houden en tegelijk ontzag voor je hebben. 4° Nooit de moed verliezen als wij van de jongens onaangename en zelfs erge dingen moeten incasseren. (...) De oversten nemen op het ogenblik zelf geen enkele beslissing daar dat zou volstaan om de edelmoedigste weldoeners van het huis te verwijderen en dan zou niet alleen de weggejaagde jongen eronder lijden, maar ook vele anderen. Dat betekent niet dat men er niet aan denkt er iets aan te doen. Het gaat er enkel om nog een tijdje geduld te oefenen en alles zal in orde komen.”¹²⁴ Het moet een verslag geweest zijn dat don Lazzero goed wist

zitten, dat hij hoog waardeerde en waarmee hij erg vertrouwd was. Dat is niet zo verwonderlijk. Hij had het verslag ooit zelf geschreven in een schrift waarin hij vooral notities uit vergaderingen met de priesters en clerici van de vakjongens tussen 1871 en 1878 had bijgehouden.¹²⁵ Het bewuste verslag is in elk geval een tekst die in een notendop heel essentiële, maar deels ook genuanceerde aspecten van de opvoedingsmethode in de geest van don Bosco bevat. Die wilde hij de nieuwe equipe in de nieuwe situatie voorhouden.

Er zijn ontegensprekelijk een aantal elementen in dat verslag die min of meer passen bij passages uit de lange versie van don Lemoyne. Toch doet don Lazzero geen beroep op die tekst, toch heeft hij geen kopieën bij de hand om ze uit te delen. Het lijkt dus voor de hand te liggen dat die niet ter beschikking waren, ja, dat de tekst überhaupt nog niet bekend was.

* Tweede vergadering: 18 oktober 1884 (vakleerlingen)

De volgende bijeenkomst had al 's anderendaags plaats. Zij was van een heel andere aard, want alleen de oversten, dat wil zeggen twee prefecten, de catechist van de vakjongens, don Oddone, de econoom, en don Lazzero, de directeur, kwamen samen.

Belangrijk in het raam van de doorgevoerde structurele vernieuwing zijn de afspraken rond de taakverdeling: "De externe prefect en de catechist worden belast met de uitwendige disciplinaire orde". De externe prefect "moet het reglement van het huis voorlezen en uitleggen aan de vakleerlingen." Hij moest er ook voor zorgen dat zij lessen in wellevendheid kregen. Het was trouwens don Fumagalli, viceprefect van het Oratorio, die in zijn beschouwingen het ontbreken van een wekelijkse les in goede manieren betreurd had. De catechist kreeg de bijzondere zorg voor het toezicht op de slaapzalen,

in de kerk en op de ziekenzaal. De slaapzalen komen nu voorop. Het is opmerkelijk dat zijn taak in "toezicht" bestaat, niet in "assistentie". Toezicht roept toch eerder controle en een zekere afstandelijkheid op.

* Enkele losse voorschriften [Vergadering]

Op die twee verslagen volgen enkele regels waarvan het niet klaar is of het om reacties gaat op bijeenkomsten die plaats gevonden hadden of om aantekeningen voor vergaderingen die nog moesten plaatshebben voor de groepen die hij opsomde. Dat zijn de volgende.

- Voor de oversten geldt dat ze "moeten overeenkomen met de medebroeders. Ze moeten 's morgens assisteren aan de ingang van de werkhuizen." Daar weer wel "assisteren".

- De clerici moeten: "1° Zorgen voor de schoonmaak." Vervolgens: "2° Ze moeten niet te streng zijn, maar ook niet te laks. Zij moeten altijd verslag uitbrengen aan de onmiddellijke oversten. Als het gaat om buitengewone gevallen moet don Bonetti geraadpleegd worden. Continue bewaking.

- Dan voor de werkmeesters: "1° Onze jongens zijn niet meer zoals ze vroeger waren. 2° We hebben een andere "te-neur" van opvoeding nodig. 3° Verbijsterend is de gedachte dat jongens al op de hoogte zijn van alle mogelijk kwaad. 4° Het is bijgevolg nooit overdreven om altijd waakzaam te zijn en, zonder altijd kwaad te veronderstellen, nooit gerust te zijn als we hen niet onder ogen hebben. De grootst mogelijke overeenkomst met de assistenten bij het strikt toepassen van het reglement."

Het ligt er vingerdik op dat de opdracht van don Bosco te zorgen voor moraliteit dergelijke richtlijnen bepaald heeft. Het accent op waakzaamheid, overal en altijd, overheerst. Dat

duidt eerder op zakelijk, verhinderend toezicht. De schroeven worden toegedraaid: "Strikte toepassing van het reglement." Toch klinkt ook redelijkheid door in de tussenzin "zonder altijd kwaad te veronderstellen" en in de opdracht "niet te streng te zijn".

Minder toegankelijk is de uitdrukking "andere teneur van opvoeding" of opvoedingsmethode. Zou hij er iets mee bedoelen in de zin van de verandering van systeem die don Bosco vreesde, maar afwees op 12 september? Zou die andere opvoedingswijze voortaan alleen of hoofdzakelijk moeten bestaan in waakzaamheid en striktheid? Dat laatste lijkt minder waarschijnlijk, want dat zou indruisen tegen de standpunten van de vergadering in februari 1872 die hij pas op 17 oktober 1884 opgefrist had om het nieuwe schooljaar te beginnen. Of zouden er achter die wending andere, nog niet uitgesproken inzichten schuilgaan om het probleem dat "de jongens niet meer als vroeger zijn" efficiënt en met succes aan te pakken?¹²⁶ Ongetwijfeld blijkt hij het eens te zijn met de vaststelling van don Bosco tijdens het gesprek met Buzzetti. In vraagvorm mocht don Bosco die in de brief aan de jongens formuleren: "Maar vanwaar dan dat grote verschil tussen de jongens van toen en de jongens van nu?" (11) Don Lazzeri stelde inderdaad een frappant verschil vast, maar was hij daarom ook overtuigd dat de oorzaak die Buzzetti aangegeven had in een fragment van de brief aan de jongens, de juiste was? (20-21) Hoe oordeelde hij over de aanbevelingen om tot herleving te komen? Zowel over de korte aanbeveling aan de salesianen als over de verschillende opdrachten aan de jongens? (21 en 32) Maar misschien dacht hij niet eens aan dat alles omdat het een hele tijd geleden was dat don Rua de brief voorlas en omdat die al in het archief beland was.

De volgende maanden heeft don Lazzeri geen verslagen meer geschreven van bijeenkomsten waarin daarover eventueel verder van gedachten gewisseld werd. Het gevolg is dat

we in het duister tasten en dat sommige zinnen, zoals die van de niet-gedateerde regels, eerder cryptische omschrijvingen blijven.

Raadselachtig blijft ook zijn notitie na Kerstmis 1884: "In 1885 werd niets meer genoteerd omdat degene die deze herinneringen gewoonlijk optekende toen een droevig leven leidde. Hij was ontmoedigd omdat hij op zovele manieren tegenwerkt werd dat hij werkelijk niet meer wist wat op te tekenen."¹²⁷ Waarschijnlijk mogen we veronderstellen dat een van die "vele manieren" verband hield met de invoering van het dubbele directeurschap. Had hij tijdens de besprekingen al niet veel negatiefs over zijn beleid moeten slikken? Was de invoering zelf niet een zware slag geweest? Sprak hijzelf toen niet over "eerverlies"? Toch lijkt het meest stresserende en ontmoedigende een moeizame, ja conflictueuze samenwerking met don Francesca geweest te zijn. Had don Rua niet onverbloemd gezegd dat hij niet voor dat experiment was omdat hij grote moeilijkheden bij de uitvoering voorzag? Het lijkt me ook mogelijk dat men er niet toe gekomen is een werkzame "modus vivendi" op te stellen. Dat is een element dat nader onderzocht zou moeten worden.

Minder aanvaardbaar lijkt me de hypothese dat don Lazzero rond die tijd kennis zou gekregen hebben van de lange versie D of de aanpassing ervan in E? Dan zou de passage over "de overste [in het enkelvoud] die steeds bereid moet zijn om elke twijfel te aanhoren" enzovoort, hem natuurlijk heel veel pijn kunnen gedaan hebben. Zelfs al zou de uitstekende verhandeling van don Lemoyne daarna in het archief beland zijn.

11. Nabeschouwingen

Bij het overlopen van de verslagen van de bijeenkomsten van de Hoofdraad tussen de terugkeer van don Bosco uit Rome en de beslissingen op 12 en 29 september komen enkele accenten als vanzelf op de voorgrond. Accenten dan die verband houden of kunnen houden met de brief aan de jongens en met de zogenaamde lange versie van die brief.

* Op 5 juni bepaalde don Bosco klaar en helder met welk doel de aanwezige leden de besprekingen die zij op vraag van don Bonetti die dag begonnen, zouden voeren. "Het gaat erom," zo had hij voorgehouden, "te zien en te bestuderen wat er gedaan en wat er vermeden moet worden om de moraliteit onder de jongens te verzekeren en zorg te dragen voor roepingen." Die twee objectieven lagen werkelijk in de lijn van de inhoud van de brief aan de jongens, hoewel hij op geen enkel moment naar die teksten verwees. Aan die doelstellingen heeft hij weken, ja maandenlang vastgehouden ondanks het feit dat de kwestie van het directeurschap en de discussie rond het bestuur van het Oratorio zijn oorspronkelijk geformuleerde bekommering overschaduwden en uitermate veel tijd en aandacht opslochten.

* Duidelijk komt ook naar voren dat don Bosco meer dan eens niet alleen zelfverzekerd aan zijn ideeën en standpunten vasthield, maar ook vrij autoritair uit de hoek kon komen. Gaf hij ook vrijheid tot discussie, toch duldde hij soms niet de minste tegenspraak. Men moest hem in zijn plannen steunen en hem niet tegenwerken.

* Even duidelijk, zoniet nog duidelijker is het geworden dat de verhandeling of "het opstel" van don Lemoyne of nauwkeuriger gezegd het eerste deel van de lange versie geen aanwijsbare invloed uitgeoefend heeft op de besprekingen. Voor een gedeelte is dat maar normaal, want de problema-

tiek rond het bestuur en de eenheid van directie als zodanig had hij in zijn breedvoerige uiteenzetting niet ter sprake gebracht. Voor andere thema's zoals de moraliteit, de orde en de tucht bij de jongens, de praktijk van het Preventieve Systeem en de zorg voor de roepingen is dat echter ongewoon, ja onbegrijpelijk. Zeker als men aanneemt dat hij de redactie al in Rome zou voltooid hebben en dat die rond half mei 1884 al bekendgemaakt zou zijn in Valdocco.

* Een volgend besluit is dat een aantal elementen in de discussies en de inzendingen van een paar medebroeders grote vragen doen rijzen aangaande de beschrijving van de directe en erg positieve effecten van de brief aan de jongens, zoals die door don Lemoyne en don Ceria beschreven werden.

- Wegzendingen

Een eerste element betreft de wegzendingen. G.B. Lemoyne en in zijn spoor E. Ceria halen de verwijdering van "enkelen" of "sommige" jongens "die goed schenen te zijn", aan als een van de "voornaamste uitwerkingen" van de brief uit Rome.¹²⁸ Hoewel geen van beiden er een precieze datum op kleefde, suggereren hun mededelingen toch dat de maatregel eerder kort op de terugkeer van don Bosco volgde. Dat lijkt echter helemaal niet het geval te zijn geweest. Nog tijdens de zitting van de Hoofdraad op 5 juni drong don Bosco aan op het "bestuderen van de manier waarop het huis kon uitgezuiverd worden." Het probleem was op dat ogenblik nog letterlijk: hoe "de gebroken beenderen" of de rotte appels "aan de deur zetten." In de overtuiging dat men "met strengheid moest optreden bij het verwijderen van slechte jongens" viel don Bertello hem toen bij. Met een normaal accent op "slechte". Op 4 juli, een maand later, zag don Bosco zich verplicht hierop te insisteren: "De uitwijzingen moeten van een enkele persoon afhangen". En op 7 juli vond hij het weer nodig richt-

lijnen te geven over de procedure die men in acht moest nemen. Essentieel was dat de directeur "het personeel van het huis en ook de jongens zelf aannam en ontsloeg onder de voorwaarden die hij noodzakelijk achtte." Op diezelfde vergadering kwam don Cagliero op de proppen met zijn voorstel. Hij zou in het begin van de vakantie die overigens al dichtbij was, een brief of een formulier aan de scholieren van het vierde en vijfde jaar willen sturen. Na hun antwoord, zou men over de toelating tot terugkeer naar het college beslissen. Natuurlijk ook over de verwijdering uit het college. Dat alles betekende bijgevolg een soort uitstel van "executie" of van de "uitzuivering".

Ook de inzendingen van don Canepa en don Fumagalli en de samenvatting van don Bonetti tonen aan dat er van verwijderingen weinig of niets in huis gekomen was. Don Canepa betreurde in zijn opsomming op 8 juni dat men zulke dringende maatregel uitstelde. "Hoe langer men talmt, hoe pijnlijker de ingreep zal zijn en hoe schadelijker voor ons", stelde hij.

Het minste dat men kan zeggen, is dat er in die laatste maanden van het lopende schooljaar maar moeilijk van een echte "heropleving" door de wegzending van moreel minder betrouwbare jongeren kan gesproken worden.

- Tucht en orde

Iets gelijkaardigs valt te constateren op het vlak van tucht en orde. Enerzijds "nam" volgens E. Ceria "de volgzzaamheid toe."¹²⁹ Anderzijds laste hij een opsomming van een zevental beslissingen van don Bosco in zijn verhaal in. Die heb ik hiervoor "ingreep van don Bosco" genoemd. Die vond plaats tussen 30 juni en 4 juli. In de vergadering van 30 juni was don Bonetti beginnen praten over "de assistentie van de jongens, over het geopend blijven van de slaapzalen". Er schortte dus

nog steeds heel wat op het vlak van de assistentie en als gevolg daarvan op het gebied van orde en tucht. Daarom plaatsten ze de zaak op de agenda van de volgende bijeenkomst. Don Bosco wachtte de zitting van 7 juli echter niet af. De beweegreden om snel in te grijpen, was zijn bezorgdheid over de problemen die "herhaaldelijk voorkwamen en grote ontevredenheid bij de jongens verwekten." Dat laatste valt natuurlijk moeilijk te verzoenen met toenemende volgzaamheid.

- Godsdienstige praktijk

Volgens don Ceria namen "de communies en de bezoeken aan Jezus in het Heilige Sacrament toe."¹³⁰ Toch achtte don Bosco het nodig in het begin van de vergadering op 7 juli dit voor te houden: "Een scholier die niet te communie gaat en nalatig in het gebed is, moet (...) overgeplaatst worden."¹³¹ Dat verklaart misschien waarom E. Ceria mocht schrijven dat de opeenvolging van feesten [Maria Hulp, de H. Aloysius en het naamfeest van don Bosco] de kroon op het werk zetten en anderzijds toch noteerde dat men vreesde dat het een strovuur kon zijn. Die vrees schuilt in zijn opmerking: "Men wilde echter duurzame maatregelen."¹³² Met andere woorden maatregelen die op langere termijn effect zouden hebben.

- Bezoeken van jongens bij don Bosco

In een paar verslagen van de Hoofdraad en vooral in de rand van de besprekingen die voorafgingen, zijn nog elementen naar voren gekomen die nieuw licht werpen op bepaalde gegevens van don Ceria. Zo zou er tijdens de eerste weken na de terugkeer van don Bosco een "processie van jongens naar de kamer van don Bosco geweest zijn." En dat zou al heel vlug gebeurd zijn, want in een volgend hoofdstuk voegde hij eraan toe dat "de reeks feesten dan de kroon op het werk zette."¹³³ Zijn die berichten echter in eenklank te brengen met de reële situatie in het Oratorio? We moeten ons werkelijk afvra-

gen of don Bosco wel de tijd en de fysieke kracht had om in die korte of zelfs langere periode zoveel jongens te woord te staan.

Na de strapatsen op de terugreis naar Turijn, zal een flinke rust nodig geweest zijn. Daarnaast was hij vóór 24 mei vooral in beslag genomen door de voorbereiding van het feest van Maria Hulp. Vanuit Rome had hij het aan don Rua overgelaten of hij de bedevaarders tijdens de novene twee keer zou toespreken. Waarschijnlijk om hem te sparen, herleidde men de bijeenkomsten van de medewerkers tot een enkele manifestatie, zodat hij slechts een keer de inspanning van het spreken moest opbrengen. Verder zou het gepast hebben dat hij op bezoek ging bij de aartsbisschop van Turijn. Voor hij echter daartoe zelf het initiatief nam, kwam Mgr. Alimonda persoonlijk naar don Bosco en bleef ongeveer twee uur.¹³⁴

De dagen na het prachtige feest van Maria Hulp kwam hij er amper toe een paar korte briefjes te schrijven en een langere oproep aan de medewerkers en medewerksters om hem te helpen bij de loterij voor de kerk in Rome.¹³⁵ Nog informatiever is een kroniek van de jonge secretaris Viglietti: "1 juni, Turijn. – Op bevel van de dokter moet don Bosco bijna iedere avond buiten te voet een wandeling maken. Don Lemoyne en ikzelf vergezellen hem. (...) Met don Bosco lees ik de geestelijke lezing en de meditatie."¹³⁶ We moeten dus aannemen dat don Bosco 's avonds wel niet vaak te spreken was, ook al schrijft don Ceria: "Zodra hij de dringendste zaken afgehandeld had, begon de heilige 's avonds laat een paar uurtjes aan audiënties te besteden."¹³⁷ En wat kan "'s avonds laat" in die omstandigheden betekenen?

Hoe betekenisvol is in dat kader de bedenking van don Fumagalli in zijn schriftelijke bijdrage aan de gedachtewisseling. Daarom herhaal ik nu wat hij schreef: "Het zou goed zijn dat allen zich tot onze dierbare vader don Bosco zouden kunnen

wenden. Dat is nu echter eenmaal onmogelijk. Het is bijgevolg nodig dat iemand hem vertegenwoordigt." Direct contact was volgens hem voor de confraters niet mogelijk. Hoeveel te minder voor de jongens.

Even betekenisvol zijn enkele uitspraken van don Bosco zelf. Zo tijdens de vergadering op 5 juni zijn opmerking over de hoofdpijn die hem belette goed na te denken. En in zijn toespraak ter gelegenheid van zijn naamfeest op 24 juni de allusie op het kleine stuk leven dat hem nog restte. Ook de klacht op de zitting van de Hoofdraad op 7 juli over zijn fysieke vermoeidheid. En niet te vergeten zijn ontgoocheling over het feit dat zo weinig jongens hem over hun roeping waren komen spreken.

* Wat de definitieve redactie van de samengevoegde versie betreft, kunnen die vaststellingen maar uitmonden in de vragen: Wanneer zou don Lemoyne ze afgewerkt hebben? Wanneer konden de salesianen in Valdocco erover beschikken? Zeker, de beantwoording van die vragen is niet van wezenlijk belang voor de intrinsieke waarde van de eigenlijke brief aan de jongens en van de inhoud van de lange of samengevoegde versie. Toch hebben die antwoorden niet alleen betekenis in het geheel van de geschiedenis van de Congregatie. Ze zijn ook noodzakelijk voor de studie van de reële impact van geschriften waarvan de hoofdbedoeling toch was directe en echte invloed uit te oefenen op de hoorders en lezers in Valdocco. Daarom wil ik enkele aanduidingen die her en der in deze studie met betrekking tot een mogelijke einddatum van de voltooiing van de samengevoegde versie vermeld werden, in een aanhangsel samenbrengen en ook aanvullen.

Appendix

Verschillende aangereikte elementen kunnen gerangschikt worden onder de rubrieken externe en interne aanwijzingen. De eerste groep heeft onder meer te maken met vaststellingen net vóór of bij het uitschrijven van de teksten en met gebeurtenissen na de terugkeer van don Bosco in het Oratorio. De tweede categorie betreft vooral de eindredactie van het handschrift D.

1. Externe indicaties met gegevens van vóór of bij het schrijven dat voor de salesianen bestemd was

1.1 Een van de externe aanduidingen die doen vermoeden dat de definitieve lange versie niet in Rome tot stand kwam, is het verschil in gebruikt schrijfpapier. Voor de handschriften A B C en K (de verstuurde brief aan de jongens) gebruikte don Lemoyne in Rome bladen papier van hetzelfde formaat (209 x 268) met lichte, blauwe lijnen. De lange versie (manuscript D) schreef hij op papier waarvan het formaat 270 x 380 is met duidelijke blauwe lijnen zonder marge.¹³⁸

1.2 Een tweede indicatie is het feit dat de brief aan de jongens zo goed als zeker door don Bosco eigenhandig ondertekend werd. Dat is beslist niet het geval voor het handschrift D met in het eerste gedeelte de lange versie voor de salesianen.¹³⁹ Er zijn bovendien geen tekens dat don Bosco het zou gelezen of gecorrigeerd hebben. "Dicteren" in de echte zin van het woord heeft hij ook niet gedaan, niet kunnen doen.

1.3. Nog een externe aanwijzing is het vijfde punt van de brief van don Lemoyne aan don Rua op 6 mei 1884. Daarin deelde hij mee dat don Bosco een brief aan het voorbereiden was, die hij aan de jongens wilde sturen. Hij wilde er

heel veel mooie zaken in vertellen aan zijn zeer geliefde jongens.¹⁴⁰ "Voorbereiden" wil waarschijnlijk zeggen dat don Bosco hem de suggesties van het handschrift A gegeven had om ze op staande voet uit te werken in een brief. Dat don Bosco er toen alleen aan dacht een brief aan zijn jongens te sturen, drukte don Lemoyne uit met de wending "aan de jongens", in het Italiaans trouwens "ai giovani". Van de volwassenen, de salesianen is er in het bericht aan don Rua helemaal geen sprake.

2. Aanwijzingen die in de tekst zelf aanwezig zijn

In de uitwerking van de redenen waarom het huidige Oratorio verschilt van dat van vroeger heeft don Lemoyne in de definitieve versie een paar wijzigingen aangebracht tegenover de redactie C. (26-27) Dat geldt ook voor de omschrijving van het "vroegere systeem" (27) en voor de beschrijving van de positieve gevolgen van het opnieuw invoeren van dat systeem. (27-28) Die wijzigingen en aanvullingen komen voor op het einde van het schrijven dat voor de salesianen bestemd was. Daar is de invloed van besprekingen in de Hoofdraad, waarvan don Lemoyne de secretaris was, het sterkst merkbaar.

2.1 Waar G. Buzzetti de oorzaken van de verandering tegenover vroeger mag opsommen, wijzigt don Lemoyne de zakelijke opeenvolging van een drievoudig redengevend "omdat" in een driemaal indringender klinkende vraag met "waarom?" Dat is ongetwijfeld vooral verfraaiing vanuit literair oogpunt. (26)

Inhoudelijk opvallender is de vervanging van de rechtstreekse rede "omdat de jouwen afwijken", waaronder alle salesianen verstaan worden, door het specifieke "de oversten". Tegelijk veranderde hij het directe "de opvoedingsregels die jij voorgeschreven hebt" in het afstandelijke "die don Bosco voorgeschreven heeft". (26)

Het onomwonden verwijt aan de oversten en aan de oversten alleen past niet zo goed meer in de mond van Buzzetti. Het blijkt eerder ingegeven door de kennis van de teksten van don Fumagalli en don Ruffino. Don Fumagalli oordeelde dat de oorzaak van het bederf van zovele andere jongens de oversten waren. Don Ruffino had het achtereenvolgens over de directeur, de prefect en de catechist en ook over het gebrek aan eensgezindheid tussen de studieleider, de catechist en de prefect. Dat alles had don Lemoyne inderdaad opgenomen in de zogenaamde "Algemene beschikkingen", zijn bundeling van de bijdragen van don Fumagalli en don Ruffino.

Verder was don Fumagalli van oordeel dat de onenigheid onder de oversten, weer de oversten, tot gevolg had dat de jongens zich heimelijk vrolijk maakten over hen en hun raadgevingen. Van zijn kant stelde don Ruffino dat alle oversten zich moeite moeten getroosten om een regel die uitgevaardigd werd, te doen onderhouden. Anders ontstaat er misprijzen voor de reglementen. Weer iets dat don Lemoyne zo goed als woordelijk opnam in zijn definitieve redactie. (27)

In de tweede wijziging op die plaats, namelijk "die don Bosco hun heeft voorgeschreven", heeft de redacteur de dialoogvorm uit C helemaal opgeheven. De taal schept opeens de sfeer van een verhandeling. Ontegensprekelijk heeft don Lemoyne zelf het woord genomen. En dat klinkt alsof hij het gedaan heeft vanuit een objectiverende invalshoek op een ogenblik dat don Bosco er niet meer was. Bij die wijzigingen kan alvast niet meer van "dicteren" gesproken worden.

2.2 In de omschrijving van de essentie van het vroegere [preventieve] systeem gebeurde er iets heel anders. Hij schreef die passage bijna volledig en zette ze om van meervoud naar enkelvoud: de overste. (27-28) Dat is helemaal in overeenstemming met het gewicht dat hij in navolging van

don Ruffino en don Fumagalli in de bundeling van hun inzendingen aan de rol van de directeur toegekend had. Aan dat punt van hun opmerkingen had hij immers de eerste plaats gegeven. Don Fumagalli had erop gewezen dat "een vertegenwoordiger van don Bosco nodig was." Aan hem moesten de jongens gemakkelijk alles kunnen toevertrouwen en van hem moesten ze vaderlijke terechtwijzingen, raadgevingen en vermaningen kunnen krijgen tot nut van hun tijdelijke en geestelijke behoeften. Volgens don Ruffino moest de directeur meer contact nemen met de leerlingen. Misschien had don Lemoyne er ook weet van dat don Canepa verlangde dat de directeur de caritas en de daadkracht van een vader zou hebben. Het zijn allemaal aspecten die zijn herschrijving van de passage in C beïnvloed hebben.

Bovendien mag niet vergeten worden dat don Lemoyne als secretaris van de Hoofdraad getuige geweest van de woorden die don Bosco op 4 juli over directeur-zijn tot don Lazzero gezegd had. Juist in de hij-vorm. En op 7 juli dat "de directeur graag met de jongens zou moeten praten buiten de biecht en informeren naar hun behoeftes, hun gezondheid, hun studies, hun moeilijkheden, hun roeping, enz. enz." Ook don Bosco had het over de directeur, de belangrijkste overste, in het enkelvoud.

2.3 Een van de vijf positieve gevolgen van de terugkeer naar het vroegere systeem is ten opzichte van de manuscripten B en C een aanvulling. (28) Het last de kwestie van de wegzendingen in die herhaaldelijk behandeld werd in de zittingen van de Hoofdraad. Don Lemoyne schaarde zich daarbij aan de zijde van de strengheid van don Bosco en don Bertello, maar ook van don Ruffino en don Fumagalli zoals in dit deel aangetoond werd. Ter opfrissing niettemin dit: don Ruffino had voorgesteld in het begin van het schooljaar goed uit te kijken. Ontdekte men dan iemand die zijn kameraden kon schaden, dan moest men die dadelijk verwijderen. Van zijn

kant had don Fumagalli er zich over beklaagd dat men teveel geduld had met slechte jongens. Daardoor moet don Lemoyne zich gesterkt gevoeld hebben om in een toevoeging met het woord “onverbiddelijk” onbeschroomd aan een besluit van het tweede Algemeen Kapittel te refereren. Met “men kan beter het risico lopen” (28) deed hij er nog een schep bovenop.

2.4 Er zijn nog meer toevoegingen en uitweidingen. Enkele komen al voor in de beschrijving van het eerste luik van het speelplaatstafereel. In de lange versie heeft don Lemoyne bijvoorbeeld aandacht voor jongens “op de muurtjes aan de kant van de tuin.” (9) De reden waarom dat nu, in tegenstelling met de C-redactie en de brief aan de jongens, zo belangrijk was in zijn uiteenzetting voor de salesianen, is echter niet meer te achterhalen. Evenmin of hij daarmee wilde zeggen dat de salesianen daar meer moesten op letten.

Onmiddellijk daarna schrijft hij in de samengevoegde versie dat sommige jongens zich aan de “gemeenschappelijke” ontspanning onttrokken. (9) Het lijkt een onbeduidend detail, maar het zou wel een accentuering kunnen zijn van de noodzaak van gemeenschappelijkheid in de zin van jongens en salesianen samen. Toen hij de bijdrage van don Fumagalli bundelde, had hij kunnen lezen hoe die van leer trok tegen de medebroeders die “liever onder elkaar wandelden en kletsten” in plaats van samen met de jongens aan het spel deel te nemen. Don Fumagalli had ervaren dat het gepraat onder elkaar de aandacht voor wat de jongens deden, verslapte en verhinderde.

De uitbreiding van de commentaar bij de jongens die in kliekjes rondsletterden, verduidelijkt dat het groepjes waren, waar men slechte praat vertelde. Dat doet hij vooral door middel van de reactie van de H. Aloysius. (10) De inspiratie voor de ingevoegde verwijzing naar die heilige is wellicht toe te schrijven

ven aan de plechtige viering op 22 juni en een gedachte uit de preek van Mgr. Chiesa, de bisschop van Pinerolo, die voorging.¹⁴¹ Het valt echt moeilijk een reden te bedenken waarom hij die passage zou weggelaten hebben in de brief aan de jongens zelf, mocht hij ze vroeger geredigeerd hebben.

2.5 Ook een aanvulling, maar een heel belangrijke, schreef don Lemoyne naar aanleiding van de herinnering die Buzetti mocht oproepen met de vraag: "Herinnert u zich die mooie jaren nog?" (18) Het was een tijd waarover hij, zoals in de brief aan de jongens, in naam van vele oud-leerlingen kon zeggen: "die wij ons altijd met liefde herinneren." Als reden mocht hij bovendien opgeven: "Omdat de liefde voor ons de norm was." In het Italiaans gebruikte hij tweemaal het woord "amore". Liefde in de betekenis van genegenheid. Zo is het een versterkte bevestiging van zijn uitspraak "door/met de liefde", de genegenheid de affectieve liefde. (13) Het waren de jaren dat de jongens mochten ervaren en aanvoelen dat don Bosco hen graag zag en dat zij hem graag zagen. De liefde als norm is een toevoeging die in de brief aan de jongens ontbeekt, maar er werkelijk heel goed op haar plaats zou geweest zijn.

2.6 Dan is er nog een opmerkelijke aanvulling op het einde van de zeven verwijten aan het adres van de medebroeders in Valdocco. (25) Het zevende kwam al voor in het handschrift B, namelijk "menselijk opzicht". Wat dat tot gevolg had, werd er op deze manier beschreven: "Daaruit volgt dat men, om niet op te vallen, niet doet wat men zou moeten doen." Die zin lijkt sterk op de klacht van Pentore, die hij aan don Bosco bekendmaakte en die hiervoor besproken werd, namelijk: "Niemand wil de last van op te vallen op zich nemen." De uitleg van B liet don Lemoyne echter vallen. Hij verving ze door een concreet voorbeeld van plichtverzuim: "nalaten vermaningen te geven aan wie vermaand moet worden."

Dan voegde hij er een overweging aan toe die gedeeltelijk geïnspireerd schijnt door een besluit van het derde of vierde Algemeen Kapittel.¹⁴² Verder hechte hij er nog een persoonlijke overweging aan. Die uitweidingen wekken nochtans de indruk dat ze niet zo goed passen in het geheel, maar ze versterken de overtuiging dat de eindredactie van het handschrift D niet in Rome tot stand kwam.

2.7 Ook in het aangehechte gedeelte van de brief aan de jongens komen toevoegingen of wijzigingen voor.

Soms bestaat de inlassing slechts uit enkele woorden zoals “dezelfde naaste gelegenheden” en “dezelfde slechte gewontes” in plaats van “dezelfde gelegenheden” en “dezelfde gewontes”. (33) Soms is de invloed van gesprekken en teksten na 30 mei speurbaar. Zo in de toevoeging “zelfs jaren lang en voor enkelen zelfs tot in de vijfde gymnasiumklas”. (34) Het probleem met de scholieren van de vierde en vijfde klas beheerste herhaaldelijk de discussie in de Hoofdraad. Zelfs het drastische voorstel om die klassen af te schaffen kwam op de proppen. Don Canepa liet zich bezorgd en bitter uit over die klassen en het voorstel van don Ruffino om de toelating tot de hogere klassen te regelen, had don Lemoyne in zijn “Algemene beschikkingen” opgenomen.

Daarna komt de passage met de rol van Maria Hulp. Een ingelaste bedoeling om jongens naar het Oratorio te brengen is: “Om hen weg te halen uit de gevaren van de wereld.” Ook is zij het die “met talloze genaden en wonderen hun brood verschaft en middelen om te studeren.” (35)

Weer andere inlassingen danken hun inhoud aan het inpas-
sen van nog niet gebruikte gegevens uit de oorspronkelijke
suggesties van don Bosco. Zo de vraag: “En zullen wij sla-
gen?” verwerkt tot: “En zullen wij erin slagen die barrière uit
de weg te ruimen?” Dat geldt eveneens voor het aangepaste

antwoord betreffende de voorwaarde tot slagen. De redacteur lichtte er bovendien nader toe waarin "het bloemetje" ter ere van Maria Hulp kon en moest bestaan. (36-37) Terloops zij opgemerkt dat don Bosco dergelijke uitbreidingen niet gedictteerd heeft en dat don Rua die toevoegingen natuurlijk niet heeft kunnen voorlezen.

Wat don Rua wel kon voorlezen is zijn persoonlijke aanvulling: "Notitie van de secr." Welnu, precies die aanvulling heeft don Lemoyne in de samengevoegde versie letterlijk overgenomen. Dat kon hij natuurlijk maar doen nadat hij naar Turijn teruggekeerd was, wat ik in het Vde deel onder de tussentitel "Aantekening van de secretaris" behandeld heb.

Bijzonder opvallend zijn natuurlijk de zin: "Veel heel belangrijke dingen die ik gezien heb" en heel het gedeelte dat begint met: "Ik besluit". Zij komen zelfs niet in de C-redactie voor. Wel in de brief voor de jongens die werkelijk vanuit Rome verstuurd werd. Ze werden speciaal voor hen geschreven, ook al liet don Lemoyne don Bosco zich vooral op het einde eveneens direct tot de salesianen (priesters en clerici) richten.

Al die vaststellingen in de tekst bevestigen dat de definitieve redactie van het handschrift D na de terugkeer van don Bosco en don Lemoyne uit Rome tot stand gekomen is. Zelfs geruime tijd nadien. Zij ondersteunen het vermoeden dat P. Braido in 1992 opperde: "De compositie van de lange redactie (ms. D). zou veel later kunnen samengesteld zijn in Valdocco. De redacteur zou kunnen halt gehouden hebben na het handschrift C." Tegelijk bekende P. Braido echter dat het moeilijk is de tijd en de plaats ervan te bepalen.¹⁴³ Daarom wil ik nog ingaan op enkele bijkomende externe gegevens waarmee men wellicht geen of te weinig rekening gehouden heeft.

3. Nog enkele externe aanduidingen

3.1 Na het vertrek uit Rome stuurde don Lemoyne op 15 mei vanuit Firenze een brief aan don Rua. Daarin drukte hij deze verwachting uit: "Ik hoop dat je op dit ogenblik de brief ontvangen en aan de jongens voorgelezen hebt die don Bosco aan hen gericht heeft."¹⁴⁴ In dat bericht bracht hij dus, net zoals in de hiervoor besproken correspondentie op 6 mei, enkel de brief aan de jongens te berde. Vanuit Firenze repte hij weer met geen woord over een versie voor de salesianen alleen of over een volledige brief waaruit slechts delen naar keuze zouden voorgelezen worden. Evenmin een woord over een ingekorte en aangepaste versie die hij dan op vraag van don Rua zou hebben samengesteld.¹⁴⁵

Bij die mededelingen uit Rome en Firenze wil ik nu gegevens aansluiten uit een notitie die don Lemoyne pas later schreef, toen hij bezig was met het verzamelen van aantekeningen ter voorbereiding van het schrijven van de *Memorie biografiche*. Wanneer hij dat precies deed, kon nog niet bepaald worden. Meer dan waarschijnlijk na het overlijden van don Bosco. In een inleidende aantekening deelde hij enkele details mee rond de redactie van de brief van 10 mei 1884 aan de jongens en van de uitgebreide uiteenzetting voor de salesianen: "In verschillende fasen vertelde hij [don Bosco] hem [een droom] aan don Lemoyne. Dan deed hij hem die uitschrijven en voorlezen terwijl hijzelf verbeterde. Daarna moest hij [de tekst] opnieuw bewerkt en overgeschreven worden. Omdat hij in het bijzonder de leden van de salesiaanse Congregatie aanging, was een nieuwe bewerking nodig die in het openbaar in aanwezigheid van alle jongens van het Oratorio zou kunnen voorgelezen worden. Terwijl het hele tweede gedeelte kon behouden worden, moest wat in het eerst gedeelte uitvoerig gezegd werd, achterwege gelaten worden met uitzondering van de beschrijving van de twee ontspanningstijden. Die brief werd op 10 mei verstuurd."¹⁴⁶

Dat is een reconstructie van de onderscheiden redacties die in het licht van zijn brief van 6 mei aan don Rua niet zonder meer met de feiten lijkt te kloppen. Zeker, voor "verschillende fasen" of voor onderscheiden momenten waarop don Bosco bepaalde suggesties deed, valt iets te zeggen. Zo is er tussen de eerste veertig regels en de laatste zes van het handschrift A al een hemelsbreed verschil. Ze staan op hetzelfde blad, maar zowel het haakje vóór die zes regels als nog meer de inhoud ervan doen heel sterk vermoeden dat ze niet tot de inspiratie van de eerste veertig behoren. Een van de twee gedachten, namelijk die over de afgunst of jaloezie tussen oversten, komt trouwens terug in het handschrift B. (24) Als don Bosco ook de suggesties of bepaalde ideeën van het handschrift B aangereikt heeft, dan kan hij dat mogelijkerwijze kort na het vertrek van de brief van 6 mei aan don Rua gedaan hebben. Die specifieke suggesties samen met de gedeeltelijke uitwerking ervan in B tonen eenduidig aan dat de schrijver daarmee inderdaad "de leden van de salesiaanse Congregatie" als geadresseerden voor ogen had. Het is vervolgens heel goed mogelijk dat don Lemoyne daarop ook de C-redactie uitschreef vóór hij de eigenlijke brief aan de jongens met behulp van de gegevens van het manuscript A afgewerkt had. Daardoor kon hij uit die redactie "de twee speelplaatstaferelen" putten en bewerken voor de brief waarvoor don Bosco hem begin mei al inhoudelijke elementen en de opdracht gegeven had. Die bewerking kon hij dan later overnemen in de definitieve samengevoegde redactie van het handschrift D.

Wat het laatste gedeelte van de geciteerde notitie aan don Rua betreft, daar liggen de kaarten even anders. Dat tweede deel komt immers niet voor in de C-redactie en anderzijds werd het zogenaamde tweede deel van het manuscript D echt niet in zijn geheel overgenomen in de brief aan de jongens. Door de aandacht te vestigen op een aantal aanvullingen dat in D voorkomt, werd dat voldoende aangetoond in de voor-

afgaande paragraaf over de interne aanwijzingen. Het tweede deel kon dus niet eens "helemaal" of in zijn geheel behouden blijven, zoals de aantekening aangeeft. Bovendien bevat het eerste gedeelte, dat voor de leden van de Congregatie bestemd was, de belangrijke passage die ik "tussenstuk" genoemd heb. De twee tegengestelde speelplaatstaferelen zijn dus niet "de enige" elementen die zowel in het definitieve "uitvoerige gedeelte" als in de brief aan de jongens voorkomen. Niet echter in de handschriften B en C. Dat tussenstuk vermeldt don Lemoyne echter niet in die latere notitie. Voor hem ging het toen "enkel", "solo" heet dat in het Italiaans, om de beschrijvingen van de recreatietijden. De vraag mag dan ook gesteld of de niet-vermelding niet juist het bewijs is dat het "tussenstuk" later vanuit de brief aan de jongens zijn weg naar het manuscript D vond. Dat lijkt me de logische gang van zaken. Onder meer omdat het stuk niet gaat over de houding of de gedragingen van de salesianen, wel over het gedrag van "een zeker aantal jongens". Daarom past het niet echt in het geheel van de uiteenzetting voor de medebroeders. Vervolgens maakt dat stuk haast letterlijk gebruik van suggesties in het handschrift A, iets wat in de rest van het uitgebreide gedeelte voor de salesianen helemaal niet gebeurt. (20-21)

Veelzeggend is natuurlijk ook dat hij in diezelfde notitie meedeelt dat die brief, op 10 mei verstuurd werd. Dat kan geen andere brief zijn dan de nu "ingekort" genoemde brief voor de jongens. Want alleen die werd inderdaad verzonden en met enkele kleine "correcties" en wat begeleidende en nog terug te vinden leeshulp van de hand van don Rua voorgelezen. De leeshulp bestond in aanduidingen die het de jongens gemakkelijk moesten maken om te volgen wie in de gesprekken aan het woord was.

Betekenisvol is ook het vervolg van zijn aantekening: "Nadat don Rua hem in het publiek voorgelezen had, oogstte hij [die brief] een groot effect."¹⁴⁷ De lange versie is er dan overdui-

delijk nog niet. Terecht vulde P. Braidò een inleiding tot de informatieve notitie van don Lemoyne in 1992 aan. In 1984 had hij geschreven: "Het past de belangrijke informatie in haar geheel weer te geven." In 1992 werd dat: "Het past de belangrijke informatie weer te geven, die nochtans radicaal moet bijgesteld worden door een aandachtiger onderzoek van de documenten die ter beschikking zijn."¹⁴⁸ Die aanvulling liegt er niet om.

3.2 We weten met zekerheid dat don Rua het handschrift K ontvangen en voorgelezen heeft. Om de gesprekspartners goed te onderscheiden, heeft hij telkens als don Bosco aan het woord was, "Io" ("ik") in de marge van de tekst geschreven en voor Valfrè "V." Voor Buzzetti is dat "a." waarmee hij wellicht "l'altro mio antico allievo" ("mijn andere oudleerling") bedoelde.¹⁴⁹ G. Buzzetti werd in de brief aan de jongens inderdaad niet bij name genoemd. Dat is de leeshulp die ik in het vorige punt vernoemd heb. Aanduidingen bij zinnen of woorden die hij zou willen weglaten hebben, zijn er op een uitzondering na niet. De weglating betreft de namen van don Lazzerò en don Marchisio op het einde van de brief.¹⁵⁰ Zo fijngevoelig was don Rua.

3.3 De verslagen van de vergaderingen van de Hoofdraad tussen 19 mei en 18 september 1884 laten met veel moeite allusies op de voorgelezen brief aan de jongens ontdekken. De lange versie komt echter helemaal niet in beeld. Ook niet in de notities van don Lazzerò bij het begin van het schooljaar 1884-1885. Dat is toch onvoorstelbaar met een briljant geschreven compendium en een in bepaalde opzichten verrassende en gedurfde herformulering van heel voorname aspecten van het opvoedingssysteem op tafel. Het grote, voortdurende stilzwijgen kan moeilijk iets anders betekenen dan dat die markante verhandeling in die periode nog niet ter beschikking lag.

3.4 Verder zijn daar nog de moeilijk te ontrafelen geschiedenis van het ontstaan van bepaalde handschriften en ook de publicatiedatum van de lange versie. Toch laat die geschiedenis voldoende uitschijnen dat de lange versie zeker niet klaar was in mei 1884.

° Rond 1886 kreeg don Lemoyne de jonge Giuseppe Berardo als kopiist toegewezen. Onder zijn toezicht kopieerde zijn helper in een schrift een bloemlezing "dromen van don Bosco" waaronder een heel getrouw afschrift van het handschrift K, dat wil zeggen van de eigenlijke brief aan de jongens van Valdocco. Die moet hij zijn helper bijgevolg als een zelfstandig geheel toevertrouwd hebben. G. Berardo zelf heeft van de gelegenheid klaarblijkelijk gebruik gemaakt om die bundel voor zichzelf over te schrijven.¹⁵¹ Welke bedoeling don Lemoyne met die verzameling had, die hij liet opmaken en waarin de echte brief aan de jongens apart opgenomen was, is nochtans niet evident. Het is mogelijk dat hij met dergelijke bloemlezing een dienst wilde bewijzen aan de salesianen die instonden voor de vorming van de novicen. Het is alleszins een feit dat een paar schriftjes uit de jaren negentig van de negentiende eeuw met die brief van de hand van novicen en een novicemeester zijn.¹⁵² Voor die vaak erg jonge kandidaten was de inhoud van die brief ongetwijfeld toegankelijker en nuttiger dan sommige andere teksten waaronder eventueel de lange of samengevoegde versie. Dat heeft niet verhinderd dat "de korte redactie, met zekerheid de enige 'oorspronkelijke', in de meest complete vergetelheid vervallen is."¹⁵³

° Van de samengevoegde versie bestaan eveneens enkele handschriften. Het voornaamste met het kenteken D werd door don Lemoyne zelf geschreven. Het beslaat zowat twintig bladzijden van een bundeltje foliovellen. Het omslagfolio bevat aanduidingen die aantonen dat don Lemoyne het geheel wilde onderbrengen in een verzameling documenten die hij aanlegde met het oog op het schrijven van de *Memorie bio-*

grafiche. Die voorbereiding gebeurde in een latere fase van zijn leven. Maar P. Braidò acht het niet uitgesloten dat het handschrift D zelf op een ander en dus vroeger tijdstip geschreven werd dan bepaalde inleidende gegevens met betrekking tot de lange versie in dat bundeltje. Een datum, eventueel nog in 1884, plakt hij er echter niet op.¹⁵⁴ Dat moet tot voorzichtigheid aanmanen.

Fr. Desramaut is expliciet niet bereid om de hypothese van don Braidò te accepteren en impliciet distantieert hij zich daardoor nog beslister van de hiervoor beschreven reconstructie volgens de notitie van don Lemoyne. Zijn conclusies zijn: "Die lange redactie is vandaag de dag veruit de meest bekende. Het is jammer genoeg niet mogelijk te garanderen dat don Bosco ze las en zo er authenticiteit aan verleende. Het is ook niet mogelijk ze te dateren in 1884. Het heeft er alle schijn van dat men enkel zeggen kan dat ze met zekerheid rond 1889 helemaal op punt gezet werd toen de drukproeven van de *Documenti XXVII* klaargemaakt werden." Zijn argument is: "De versie D verschijnt inderdaad in *Documenti XXVII*, 221-228." Met die bewering en met de daarop volgende uitspraak: "Van daaruit is ze overgegaan naar de MB XVII, 107/28 tot 114/34" wijkt hij echter af van de bevindingen van don Braidò en houdt hij ook geen rekening met bepaalde feiten.¹⁵⁵ Zo alvast niet met het feit dat de tekst die E. Ceria in het volume XVII van de *Memorie biografiche* publiceerde, helemaal niet teruggaat op het handschrift D, maar op het manuscript F, waarover hierna meer.

° Een ander belangrijk handschrift van de samengevoegde versie met het kenteken E is dat van don Berto. Hij was zowat twintig jaar lang secretaris van don Bosco. Wegens gezondheidsproblemen en psychisch lijden werd hij in mei 1884 vervangen door de jeugdige Viglietti.¹⁵⁶ Hij overleed in 1914. Over de datum waarop en de omstandigheden waarin don Lemoyne hem de tekst heeft laten kopiëren weet don

Braido niets mee te delen. Hij vermeldt wel dat don Berto het manuscript D trouw overschreef en dat don Fascie en don Albera de kopie in 1920 gebruikt hebben voor de publicatie van de lange redactie in de *Akten van de Hoofdraad*.¹⁵⁷

° Ook het manuscript F is afhankelijk van D, maar het vertoont een markant verschil. Het woord “amore” werd op verschillende plaatsen vervangen door “carità” of “affetto”. Dat moet met instemming van don Lemoyne gebeurd zijn. Want hijzelf schreef bovenaan in de marge van het eerste blad: “Hoofdstuk XXXI Droom: Het vroegere en het huidige Oratorio – Naastenliefde (carità) en familiariteit [in de omgang] met de jongens – Biechten en gedrag van de jongens.” Er valt niet naast het woord “carità” te kijken. Bovendien, en dat is nog bewijskrachtiger, nam hijzelf die vervangingen op in de drukproeven die het XXXIste hoofdstuk van het XXVIIste deel van de *Documenti* vormen.¹⁵⁸

Ter aanvulling wil ik even herhalen dat het juist de tekst van die *Documenti* is die E. Ceria gepubliceerd heeft in latere edities, namelijk in de *Memorie biografiche* XVII (1936) en de correspondentie van don Bosco, *Epistolario* IV (1959).¹⁵⁹

° Het loont vervolgens de moeite een schrift van don E. Bianchi in te kijken. Hij was diocesaan priester in Rimini. Op zijn zevenentwintigste, in 1880, bezocht hij don Bosco in Turijn en hij besloot zich bij de salesianen aan te sluiten. In 1881 legde hij geloften af en kreeg haast onmiddellijk de opdracht don Barberis, de novicemeester, te helpen bij de vorming van de jonge novicen in San Benigno Canavese.¹⁶⁰ Toen het noviciaat in 1886 verplaatst werd van San Benigno naar Foglizzo werd hijzelf novicemeester. In een schrift heeft hij de tekst van de lange versie opgeschreven. Dat handschrift heeft het kenteken T. Interessant is dat hij zijn bron vermeldde: “Uit de Annalen van don Lemoyne”. Toch is wat hij met “Annalen van don Lemoyne” bedoelde, niet meteen duidelijk. Het zou

kunnen betekenen dat hij inzage kreeg in de *Documenti* wat zoveel wil zeggen als dat hij de tekst pas einde jaren tachtig kon overschrijven. Als dat zo is, valt er uit zijn kopiëren niets af te leiden over de ontstaansdatum van het oorspronkelijke handschrift D.

Don Braidò laat echter ruimte voor de veronderstelling dat don Bianchi een manuscript ter beschikking kan gehad hebben van vóór de ingeplakte drukproeven in de *Documenti* en zelfs van vóór het handschrift F.¹⁶¹ Op zichzelf levert ook dat nog geen bewijs dat hij het op een vroeger tijdstip zou gekopieerd hebben. Wat er ook van zij, in elk geval rijst nog de vraag: "Wanneer en hoe wist don Bianchi van het bestaan van de lange versie af?" Had don Barberis, met wie hij enkele jaren in het noviciaat te San Benigno samenwerkte, hem een tip gegeven? Dat zou kunnen gebeurd zijn naar aanleiding van de benoeming van don Bianchi tot novicemeester in Foglizzo in 1886. Met die aanstelling had men natuurlijk te kennen gegeven dat hij het volle vertrouwen verdiende. Niettemin "ging don Barberis zoveel mogelijk naar Foglizzo om er de geest van de stichter gaaf te bewaren."¹⁶² Om die geest beter te leren kennen, te bewaren en door te geven, zou de tekst van don Lemoyne natuurlijk een nuttig hulpmiddel geweest zijn voor de nieuwe novicemeester.

° Die piste mogen we echter vergeten. Don Barberis lijkt de tekst niet te hebben doorgegeven. Er is wel een manuscript [U] met de lange versie van zijn hand bewaard gebleven. Ook dat is niet gedateerd. Om het te schrijven, blijkt hij echter het handschrift van don Bianchi gebruikt te hebben. Hij corrigeerde dat namelijk hier en daar en hij zette een gedeelte waarvan hij dacht dat het de brief aan de jongens was, tussen haakjes. Iets wat E. Bianchi niet gedaan had. Bij die poging tot afbakening van de zogenaamde korte versie had don Barberis het zichtbaar nog bij het verkeerde eind. Wellicht omdat hij van de brief aan de jongens geen afschrift had en er maar

van afwist door horen vertellen. Hij verbleef immers van 1879 af met de novicen in San Benigno Canavese. Ook plaatste hij een nota bene bij de tekst die “onnauwkeurig en willekeurig” is, ja, uit de lucht gegrepen.¹⁶³

Don Barberis heeft er blijkbaar niet veel mee kunnen aanvangen of in feite aangevangen, want in zijn lessen pedagogie die in 1897 lithografisch uitgegeven werden, heeft hij er het stilzwijgen toegedaan. Om welke redenen dan ook.¹⁶⁴ Dat wil nochtans niet zeggen dat hij nooit erover zou gesproken hebben. Dat moet hij op een bepaald ogenblik op een of andere wijze gedaan hebben. Daarvan getuigen twee manuscripten [V en W] die duidelijk op zijn handschrift U teruggaan.¹⁶⁵ Maar net zo min als don Bianchi hebben don Barberis en de andere twee hun documenten gedateerd en weten we bijgevolg niet wanneer ze eigenlijk op de hoogte waren van het bestaan van de zogenaamde lange versie. Hun manuscripten kunnen in dit stadium van het onderzoek niets bijdragen aan de zoektocht naar het tot stand komen van de redactie van de lange versie. Ze leveren ook niets op betreffende het tijdstip waarop ze de tekst leerden kennen of de intensiteit waarmee de inhoud behandeld en verspreid werd.¹⁶⁶

° Overzien we het geheel van de bestaande handschriften, dan moeten we besluiten dat ze niet talrijk zijn. Noch die van de brief aan de jongens, noch die van de lange of samengevoegde versie. Het eerste is begrijpelijker dan het tweede. Vervolgens moeten we vaststellen dat we die manuscripten niet of moeilijk kunnen dateren. Toch lijkt het me niet vermetel enerzijds ervan uit te gaan dat T, U, V en W van latere datum zijn en anderzijds te stellen dat ook E en F niet bijdragen aan de bepaling van tijd en plaats van het ontstaan van de definitieve redactie van het oorspronkelijke manuscript D van don Lemoyne. Evenmin lijkt het me vermetel eraan toe te voegen dat de inhoud aanvankelijk niet bekend werd en zeker geen furore maakte. Was dat wel het geval geweest,

dan zouden er wel meer handschriften bewaard gebleven zijn en zou de tekst beslist eerder in druk uitgegeven zijn.

3.5 Een circulaire van don Rua

Alles samen zijn er bijgevolg voldoende elementen die het heel aannemelijk maken dat de definitieve redactie van de uiteenzetting voor de salesianen in Valdocco niet in mei 1884 tot stand is gekomen. In 1889, zoals Fr. Desramaut concludeerde, een mogelijkheid? Waarschijnlijk niet, omdat vooral het handschrift D, maar ook de kopie E van don Berto oorspronkelijker zijn dan F en de daarop steunende drukproef en opname in de *Documenti* (document G). Het manuscript D is immers het enige dat don Lemoyne zelf geschreven heeft. Daarin had hij het woord "amore" de voorkeur gegeven. Wanneer don Lemoyne "amore" vervangen heeft of laten vervangen heeft door "carità" en "affetto" heeft P. Braido niet kunnen bepalen. Het zou kunnen gebeurd zijn nadat G.B. Lemoyne zijn redactie aan don Rua te lezen gegeven had. In deel V van deze studie heb ik aangetoond dat don Rua een voorkeur had voor het woord "carità". Het zou dus kunnen, maar zeker is dat niet. Zeker is wel dat don Rua, net zoals don Bosco in het begin van de vergadering op 4 juli 1884, zich in een circulaire van 1889 alleen beriep op het *Reglement van de huizen*. Terloops wil ik herhalen dat hij bij die gelegenheid zelfs een gedeelte van een artikel achterwege liet waarin van genegenheid ("affezione") sprake is.¹⁶⁷ Het valt dan ook niet uit te sluiten dat don Rua zelfs na de vervanging van "amore" nog altijd liever had dat de lange versie niet bekendgemaakt of gepubliceerd werd. Het blijft anderzijds mogelijk dat hij in 1889 nog niet afwist van het bestaan van de tekst die G.B. Lemoyne voor de *Documenti* klaarmaakte, al zou dat toch eerder verwonderlijk zijn. Zelfs als zijn zwijgen zou betekenen dat don Lemoyne nog niet met zijn werk op de proppen gekomen was, dan verhindert dat niet dat hij de klus toch al geklaard had.

3.6 Een gedrukte samenvatting in 1913

Terwijl don Lemoyne het verzamelen van documenten voortzette en bezig was met het redigeren van negen volumes van de *Memorie biografiche*, waarvan er tussen 1896 en 1912 acht verschenen, schreef hij ook een biografie in twee delen. Het tweede werd in 1913, een jaar voor zijn overlijden, gepubliceerd. Dat wil ook zeggen een paar jaren na de dood van don Lazzero en don Rua die beiden kort na elkaar in 1910 gestorven zijn. In het achtste hoofdstuk van het tweede deel ging hij met kennis van zaken nader in op essentiële kenmerken van het opvoedingssysteem van don Bosco.

° Om de opsomming van die goed toegelichte eigenschappen af te ronden, kondigde hij het volgende aan: “Als bekroning van wat we gezegd hebben, voegen wij enkele gedachten toe. Het zijn uittreksels uit een lange brief die hij [don Bosco] dicteerde en in 1884 vanuit Rome aan de salesianen van het Oratorio zond.”¹⁶⁸

Die bondige inleiding is om meer dan een reden merkwaardig. Daar is eerst en vooral de uitdrukking “als bekroning”. Daarmee geeft hij te verstaan dat het om heel waardevolle gedachten gaat. Hij schat ze zelf erg hoog in. Het klinkt zelfs als kon hij er voor de eerste keer in het openbaar over spreken en ze in druk laten verschijnen. De bronvermelding “uit een lange brief” is immers heel vaag. Hij kon blijkbaar niet aan een bekende of gepubliceerde tekst refereren.

Vervolgens beklemtoont hij dat don Bosco de waardevolle gedachten dicteerde. Dat deed hij nochtans niet in de notitie die hij in het bundeltje met het handschrift D toevoegde. Daarin deelde hij mee dat “don Bosco in verschillende fasen een droom vertelde en hem die daarna deed redigeren”. Daarbij heb ik getracht aan te tonen dat met het handschrift A

en de ideeën van het manuscript B voor ogen “dicteren” dan toch in een heel ruime zin moet worden opgevat.

Ook zijn laatste mededeling: “en in 1884 vanuit Rome aan de salesianen van het Oratorio zond” is interessant. Enerzijds omdat hij gewoon “in 1884” schrijft en niet op 10 mei 1884. Op zichzelf schept dat een zekere openheid met betrekking tot de periode van de redactie. Een openheid, die echter direct weer gesloten wordt, omdat hij anderzijds tegelijk zelfverzekerd stelt dat de lange versie vanuit Rome verstuurd werd. Intussen weten we dat bevindingen van ernstige studies dat op verantwoorde wijze tegenspreken.¹⁶⁹ De inleiding bij de publicatie van enkele uittreksels lijkt dus een uiting van de bezorgdheid om iedere twijfel rond de authenticiteit van de inhoud evenals van de plaats en het tijdstip van de redactie te voorkomen of de kop in te drukken. Authenticiteit dan in de zin van afkomstig van don Bosco zelf.

° Het loont niettemin de moeite de daarop volgende citaten uit dat hoofdstuk nader te bekijken. Zowel om de bron te ontdekken waaruit hij citeert, als om de vinger te leggen op kleine wijzigingen die hij aangebracht heeft.¹⁷⁰

- De bron zou het handschrift F kunnen zijn, maar waarschijnlijker is dat hij de drukproef uit de *Documenti* gebruikt heeft. Daaruit heeft hij inderdaad de termen “carità” en “affetto” behouden die ter vervanging van “amore”, de voorkeurt term in het oorspronkelijke handschrift D, later aangebracht waren. Dat wil eens te meer zeggen dat “dicteren” niet letterlijk mag genomen worden.

- Het is niet nodig alle wijzigingen te vermelden. Enkele voorbeelden volstaan om nog beter te laten begrijpen dat don Lemoyne het woord “dicteren” wel in een heel ruime zin moet opgevat hebben. Als hij het over de dingen heeft die “de jongens van natuur weinig aanstaan”, lezen we nu: “tucht, in-

spanning om zichzelf te kastijden” in plaats van: “tucht, studie en zelfkastijding” (15). Het is echter mogelijk dat de verandering aan een vergissing uit verstrooidheid te wijten is. Dan gaat hij verder: “En leren die dingen te doen met elan en liefde”, een toevoeging uit het handschrift F of de drukproef, in plaats van “met liefde” zonder meer in zijn eigenlijke bron. (15)

Een viertal citaten laat hij hier voorafgaan door de uitroep “wee”, gevolgd door een voorwaardelijke bijzin, wat een heel nieuwe sfeer schept, de tekst anders kleurt. Het eerste “wee” leidt de passage in waar hij de gevolgen van de lusteloosheid tijdens de ontspanning opsomt. Nu is een ervan “het niet beantwoorden aan hun roeping”, waar het oorspronkelijk en in F en ook in de drukproef luidde: “Het feit dat velen niet beantwoorden.” (12)

Waar het in de originele versie en ook in de *Documenti* heette dat de leraar die zich na de les te midden van de jongens begeeft, “als een broer wordt” (22), daar lezen we nu het directere “wordt een broer”.

- Die aanhalingen komen allemaal uit de lange uiteenzetting of verhandeling, dat wil zeggen uit het schrijven voor de salesianen. Het zijn meestal belangrijke gedachten. De herschreven uitspraak “Door het geringere te verwaarlozen, verliezen ze het *voornamere* en dat *voornamere* bestaat in de inspanningen [lasten, vermoeienissen]” mist echter de oorspronkelijke context. (20) Daardoor is de idee enigmatisch geworden. Ik vertaal trouwens met de comparatief omdat een duidelijke tegenover elkaar plaatsing van twee aspecten ontbreekt. Ook het begrip “familiariteit” komt in deze samenvatting niet voldoende uit de verf.¹⁷¹ De lezer heeft het raden naar de precieze inhoud van het begrip.

In de slotlinea's heeft hij een kleine correctie van don Rua in de voor te lezen brief aan de jongens gerespecteerd, maar diens toevoeging "aantekening van de secretaris" (weer) geschrapt. (40) Ook dat verraadt dat het geen uittreksels zijn uit een werkelijk gedicteerde en nadien werkelijk verstuurde tekst.

° De afsluiting van het hele hoofdstuk is eveneens belangrijk: "Don Bosco wilde dat opvoeders en jongeren [opvoedelingen] dezelfde weg aflegden, de weg van de caritas [de christelijke liefde, de naastenliefde]! Ziedaar, de reden waarom hij zei dat zijn systeem het Preventieve Systeem, de caritas was." Het is zonneklaar dat die afsluitende gedachte ingegeven is door de woorden van don Bosco in de kleine verhandeling over *"het Preventieve Systeem in de opvoeding van de jeugd"*. Daar schreef hij: "De praktijk van dit systeem is helemaal gebaseerd op de woorden van St.-Paulus die zegt: De christelijke liefde (caritas) is geduldig en lankmoedig..."¹⁷² Met het citaat uit dat geschrift van don Bosco heeft don Lemoyne misschien onbewust de sleutel gegeven voor de vervanging van "amore" door "carità" in latere handschriften en drukproeven.¹⁷³ Wat niet belet dat de veronderstelling van mogelijke invloed van don Rua die hierboven voorgelegd werd, overeind blijft.

Al met al heft ook die publicatie de sluier van het mysterie dat rond de definitieve redactie van de lange versie hangt, niet op.

3.7 De publicatie in 1920

In de Akten van de Hoofdraad van juni 1920 kondigde B. Fascie het volgende aan: "In de hoop heel binnenkort allen kennis te kunnen geven van de volledige brief van don Bosco, beperk ik me nu tot het mij eigen maken van de aanbevelingen van de Algemene Overste." Het was helemaal geen loze aankondiging of belofte, want het eerstvolgende nummer van

de Akten bevatte de volledige tekst.¹⁷⁴ De aankondiging van don Fascie kwam slechts zeven jaar na de publicatie van de samenvatting van don Lemoyne in de uitgave van de levensbeschrijving van don Bosco. Toch klinken de woorden van don Fascie als ging het om het ter kennis brengen van iets totaal nieuws, als van een geschrift waar de salesianen geen weet van hadden.

Die indruk wordt nog versterkt door wat de Algemene Overste zelf nog geen jaar later schreef. Namelijk: "Mijn dierbaren, jullie kunnen hem [de brief] lezen en herlezen in de *Akten van de Hoofdraad* (pag. 40-48). En ik druk de vurige wens uit dat de studenten van de noviciaten en de huizen voor filosofie en theologie hem met ware genegenheid bestuderen samen met [het brochuurtje over] het Preventieve Systeem, om hem diep in geest en hart te prenten. Meer nog, om die studie te vergemakkelijken, zal ik hem [de brief] binnenkort in een afzonderlijk boekje laten drukken."¹⁷⁵ Ook uit zijn woorden komt naar voren dat de lange versie niet gedrukt verspreid en bekend was en niet op het studieprogramma van de jonge salesianen stond. En zeker dat zij niet tot het actieve patrimonium van de Congregatie behoorde. Hoe verwonderlijk dat ook mag overkomen na het verschijnen van enkele citaten in de levensbeschrijving van don Bosco die don Lemoyne in 1913 uitgegeven had.

Besluit

Hoewel het hele onderzoek de sluier over het ontstaan van het handschrift D niet helemaal kan wegschuiven, toch blijft het niet zonder resultaat. Het draagt ertoe bij om enkele onnauwkeurige voorstellingen over het ontstaan en de mogelijke invloed van de samengevoegde tekst aan te wijzen en op te ruimen. Daardoor kan de aandacht ongestoord uitgaan naar de onopgesmukte werkelijkheid en het essentiële, namelijk dat vooral het eerste deel van de lange versie de

Magna Charta en een heel geslaagd compendium van het Preventieve Systeem is. P. Braidò heeft die conclusie op zijn manier verwoord: "In ieder geval, de mogelijke en uiteenlopende hypothesen rond de chronologische opeenvolging van de redactie van de verschillende teksten verminderen de historische betekenis en de inhoudelijke waarde ervan niet. Dat geldt vanaf de oorspronkelijke redactie die voor een beperkte groep geadresseerden bestemd was (die nochtans al de mogelijkheid om een voorbeeldfunctie te vervullen in zich droeg) tot en met de opeenvolgende toenemende uitbreiding van de concepten."¹⁷⁶ Daar mag aan toegevoegd worden dat de intrinsieke waarde van de definitieve tekst uiteindelijk ook niet afhangt van het tijdstip waarop hij tot stand gekomen is. Evenmin van het tijdstip waarop hij invloed is begonnen uit te oefenen.

Nog gevatter formuleerde P. Stella dat de lange versie "moet beschouwd worden als een van de meest efficiënte en rijkste pedagogische documenten van don Bosco." Dat besloot hij ondanks twijfels en onzekerheden over de authenticiteit in een periode dat men overtuigd was dat de handtekening onder de lange versie authentiek was. Aarzelings komt tot uiting in de vragen: "Maar wat dicteerde don Bosco eigenlijk? De brief of een schema? Een reeks aanbevelingen of het volledige document met de hoogdravende, lange volzinnen met veel adjectieven die men zelfs tot in de notitie van de secretaris aantreft?"¹⁷⁷

De geschiedenis van enkele vergaderingen en gebeurtenissen gedurende de maanden na de terugkeer van don Bosco uit Rome heeft ook duidelijk aangetoond dat we ons geen illusies moeten maken over een onmiddellijke impact van de tekst op de dagelijkse opvoedingspraktijk in Valdocco. Het staat vast dat het eerste deel van de lange redactie de besprekingen rond de maatregelen "om de jongens opnieuw te bezielen" (12) niet bevrucht heeft. Het heeft ook de inzendingen van

medewerkers aan de enquête van een speciaal opgerichte commissie niet beïnvloed. Die conclusie geldt natuurlijk ook voor de zelfstandige, maar onafgewerkte redactie C. Hoe onbegrijpelijk het ook mag zijn dat zo een inspirerende tekst geen kans gekregen heeft om bij te dragen aan de onmiddellijke heropleving van het Oratorio dankzij de hernieuwde en radicale trouw van de salesianen aan “de opvoedingsregels die don Bosco hun voorgeschreven had.” (26) Verder blijft het ook moeilijk om het tijdstip te bepalen waarop de volledige tekst zijn inspirerende waarde heeft laten gelden in de Congregatie.

Die moeilijkheid is onder meer het gevolg van de heel onzekere datering, aanwending en verspreiding van de handschriften van don Bianchi en don Barberis in de vorming van jonge salesianen. Ze hangt eveneens samen met de heel beperkte keuze van don Lemoyne in de publicatie van 1913. De keuze bevat treffende ervaringen en algemeen geldige richtlijnen, maar ontbeert de ondersteunende samenhang en bijgevolg de klaarheid en overtuigingskracht van de hele context. Er ligt dan ook nog een terrein braak voor nader onderzoek over de invloedscurve van de Magna Charta in en buiten Italië.

¹ MB XVII, p.121; MBN XVII, p. 81. *Bollettino salesiano*, jg. VIII, nr. 6, juni 1884, p. 85.

² BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 68-78.

³ BRAIDO, P., *La lettera ...*, 64-80. PRELLEZO, J.M., *Valdocco ...*, pp. 287-307.

⁴ Voor beide citaten zie BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 64. De namen van de personen voor wie hij een decoratie aangevraagd had, staan vermeld in een verzoekschrift. Zie MB XVII, p. 104; MBN XVII, pp. 66-67.

⁵ Over die plechtigheid en de woorden van don Bosco zie MB XVII, pp. 147-151; MBN XVII, pp. 101-105. *Bollettino Salesiano*, jg. VIII, nr. 6, juni 1884, p. 85 en nr. 7, juli 1884, p.94-96. Zie ook BRAIDO P.- ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne ...*, pp. 143-144. Zijn woorden hier zijn directer en eenvoudiger dan die uit de pen van don Lemoyne op het einde van de brief aan de jongens. Voor een goed inzicht in de wisselende evolutie van de gezondheidstoestand van don Bosco in die dagen: BIESMANS, J., *Ziekte, lijden en leed...*, pp. 223-224 en pp. 245-247.

⁶ E IV, pp. 270-271 en MB XVII, pp. 154-155 en 158; MBN XVII, pp. 107-108 en 110. Vgl. DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1267.

⁷ FdB 1.880 D 1-3 (ASC 0592) MB XVII, p. 83; MBN XVII, p. 128. PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 274. Gedeeltelijk ook in BRAIDO, P., *La lettera ...*, p. 64. De bijeenkomst op 2 juni werd volgens het uiterst korte verslag (FdB 1.880 E 12) alleen aan een vijftal praktische onderwerpen gewijd, maar blijkt toch bijna twee uur in beslag genomen te hebben.

⁸ OE XXXIII [61-64] en [64-67]. Het geheel van de *Besluiten* werd in 1882 gepubliceerd. Te vergelijken met OE XXVIII [320-321] en OE XXIX [426-429].

⁹ OE XXXIII [61-62]. Dat is een herhaling van wat het eerste Algemeen Kapittel bepaald had. Zie OE XXIX [426] en [427/8]. De gedachten van de inleiding had don Bosco al uitgeschreven in een rondzendbrief op 4 februari 1874. Nog beeldrijker zelfs: "Als onvergankelijk principe kan men dus stellen dat de moraliteit bij de jongens afhangt van wie hen onderricht, assisteert en leidt. Wie niets heeft, kan niets geven, zegt het spreekwoord. Een lege zak kan geen graan geven en een volle fles droesem geen goede wijn leveren." (E (m), vol. quarto, p. 215/13-16. MB X, p. 1104; MBN XB, p. 863.) Op het einde van het derde Algemeen Kapittel hield hij nog eens voor: "De directeuren moeten bedenken dat zij verantwoordelijk zijn voor de eigen moraliteit en die van de medebroeders en van de leerlingen." Zie MB XVI, p. 417; MBN XVI, p. 323.

¹⁰ OE XXXIII [65.]

¹¹ MB XVII, p. 183; MBN XVII, p. 128. Gedeeltelijk in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 274. FdB 1.880 D 1.

¹² Zie voetnoot 27 in deel I en voetnoot 20 in deel VII.

¹³ BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 29-30; *Begeesterd door Don Bosco*, pp. 29-30. FdB 1.880 D 1-3.

¹⁴ MB XVII, p. 77; MBN XVII, pp. 46-47. Vgl. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 36 en 71.

¹⁵ MB XVII, pp. 183-184; MBN XVII, p. 129. De volgende reeks citaten uit het verslag van 5 juni kan men ook daar terugvinden. Ik zal verder voor de andere vergaderingen dezelfde werkwijze volgen om het aantal voetnoten binnen de perken te houden.

¹⁶ MB XVII, p. 186; MBN XVII, p. 131.

¹⁷ OE XXXIII [62/10] en [67/12]. Vgl. OE XXIX [427/10].

¹⁸ OE XXIX [427/8]; OE XXXIII [62/8].

¹⁹ Zie onder meer voetnoten 37, 39, 40, 54, 56, 77, 95, 102, 104, 107 in deel I. Zie in het bijzonder PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p.242/271 en p. 252/527-528.

²⁰ Zie bijvoorbeeld de voetnoten 50, 53, 56, 60, 65, 66, 93 in datzelfde deel. En wat de ergernis betreft voetnoot 14 in deel I.

²¹ Als slot van de citaten in MB XVII, p. 185; MBN XVII, p. 131. Vgl. de excerpten bij BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 64-65.

²² BRAIDO, P., *Luce intellettuale...*, p. 1067.

²³ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 288-292. BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 67-80. Feb(b)raro gaf in het schooljaar 1881-1882 Italiaans en Grieks in het vijfde jaar. Van 1882 tot 1885 was hij studieleider. In 1901 verliet hij de Congregatie. (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 244/303-304 en p. 278). Vgl. voetnoten 105 en 106 in deel I.

²⁴ “*Die over alles zeggenschap heeft*” is de vertaling van zijn uitdrukking “*un capo assoluto*”. Om hem goed te begrijpen, kan het helpen uit het *Reglement voor de huizen* het volgende te citeren. “De directeur is het hoofd van de inrichting. Aan hem alleen komt het toe de jongens van het Huis aan te nemen of weg te sturen. Hij is verantwoordelijk voor de taken van iedere werknemer, voor de moraliteit en de opvoeding van de leerlingen. [...] Het is de taak van de directeur zorg te dragen voor de spirituele, schoolse en materiële gang van zaken”. OE XXIX [115/art. 1 en 3]; vgl. OE XXXIII [30, 32-33].

²⁵ Die beschikkingen kan men terugvinden in OE XXIX [127/1 en 116/1, 118/10; 121/1, 123/12]. Voor de term “directeur van de scholieren” werd voorheen gebruikt “directeur van de studiën”, o.a. in het document met het reglement van het college te Mirabello (MB VII 866) en in een rondzendbrief van 27 september 1874 in MB X, p. 1108; MBN XB, p. 867 en E (m), vol. quarto, p. 323/15. Vgl. *Indice analitico delle Memorie biografiche di S. Giovanni Bosco*, Turijn, SEI, 1948 onder “Consigliere scolastico”.

²⁶ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 245-260 en p. 268.

²⁷ Zie bijvoorbeeld de tekst via voetnoten 45, 57, 59 en 61 in deel I.

²⁸ Voetnoot 14 in deel I.

²⁹ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 307/120.

³⁰ OE XXXIII [32].

-
- ³¹ Zie onder meer PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 255/633. Zijn bijdrage in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 292-294.
- ³² Zie voetnoten 79 en 86 in deel I.
- ³³ De mening van P. Braido gaat in dezelfde richting: BRAIDO, P., *Luce intellettuale ...*, p. 1067.
- ³⁴ In dat opzicht was hij terughoudender dan don Bosco zelf op het einde van het derde Algemeen Kapittel (september 1883). Zie voetnoot 89 in deel I en MB XVI, pp. 416-417; MB XVI, p. 323.
- ³⁵ OE XXIX [118/10].
- ³⁶ Misschien werd er tijdens de vergadering op 24 oktober 1882 op gezinspeeld. Het verslag vermeldt: “We handelden over het opvoedingssysteem dat enkele jaren geleden in het Oratorio ingevoerd werd. Dat bepaalde dat heel de opvoeding of het gewicht ervan op de schouders van de studieleider rust. Nu zou men het oude systeem willen hervatten. Dat betekent dat een goed deel, om niet te zeggen de hele verantwoordelijkheid naar de leraar moet gaan.” (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 259/711-714.)
- ³⁷ OE XXIX [130/7].
- ³⁸ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, pp. 91/529-531; 137/aantekeningen bij regels 180-183 en 186. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 65.
- ³⁹ Concretisering op het gebied van straffen in het *Reglement voor de Huiszen*. OE XXIX [130/6 en 7]. Verder OE XXIX [427/10]. Zie ook voetnoot 14 in dit deel.
- ⁴⁰ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 339/332-336. *Over de grens...*, p. 50. De formulering van don Francesca toont aan dat hij de uitvoering van die straf zo menselijk mogelijk wilde doen verlopen. Het wegsturen uit een school of opvoedingsinrichting moet vrij vaak voorgekomen zijn. Ter informatie hier een bericht over een onderzoek in de archieven van de instelling *MendicITÀ Istruita* in Turijn gedurende de periode 1835-1855. “Niet allen die toegelaten waren, beëindigden de leertijdscyclus op een regelmatige wijze. Inderdaad 1/5 van de opgenomen jongeren verlieten het Werk voortijdig. De voornaamste redenen waren tweevoudig: de vrijwillige ontslagen (78 gevallen of 10,4%) die toe te schrijven waren aan redenen die bijna nooit in de officiële documenten opgenomen werden, en de wegzendingen ten gevolge van onwaardigheid en gebrek aan tucht (64 gevallen of 8,6%). Bron is CHIOSSO, G., *Carità educatrice e istruzione in Piemonte*, Turijn, SEI, 2007, p. 84.
- ⁴¹ Zijn gedachten in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 296-297.
- ⁴² OE XXXIII [64/22].
- ⁴³ OE XXXIII [31/10].
- ⁴⁴ Vgl. OE XXIX [121-126].
- ⁴⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, achtereenvolgens pp. 254-255; 252/521; 259/733. Zie ook voetnoten 65-66, 53 en 107 in deel I. Toch is voorzichtigheid geboden omdat don PELLEZO ook don Domenico Vota als catechist vermeldt. (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 256/voetnoot.)
- ⁴⁶ Zijn brief in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 287-288.

⁴⁷ Op de bijeenkomst op 16 november 1882 waren bijvoorbeeld circa 35 aanwezigen, onder wie clerici, leraren en priesters.” (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, 254/590-591.) Zie ook voetnoot 106 in deel I. Betreffende de trapenkwestie zie PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 254/581-584 en voetnoot 63 in deel I.

⁴⁸ Voor het Reglement: OE XXIX [128/10]; de besluiten van het eerste en tweede Algemeen Kapittel OE XXIX [392/6] en OE XXXIII [80/7.]

⁴⁹ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 301-303. Het werken met een commissie was nochtans geen nieuwigheid. Toen don Leveratto, prefect van het Oratorio, in het voorjaar van 1877 een plan indiende om de ambten en de onderlinge afhankelijkheden beter te organiseren, gaf don Bosco de opdracht een commissie samen te stellen die dat plan zou onderzoeken. Zie MB XIV, p. 115; MBN XIV, p. 88.

⁵⁰ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 163/105-106. In 1863 klonk het nog radicaler: “Doe wat je maar kunt om de hele ontspanningstijd te midden van de jongens door te brengen.” (Ibid., p. 163/verklaring bij 105-106.)

⁵¹ OE XXXIII [33/19].

⁵² PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 259/713-714.

⁵³ MB III, p. 353; MBN III, p. 230 en MB IV, p. 679; MBN IV, p. 433.

⁵⁴ OE XXIX [423/16].

⁵⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 27-28. BIESMANS, R., *Doelstellingen...*, p. 19. Zie ook voetnoot 14 in deel I.

⁵⁶ MB XVII, p. 107; MBN XVII, p. 69. Don Lemoyne was behoedzamer in zijn evaluatie. Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, 72. Ondanks dat alles mag niet uitgesloten worden dat een of andere jongere toch al weggestuurd werd. De manier waarop don Bosco na zijn terugkeer uit Rome in 1879 optrad, kan die veronderstelling eventueel ondersteunen. Hoewel we in dat verhaal ook lezen dat “hij doorgaans grote verwachtingen stelde in de verbetering van jonge leerlingen “ en dat “zoveel lankmoedigheid soms verbazing wekte.” Zie MB XIV, pp. 111-113; MBN XIV, pp. 85-86.

⁵⁷ BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 65. MB XVII, p. 188; MBN XVII, p. 133. M. Ribotta beweert dat de notulen van de bijeenkomst op 9 juni weinig bijzonderheden over wat er besproken werd, inhouden. Hij geeft echter geen bron om die bewering te staven. (RIBOTTA, M., *The Roman Letter of 1884 and its Aftermath*, p. 15.)

⁵⁸ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 295-296. In het rapport van don Cane-pa zijn overeenkomsten te vinden met gedachten van don Francesca in 1883. Vgl. via voetnoot 80 in deel I.

⁵⁹ Zie voetnoot 79 in deel I.

⁶⁰ Zie voetnoot 82 in deel I.

⁶¹ Vgl. voetnoten 64 en 49 in deel I. Zie wat het gymnasium of college betreft PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 244-245.

⁶² MB XVII, pp.107 en 181; MBN XVII, pp. 69 en 127. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 71 en 76.

⁶³ Zie voetnoten 62 en 64 in deel I. Die tekortkoming tegen de geest van don Bosco lijkt wel een vaak uitbrekende epidemie. Al in 1871 moest men vastleggen dat “de salesianen tijdens de ontspanning altijd bij de jongens moesten zijn en zoveel mogelijk bij de jongens die assistentie het meest nodig hadden.” (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 262/46-47.)

⁶⁴ OE XXIX [81/1, 129/1, 131/2].

⁶⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 213/385 en 254/586-587. Vgl. artikel in het Reglement voor de huizen OE XXIX [427/8]; OE XXXIII [62/8]. Vgl. voetnoot 15 in dit deel. Zie ook een beslissing in 1875 in MB XI, p. 216; MBN XI, p. 165.

⁶⁶ Zie deel I voetnoot 80. Het gaat om de wendingen in het Italiaans. Enerzijds “lasciano andar tutto a male” (don Francesia in BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 328/67-68) en anderzijds “le cose andare d’a rompicollo” (don Fumagalli in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 299/46).

⁶⁷ Vergelijk met de richtlijnen van don Francesia via voetnoot 40 in dit deel. Zo kunnen we beter begrijpen wat J.B. Mehler na een bezoek aan het Oratorio in 1886 schreef: “Het meest ingrijpende strafmiddel is voor hem [don Bosco] het wegsturen. Als hij het toepast, dan gebeurt dat op zo een ontziende wijze dat de jongen daardoor niet tot wanhoop gedreven wordt en hem nog enige hoop op terugkeer blijft.” Zie MEHLER, J.B., *Don Bosco und seine sozialen Schöpfungen* in Arbeiterwohl, jg. 6, jan.-febr.-maart 1886, p. 13. Dat belet dan weer niet dat tussen theorie en praktijk wel eens een grote afstand kon liggen.

⁶⁸ BRAIDO, P., *I molti volti...*, p. 28/3. BARBERIS, G., *Cronaca*, quad. 19, p. 22. Zie BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 34.

⁶⁹ OE XXXIII [64/21].

⁷⁰ BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 79. PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 304-307.

⁷¹ MB XVII, pp. 164 en 161; MBN XVII, pp. 114 en 112. Vgl. DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1268.

⁷² Voor de verschillende citaten: MB XVII, pp. 170 en 164-168; MBN XVII, pp. 118 en 114-117.

⁷³ FdB 1.880 D4-5. (ASC 0592) BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 65. Zie ook MB XVII, p. 188; MBN XVII, p. 133.

⁷⁴ E III, p. 158. MB XIII, p. 118; MBN XIII, p. 98. Zie veel vroeger al in een circulaire van 16 november 1873. “Het is niet nodig dat hij [de directeur] veel werk verricht. Wel dat hij erover waakt dat iedereen het deel vervult waarvoor hij verantwoordelijk is.” (E (m), vol. quarto, p 178/37-38).

⁷⁵ MB XVII, p. 188; MBN XVII, p. 133.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ De zin “prendere i giovani alle buone” zou men intuïtief kunnen vertalen met “de jongens nemen zoals ze zijn”. Maar dan doet men de betekenisinhoud van de uitdrukking “alla buona” (hier: alle buone) geen recht. “Alla buona” betekent “op een eenvoudige manier, zonder al te veel omhaal, zonder

complimenten.” Daarnaast is er “con le buone” met de omschrijving of omzetting: “op wellevende, beleefde wijze”, “zonder strengheid”, “minzaam, beminnelijk”, “gentiment” of vriendelijk. Voor de hele uitdrukking “prendere con le buone” vinden we verschillende vertalingen. Van “iemand weten aan te pakken” tot “iemand goed (liefdevol, hartelijk) aanspreken” en “prendre quelqu’un par la douceur” (iemand met zachtheid, minzaamheid, vriendelijkheid winnen of aanpakken). Zie de woordenboeken *Lo Zingarelli 1996*, 258; VAN DALE, *Handwoordenboek Italiaans/Nederlands*, 2001, pp. 116 en 648; *Langenscheidts Großwörterbuch Italienisch/Deutsch*, 1975, p. 87; *Il nuovo dizionario Garzanti di Francese, francese-italiano italiano-francese*, 1992, p. 1142.

⁷⁸ Achtereenvolgens OE XXIX [115/3 121/1 en 122/5 en 125/1].

⁷⁹ MB XVII, p. 17; MBN XVII, p. 5.

⁸⁰ Gegevens uit: DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, pp. 1280, 1269-1271, 1274. Zie ook MB XVII, p. 374; MBN XVII, p. 283. Over het verblijf in Pinerolo zie BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, p. 553. Over de vervanging door don Rua zie BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, p. 554.

⁸¹ BRAIDO, P. e ARENAL LLATO Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 142/4 en DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1267.

⁸² Zie PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, 268 en 89-90.

⁸³ FdB 1.880D 9-10. (ASC 0592) BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 65. Dezelfde, stilistisch lichtjes aangepaste tekst en aanvullingen in MB XVII, pp. 189-190; MBN XVII, pp. 133-135. Korte excerpten uit die vergaderingen in BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, pp. 552-553.

⁸⁴ “Met gekruiste armen” is in het Italiaans: “de handen in of onder de singel”. Dat is een heel aanschouwelijk beeld voor allen die zich de tijd herinneren dat de priesters een toog droegen en over het middel een singel, soms met kwastjes. Wat de inhoud zelf betreft, zie ook voetnoot 74 in dit deel.

⁸⁵ Het was niet de eerste keer dat de situatie van de directeur van het Oratorio klaar omschreven werd. In 1877 kwam een commissie tot dit besluit: “De directeur [van het Oratorio] moest de gewone bevoegdheid hebben die alle directeurs hadden. (...) De directeur moest niet gebonden zijn door de interventies van de leden van de Hoofdraad. Hij zou beslissen over de voornaamste zaken van het huis en hij moest vooral speciale bevoegdheden hebben inzake alle aanvaarding. (...) De nieuwe regeling in het Oratorio werd onderlijnd door de omstandigheid dat de Hoofdraad ook wat het verblijf betrof, zich ging afzonderen van de rest van het huis.” Zie MB XIV, pp. 119-120; MBN XIV, pp. 92-93. Op papier was alles in orde, maar de praktijk bleek minder gewillig.

⁸⁶ Zoals hij volgens de notulen van don Lemoyne er tijdens de vergadering op 5 juni door geplaagd werd.

⁸⁷ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 87/484-486; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 63. Dat er al eens vrij omgesprongen werd met die woor-

den blijkt uit de publicatie in 1880 in Bollettino salesiano (BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, pp. 25 en 134/manuscript M).

⁸⁸ FdB 1.880 D 11-12. MB XVII, pp. 190-193; MBN XVII, pp. 135-137. Ge-
deeltelijk ook in: BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 65-66.

⁸⁹ Vgl. die drie richtlijnen in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 276.

⁹⁰ Vgl. OE XXIX [460/3] en vooral [461/6] en [462/8].

⁹¹ Don Bosco gaf de voorkeur aan het woord inspecteur als benaming voor de
verantwoordelijke van een geografisch samenhangende groep huizen. Het eer-
ste Algemeen Kapittel had in 1877 hun bevoegdheden omschreven. Zij wer-
den een tussenschakel tussen de directeuren met hun gemeenschappen en de
leden van de Hoofdraad. Zo te horen moesten niet alleen de medebroeders,
maar ook de leden van de Hoofdraad in 1884 nog altijd aan die nieuwe situa-
tie wennen.

⁹² BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 9. *Begeesterd door don Bosco...*, p.18. MB
XVII, p. 107; MBN XVII, p. 69. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de*
jongens..., pp. 69-70, 72.

⁹³ FdB 1.880 E 1. BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 66. MB XVII, pp. 186-187;
MBN XVII, pp. 131-132, maar E. Ceria dateert de bijeenkomst op 18 juli.

⁹⁴ Volgens gegevens in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 278.

⁹⁵ MB XVII, p. 201; MBN XVII, p. 144. Vgl. voetnoot 101 in deel I.

⁹⁶ Zie voetnoot 80 in dit gedeelte.

⁹⁷ MB XVII, pp. 193-194; MBN XVII, pp. 137-138.

⁹⁸ MB XVII, p. 194; MBN XVII, p. 138.

⁹⁹ BRAIDO, P., *Prevenire ...*, p. 292/voetnoot 10. Identiek zijn eigenlijk maar
twee van de drie citaten in die alinea.

¹⁰⁰ BRAIDO, P., *Luce intellettuale ...*, pp. 1066 en 1068.

¹⁰¹ Dat was, zo don Ceria zelf, de reden waarom hij de uitgebreide tekst van
don Lemoyne slechts in het aanhangsel van het XVIIde deel van de *Memorie*
Biografiche (MB XVII, pp. 722-730) opgenomen heeft. Een andere reden
kan zijn dat hij enkele delen van de uiteenzetting hoogdravend en te idealis-
tisch vond. Hier zou een vergelijkende studie tussen conferenties van don
Bosco over de zuiverheid en het "opstel" van don Lemoyne nuttig kunnen
zijn.

¹⁰² FdB 1.880 E 3.

¹⁰³ FdB 1.880 E 11-12, 1.881 A 1.

¹⁰⁴ E IV, p. 280.

¹⁰⁵ E IV, p. 282.

¹⁰⁶ MB XVII, p. 196; MBN XVII, p. 139.

¹⁰⁷ Voor de betreffende citaten FDB 1.881 A2-4. MB XVII, pp. 200-201;
MBN XVII, pp. 143-144. Wat de benoeming van don Lazzero betreft, zie
voetnoot 101 in deel I. Het portret dat don Bosco van don Francesia tekende,
stemt overeen met het beeld dat de Turijnse professor G. Allievo in het lite-
raire schooltijdschrift "Il Baretti" schetste. Die schreef op 10 september over
hem: "In die directeur vermag de blinde welwillendheid [toegeeflijkheid] te-

genover de scholieren veel meer dan de eerbied die men aan het gezag van de leraar verschuldigd is.” (PRELLEZO, J.M., “*Dei castighi*” (1883): *puntualizzazioni...*, p. 293).

¹⁰⁸ FdB 1.881 A 5-7; 1.881 A 8-11.

¹⁰⁹ FdB 1.881 A 12-1.881 B 1 en 1.881 B 2-7. Vgl. BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, pp. 554-555. Een belangrijk deel van het rapport van die bijeenkomst in MB XVII, pp. 201-203; MBN XVII, pp. 144-146.

¹¹⁰ FdB 1.881 B 6. BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, p. 562. MB XVII, p. 365; MBN XVII, p. 276.

¹¹¹ FdB 1.881 B 6. Vgl. BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, pp. 562-563.

Over het impeditieve aspect: BIESMANS, R., *Assistentie...*, pp. 71-81

¹¹² Vgl. Voetnoot 89 in deel I en voor de opvolging ervan door don Lazzero in voetnoot 104 van deel I.

¹¹³ MB XVII, pp. 201-202; MBN XVII, p. 144.

¹¹⁴ Zie voetnoot 107 in dit deel.

¹¹⁵ FsB 1.881 B 8. Vgl. MB XVII, pp. 204 en 206; MBN XVII, p. 146 en p. 148. Met het inzicht en de overtuiging dat don Bosco tot dan de eenheid van bestuur altijd voorgestaan had, stond don Rua wel niet alleen. Jaren later schreef don Lemoyne veralgemenend en misschien vergoelijkend: “Het was zijn voortdurend advies dat de leiding van het huis in de handen van de directeur zou liggen en dat iedere overste zijn eigen taak zou verrichten.” Zie LEMOYNE, J.B., *Vita del venerabile servo di Dio ... II*, p. 291.

¹¹⁶ FdB 1.881 B 9. Ook MB XVII, p. 206; MBN XVII, p. 148. Wat de ziekte van don Bosco en het eventuele overlijden betreft, zie DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1272 en BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, p. 555.

¹¹⁷ FdB 1.881 B 10.

¹¹⁸ FdB 1.881 B 12.

¹¹⁹ FdB 1.881 C 4.

¹²⁰ MB XVIII, p. 251; MBN XVIII, p. 190 en MB XVII, p. 206; MBN XVII, p. 148. PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 276.

¹²¹ De citaten uit het verslag van 17 oktober 1884 kan men raadplegen in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 268-269.

¹²² PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 266/139-140. Dat was waarschijnlijk nog voor don Bosco een gelijkaardige gedachte opnam in een nieuwe versie van de “*Vertrouwelijke aanbevelingen*”. Zie voetnoot 222 in deel III. Zie ook MOTTO, Fr., *I “Ricordi confidenziali” ...*, p. 155/notities bij de regels 90-91 en “*Vertrouwelijke raadgevingen aan directeurs (1863-1886)* in *Opnieuw van Don Bosco vertrekken. Geschriften & getuigenissen 1845-1877*, Brussel, Don Bosco Centrale, 2008, p. 236. Vgl. BIESMANS, R., *Op weg naar de ‘brieven’ van 10 mei 1884, 1ste deel...*, pp. 51-52, met het gebruik van de voornaam door don Bosco op p. 52/voetnoot (1).

¹²³ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 262/43-45.

¹²⁴ Ibid., pp. 263-264. Het is een erg rijke en belangrijke tekst. Om de tweede richtlijn goed te verstaan is het nodig de tekst van de vorige voetnoot ernaast te leggen.

¹²⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 261-268. Vgl. de “gran conferenza” via voetnoot 64 in deel I.

¹²⁶ Volgens don Lemoyne had don Bosco al rond 1862 moeten vaststellen dat “de boosheid toenam onder de jongens die van kindsbeen af slachtoffers of getuigen van schandelijke dingen geweest waren.” Daarom was hij klaardere taal gaan spreken. Zie MB XVII, p. 81; MBN XVII, p. 62. en STELLA, P., *Don Bosco nella storia...II*, p. 250. Het was een aanpassing aan de veranderde omstandigheden, maar geen verloochening van zijn systeem.

¹²⁷ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 90/1402- 1404. ID., *Het Oratorio*” van *Valdocco...*, p. 91.

¹²⁸ Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 69-70 en 72.

¹²⁹ MB XVII, p. 182; MBN XVII, p. 128. Vgl. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 77, waar de juiste verwijzing in de voetnoot weggevallen is.

¹³⁰ MB XVII, p. 182; MBN XVII, p. 128.

¹³¹ MB XVII, p. 191; MBN XVII, p. 135.

¹³² MB XVII, p. 182; MBN XVII, p. 128.

¹³³ MB XVII, pp. 107 en 182; MBN XVII, pp. 69 en 128.

¹³⁴ Voor de hele alinea MB XVII, p. 147; MBN XVII, pp. 100-101. Zie ook voetnoot 5 in dit deel.

¹³⁵ E IV, pp. 269-271.

¹³⁶ DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1267. BRAIDO, P., *Don Bosco Prete... II*, p. 552. Zie voetnoot 6 in dit deel. Zie ook MB XVII, p. 158; MBN XVII, p. 110.

¹³⁷ MB XVII, p. 181; MBN XVII, p. 127.

¹³⁸ BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 14—16 en 22-23. Zie ook voetnoot 128 in deel V. Don Braido plaatst die vaststelling nog eens in reliëf in: *Don Bosco Educatore, scritti e testimonianze* (a cura di BRAIDO, P.), Rome, LAS, 1992, p. 361/voetnoot 36.

¹³⁹ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 23 en 28. Met stelligheid geponeerd op bladzijde 23: “Op het einde [van de brief aan de jongens] staat de autografische handtekening van don Bosco.” Met enige terughoudendheid echter blz. 28: “van hem is” en dan tussen twee haakjes: “(als ze niet nagebootst werd), enkel de handtekening die de korte versie afsluit.” In een artikel, dat eveneens in 1984 verschenen is, formuleert don BRAIDO het als volgt: “De controle van de definitieve redactie is in het bijzonder zeker wat de korte brief betreft die ook zijn handtekening draagt.” Vgl. BRAIDO, P., *Luce intellettuale...*, p. 1068. Zie ook voetnoot 3 in deel IV van deze studie. Zie ook DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1276/voetnoot 57.

¹⁴⁰ BRAIDO, P. e ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne ...*, p. 154/13-15.

¹⁴¹ MB XVII, p. 170; MBN XVII, p. 118. Vgl. voetnoot 72 in dit deel. Anderzijds is het een feit dat don Lemoyne een grote waardering had voor een klein geschrift van don Bosco over die heilige. Zie MB II, pp. 359-363; MBN II, pp. 222-224. Don Bosco integreerde de tekst in zijn meditatie-, gebeden- en zangboek voor de jeugd (1847). Hij schreef: “Die deugd [de zuiverheid] kan nooit bewaard worden zonder de onfatsoenlijke gesprekken en de slechte kameraden te vluchten.” In OE II [241].

¹⁴² Zie de tekst via voetnoot 254 in deel III.

¹⁴³ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 361. Vgl. BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 27, waar hij niet verder ging dan “een zeker interval”.

¹⁴⁴ BRAIDO, P. e ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 159/37-38.

¹⁴⁵ Dat laatste is de overtuiging van E. Ceria: “De brief werd verstuurd op 10 mei, maar don Rua die meende dat het niet passend was hem in zijn geheel in het publiek voor te lezen, verzocht hem een uittreksel ervan te sturen die bij de leerlingen de ronde zou kunnen doen.” Zie MB XVII, p. 107; MBN XVII, p. 69. Hoe zou zulk heen en weer corresponderen toen trouwens technisch mogelijk geweest zijn? Zie voetnoot 140 in dit deel voor de brief van 6 mei aan don Rua.

¹⁴⁶ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 9 en 17. De aantekening is te vinden in de bundel LXV. Vgl. *Begeesterd door don Bosco...*, pp. 17-18. De opvatting van DESRAMAUT, Fr., in voetnoot 155 van dit deel.

¹⁴⁷ Ibidem. Toen ging het dus al om een zogenaamde “ingekorte” tekst waarvoor de schrijver zelf het initiatief nam. Don Rua hoefde er dus niet eens op aan te dringen bij don Lemoyne, zoals don Ceria schreef.

¹⁴⁸ Respectievelijk BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 8 en BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 350.

¹⁴⁹ Zie de varianten in BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 41-45.

¹⁵⁰ Op het einde van de tekst heeft don Rua nog een paar wijzigingen aangebracht. BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 46. Uit een daarvan mogen we allicht afleiden dat don Rua bij de lectuur de namen van don Lazzero en don Marchisio weggelaten heeft.

¹⁵¹ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 23 en 41-46. Het afschrift kreeg als kenteken de letter L. Zelfs de aanduidingen van don Rua “Io” en “A” met het oog op het voorlezen van de brief werden door G. Berardo gekopieerd.

¹⁵² BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 23-26. Vgl. BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 362.

¹⁵³ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 349.

¹⁵⁴ Ibid., 16-17.

¹⁵⁵ DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, pp. 1276-1277.

BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 18-19.

¹⁵⁶ Over don Berto zie DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1267 en p. 1342.

¹⁵⁷ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 17-18.

¹⁵⁸ Ibid., pp. 18-19.

¹⁵⁹ Zie voetnoot 255 in deel III.

¹⁶⁰ *Dizionario biografico dei salesiani* (redactie VALENTINI, E., - RODINÒ, A.), Turijn, 1969, p. 41.

¹⁶¹ BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 20. Zie ook de stamboom van de handschriften, drukproeven en edities op pagina 31.

¹⁶² MB XVIII, pp. 249-250; MBN XVIII, p. 188.

¹⁶³ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 20-21.

¹⁶⁴ BARBERIS, G., *Appunti...*, 1897.

¹⁶⁵ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 21-22 en 31.

¹⁶⁶ Meer over die kwestie in BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 14 en *Begeesterd door don Bosco...*, p. 25.

¹⁶⁷ Voetnoten 134 en 135 in deel V. Het betreft de *Lettere circolari di Don Michele Rua...*, pp. 41-44 en de weglating in art. 5 van het *Reglement in OE XXIX* [129-130]. Hier mag nog een uittreksel uit een rondzendbrief aan de inspecteuren en directeuren in Amerika vermeld worden. Op 24 augustus 1894 schreef hij: "Om te voorkomen dat het Preventieve Systeem dode letter blijft, moet men vaak de gulden bladzijden doen lezen die don Bosco erover schreef." (*Lettere circolari di don Michele Rua...*, p. 117.) Ook toen kwam hij er niet toe te wijzen op een eventueel bekend tweede kostbaar luik naast het korte traktaat over *Het Preventieve Systeem in de opvoeding van de jeugd*. Zie ook de circulaire van 29 januari 1896. (Ibid., p. 144.

¹⁶⁸ LEMOYNE, G.B., *Vita del venerabile servo di Dio... II*, p. 310. Vgl. voetnoot 131 in deel V.

¹⁶⁹ Voor deze alinea zie voetnoot 143 in dit deel. Wat het dicteren betreft, zie via voetnoten 144-149 in deel V.

¹⁷⁰ De citaten zijn ontleend aan LEMOYNE, J.B., *Vita del venerabile servo di Dio... II*, pp. 311-312.

¹⁷¹ Met zijn keuze van citaten heeft don Lemoyne invloed uitgeoefend op auteurs die zich in het begin van de 20ste eeuw voor de opvoedingsmethode van don Bosco interesseerden. Onder meer in Duitsland. Nog in 1921, dus een jaar na de publicatie van de lange versie via de Akten van de Hoofdraad, hield J. Lechermann het bij de bladzijden uit het tweede deel van de *Vita del venerabile Giovanni Bosco II*. Dat zegt genoeg over de "bekendheid" en de verspreiding van "een brief uit Rome aan het Oratorio" en zelfs van de Akten. Enkele excerpten kortte J. Lechermann zelfs in. De onbegrijpelijke gedachte over het mindere [geringste] tegenover het meerdere [voornaamste] liet hij gewoon weg. In de zin over de roepingen gaf hij de voorkeur aan: "dat velen hun roeping niet volgen." Dat is eerder toe te schrijven aan de nuchterheid van relativerend gezond verstand dan aan kennis van een andere bron. Met de gedachte dat "Jezus de leraar van de familiariteit is" wist hij geen weg en schrapte ze. Met het begrip familiarità zelf had hij blijkbaar erg veel moeite. Naast "Familiensinn" gebruikte hij voor de vertaling "Familiengeist" wat enkel mogelijk is als men niet over de hele context beschikt. "Carità" ver-

taalde hij door “Güte” (goedhartigheid, vriendelijkheid) en “affetto” door “hingebende Liebe” (zich wegschenkende liefde) wat maar mogelijk is door totale onbekendheid met de context. Zie LECHERMANN, J., *Charakterbild Don Boscos nach Johann Lemoyne*, Ensdorf, 1921, pp. 56-57. De voorkeur voor familiegeest moet misschien toegeschreven worden aan het gebruik van “spirito di famiglia” door don Albera in een rondschriften van 15 mei 1921. Zie ALBERA, P., *Atti del capitolo superiore della pia società salesiana*, II, 15 mei 1921, 4, p.202. Ook professor L. Habrich beschikte in 1924 nog enkel over de tekst van J. Lechermann. Zie HABRICH, L., *Aus dem Leben und der Wirksamkeit Don Boscos*, Kaldenkirchen, 1924, p. 141.

¹⁷² BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 84. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61. Zie ook voetnoot 131 in deel V.

¹⁷³ Zie de bespreking van het verschil tussen amore en carità in deel III. Vgl. via voetnoot 132 in deel V.

¹⁷⁴ *Atti del Capitolo Superiore della pia società salesiana*, I, 24 juni 1920, 1, p. 14. De eerste publicatie van de tekst in de *Atti del Capitolo Superiore...*, I, 24 augustus 1920, 2, pp. 40-48.

¹⁷⁵ *Atti del Capitolo Superiore...*, II, 15 mei 1921, 4, p. 202. Vgl. de rondzendbrief in: *Lettere circolari di D. Paolo Albera ai Salesiani*, Turijn, SEI, 1922, pp. 458-459.

¹⁷⁶ BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 27. Die stelling is hij blijven verdedigen. Zie BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 360. Als toelichting: 1. “Inhoudelijk” of letterlijk “ideële” betekent op het gebied van de ideeën. 2. “De mogelijkheid om een voorbeeldfunctie te vervullen” is letterlijk “potentieel paradigmatisch”.

¹⁷⁷ STELLA, P., *Don Bosco nella storia... II*, 469.

Tot algemene afsluiting

1. Toen ik de beschrijvingen van de twee speeltijden in de brief aan de jongens en ook in de uitgebreide uiteenzetting voor hun oversten, leraren en assistenten las en herlas, schoten me plots twee verslagen van vergaderingen in het Oratorio te binnen. Ze werden begin jaren tachtig door don Lazzero opgetekend. In het eerste verslag noteerde hij heel bondig: "Zoeken naar het waarom van het feit dat de jongens ons meer vrezen dan ze van ons houden. Dat staat haaks op onze geest of althans op de geest van don Bosco."¹ De spontane beklemtoning van dat deelaspect van zijn opvoedingsmethode, ja van "de geest van don Bosco", is natuurlijk een enorm belangrijk gegeven. Het wijst erop hoe essentieel het voor hen was. Op hun beurt maken de filmische opnames in de brief de tegenstelling tussen de toestand rond 1884 en de situatie van vóór 1870 (1860) met het ideaalbeeld dat volgens de geest van don Bosco moet nagestreefd worden, treffend aanschouwelijk. Was de beoordeling van het schouwspel op de speelplaats dat Valfrè en don Bosco samen mochten bekijken, toch deze: "Men merkte dat tussen de jongens en de oversten de grootste hartelijkheid heerste." Met andere woorden in die tijd leefde men volgens de geest van don Bosco. Toen heersten wederzijds vertrouwen, openheid, ja genegenheid en verlangen naar contact. Daar viel geen zweem van vrees te bespeuren. (6-7) De lusteloosheid, de tegenzin en het mijden van contact gedurende de speeltijd die de andere oud-leerling daartegenover in het tweede tafereel opriep, toonden maar al te waarneembaar wantrouwen, achterdocht, onwil en zich afsluiten. (9-10) De gedragingen van veel jongens in 1884 legden op pijnlijke wijze bloot dat zij inderdaad "vrezen en weinig beminnen", zoals de tekst verder bevestigt. (20)

In een tweede verslag legde don Lazzero vast dat don Bosco later aankwam en zich eerst liet informeren. Daarna drong hij

er bij zijn medewerkers op aan buiten hun ambtelijke uren, dus tijdens de ontspanningstijd, als vrienden en vaders met de jongens om te gaan.² Dat de salesianen zich daarvoor te weinig inspanden, wordt zowel in de brief als in het eerste deel van de lange versie indirect aangeklaagd. Het gevolg is dat "de jongens hen als oversten en niet meer als vaders, broers en vrienden beschouwen." (20) Hoe ze het tij alsnog kunnen keren, wordt hun getoond en voorgehouden in de omgang van don Bosco zelf met zijn jongens en in de handelwijze van de voorbeeldige leraar en zijn collega predikant. (17-18; 22)

Bij de vaststelling van die opvallende overeenkomsten rees de vraag of brief en vooral de lange versie niet door heel concrete omstandigheden ingegeven teksten waren. Om daar een betrouwbaar antwoord op te kunnen geven, leken me nadere kennismaking met de pastoraal-pedagogische omstandigheden in Valdocco rond 1884 noodzakelijk. Daarom heb ik die situatie geschetst in het Iste deel. Na de omstandige bespreking van het schrijven voor de salesianen en de inhoud van de brief heb ik telkens een samenvattende toets geplaatst. (delen IV en VI). Die overzichten mondden uit in het VIIde deel dat aantoonde dat don Bosco en vooral don Lemoyne in hoofdzaak werkelijk reageerden tegen tevoren besproken en behandelde tekortkomingen aan de kant van de jongens en tegen grove nalatigheden en gebreken bij de salesianen.

2. Een ander belangrijk moment tijdens de jarenlange studie was het ogenblik dat ik me echt bewust werd dat don Lemoyne de teksten geschreven heeft. Weliswaar op basis van enkele suggesties van don Bosco. Dat laatste was heel duidelijk voor de brief aan de jongens, want controleerbaar dankzij het bewaarde handschrift A, dat de eerste kolom van het bijgevoegde boekje met synoptische tabellen in gespreide stukken weergeeft. (7-10; 11; 17-18; 20; 29-30; 31-41) Voor het eerste deel van de lange versie was dat minder klaar. Daarvoor wekte het handschrift B teveel de indruk dat het gedeelte-

lijk een eerste redactie was waarbij een "ander blad" dat niet meer te identificeren viel, dienst deed.³ Wat daar ook van mag zijn, een nauwkeurige vergelijking van teksten laat in elk geval onweerlegbaar zien dat don Lemoyne inspirerende gegevens van don Bosco in beide redacties herhaaldelijk vrij uitgewerkt en persoonlijk aangevuld heeft.

Die ontdekking heeft aanleiding gegeven tot de vraag: "Mogen we er wel op rekenen dat we nog echt de opvattingen van don Bosco zelf in beide geschriften vinden?" Delen III en V bieden het verloop van een veelzijdig onderzoek naar een gefundeerd antwoord. De belangrijkste bevindingen heb ik, zoals hiervoor nog eens herhaald werd, telkens zo overzichtelijk mogelijk samengebracht in de delen IV en VI. De resultaten getuigen dat don Lemoyne niet alleen met zichtbaar respect herhaaldelijk suggesties van don Bosco opgenomen heeft, maar zich ook voor persoonlijke verwerkingen en toevoegingen heeft laten leiden door grondige vertrouwdheid met de voornaamste geschriften en met bekende uitspraken van don Bosco. Dat neemt niet weg dat hij enkele accenten van de eigenheid (identiteit) van don Bosco's opvoedingssysteem op zijn manier theoretisch beschreven, gedefinieerd en in reliëf geplaatst heeft. Dat deed hij voornamelijk met de elementen affectieve liefde (*amore*), familiariteit en "grootste hartelijkheid en grootste vertrouwen". Het zijn stuk voor stuk accenten die don Bosco voorgeleefd, maar niet op die specifieke manier benoemd en op die uitdrukkelijke wijze gethematiseerd had.

Dankzij die manier van werken heeft don Lemoyne teksten afgeleverd die terecht een compendium van de ervaringen, standpunten en richtlijnen van don Bosco mogen genoemd worden. Ook terecht "de Magna Charta van het opvoedingssysteem van don Bosco."

3. Daarom ben ik het almaar meer gaan betreuren dat men zich vaak tevreden gesteld heeft met enkele, meestal nog uit

hun verband gerukte citaten uit de rijke inhoud van het gedeelte dat specifiek voor de volwassenen bestemd was. Dat zijn dan de volgende vaak sloganachtig gebruikte gedachten.

“De opvoeder moet zich interesseren voor wat de jongeren interesseert” waarbij het oorspronkelijke “als zij zich bemind weten in wat zij graag hebben omdat de opvoeders meedoen” meer inhoudt dan louter zich interesseren voor. Dan: “Je liefde moet je zichtbaar of voelbaar of waarbaar maken”. Dat motto is ongetwijfeld ingegeven door de uitspraak: “Wie geliefd wil zijn, moet laten merken dat hij bemint”, maar het geeft helemaal geen idee van hoe men dat kan laten merken. Het is onder meer helemaal los komen te staan van de “zich voortdurend met de jongeren onderhoudende [sprekende] aanwezigheid” van don Bosco en de daarbij aansluitende dialogerende aanwezigheid van de modelleraar en de predikant. Los dus ook van de ware betekenis van familiariteit en de door don Bosco zelf bevoorrechte begrippen “dolcezza” en “amorevolezza”.

Vervolgens is er de constante beklemtoning van de assistentie gedurende de ontspanningstijden. Dat komt in de huidige praktijk hoofdzakelijk neer op actief meedoen, meespelen, meelevens. In feite betekent assistentie echter evenzeer gemeedelijke, spontane, ongedwongen omgang en stimulerend, opvoedend contact. Bij een eenzijdige accentuering gaat vaak onvoldoende aandacht naar de ruimere toepassing die schuilt in de tekst: “Familiariteit met de jongens in het bijzonder tijdens de recreatie.” (21) “In het bijzonder” is inderdaad niet hetzelfde als “uitsluitend”. Het betekent een bevoorrechte kans. Niet de enige. “Vader, broer en vriend zijn” houdt zoveel meer in zoals onder meer blijkt uit de vereisten die aan een goede overste gesteld werden. (27-28)

De vaststelling van die partiële en vrij oppervlakkige kennis en toepassing van essentiële aspecten uit de samengevoegde

versie heeft mij ertoe aangezet de poging aan te houden om de verscheidenheid en draagwijdte van die richtinggevende raadgevingen of oproepen te laten ontdekken en de rijkdom van het geheel te ontsluiten. De richtlijnen overstijgen het accidentele van een antwoord op lokale en heel concrete tekorten en moeilijkheden. In het raam van de preventieve methode volgens don Bosco zijn de aanschouwelijk voorgestelde en vaak beklijvende ideeën grondlegend en algemeen geldig.⁴ Daarom verdienen ze grondige kennis en geregelde confrontatie met de theorie en praktijk vandaag de dag. Dat verdienen ze naast en misschien liever nog samen met de bescheiden verhandeling van don Bosco over *"Het Preventieve Systeem in de opvoeding van de jeugd"*. Het lijkt me trouwens nuttig de overeenkomsten en de verschillen of, juister nog, de nuances en ontwikkelingen te onderzoeken, om zo de waarde van elk afzonderlijk en van beide geschriften samen klaarder te doen uitkomen.

4. Receptie en impact van de lange versie

In de rand van de afzonderlijke studie van de echte brief aan de jongens werd ik aangenaam verrast door de aandacht die don Lemoyne en don Ceria wijdden aan de uitwerking of de invloed van de lectuur van die brief op de geadresseerden.⁵ Een aantekening van don Ceria intrigeerde me speciaal. Na de opsomming van positieve gevolgen noteerde hij: "Men wilde echter duurzame maatregelen." Daarmee bedoelde hij dat er in Valdocco salesianen waren die beseften dat het nodig was om maatregelen te nemen die de wellicht eerder emotioneel gewekte gunstige gevolgen konden ondersteunen en bestendigen. En hij ging voort: "Daaraan dacht de Hoofdraad. In de vergaderingen werd de situatie in het Oratorio herhaaldelijk aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Het is leerzaam althans gedeeltelijk te vernemen wat er onder het voorzitterschap van don Bosco besproken werd."⁶

Het leek me vanzelfsprekend dat de aanschouwelijk voorgestelde analyse en de daarop inspelende aanwijzingen die Valfrè en Buzzetti ten beste mochten geven, een dergelijk “nauwkeurig onderzoek” en zulke op “duurzame” remediëring gerichte maatregelen ook merkbaar zouden bevrucht hebben. De zoektocht naar concrete invloed die haar neerslag in het VIIIste deel kreeg, heeft echter aangetoond dat het eerste gedeelte van de lange versie bij die besprekingen geen rol gespeeld heeft. Het is zelfs gebleken dat het nog niet uit te maken valt wanneer die Magna Charta invloed is begonnen uit te oefenen. Deze studie moet zelfs nog twijfel laten bestaan over de impact van de samenvatting van don Lemoyne die hij in de levensbeschrijving van 1913 publiceerde.

Het ziet ernaar uit dat de definitieve redactie van de lange versie bijna hetzelfde lot beschoren is geweest als de tekst over *het toedienen van straffen in de salesiaanse huizen* van don Francesca. Namelijk lange tijd een bestaan leiden in de marge en de vergetelheid.

Dat doet echter geen afbreuk aan de waarde van het document. Op een stilistisch geslaagde en boeiende wijze brengt het lezers in direct en indirect contact met don Bosco en ook met een van zijn trouwste en, wat pastoraal-pedagogische opvattingen betreft, meest verwante volgelingen en een van de beste interpreters.

5. Don G.B. Lemoyne, de man die herformuleert

De woorden interpreters en “herformuleert” worden me ingegeven door de hierboven nog eens hernomen begrippen: “amore”, familiariteit en grootste hartelijkheid en grootste vertrouwen. Zelfs als we ervan uitgaan dat don Bosco ze volgens het handschrift B in gesprekken met en inspirerende suggesties voor don Lemoyne zelf gebruikte, dan nog valt het niet te ont-

kennen dat de redacteur ze in vrijheid interpreteerde en ontwikkelde.

Die vrijheid en creativiteit mogen we beschouwen als een toepassing van deze wijze norm uit de brief aan de jongens en de samengevoegde versie: "Ik verlang niets anders dan dat, rekening houdend met de veranderde omstandigheden, de gelukkige dagen terugkeren." (30) Die levensregel is een blijvende remedie tegen verstarring en fundamentalisme wat omschrijving en benoeming van de essentie van preventie en van kenmerkende elementen van het Preventieve Systeem betreft.

Die conclusie wil ik met een paar voorbeelden uit een werk van P. Braido illustreren. Ze betreffen aspecten die in de lange versie prominent aanwezig zijn. Een eerste: De veranderde omstandigheden in onze tijd hebben "een radicaal nieuwe manier om het idee en de rol van "vader", "broer", "vriend" te interpreteren en ervaren tot gevolg. De zelfverzekerde en zekerheid schenkende opvoeder, die zich van zijn taak bewust is en verantwoordelijkheid opneemt, is niet autoritair, maar gezaghebbend. Hij is in staat om het onbepaald affectief engagement te laten samengaan met diep respect en onvoorwaardelijk vertrouwen. Alleen die voorwaarde kan de authentieke dialoog en de opbouwende ontmoeting waarborgen met een jongere die gerespecteerd wordt in zijn rechten, in de persoonlijke verantwoordelijkheid voor zijn ontwikkeling met inbegrip van meningsverschil en contestatie."

Een tweede voorbeeld: "Het is nodig een concrete en uitgesproken 'familiale preventieve pedagogie' uit te zoeken, die de sleutelbegrippen van het 'systeem', heel speciaal de problematische 'amorevolezza' die tussen [enerzijds] affectieve creativiteit, zekerheid gevend gevoel van toebehoren en [anderzijds] angstige bezitterigheid [en] geweld heen en weer beweegt, met bijzondere kritische zorg, in veranderde omstandigheden opnieuw kan toepassen."⁷ In die tekst hoeven we,

met het oog op de behandelde uiteenzetting van don Lemoyne, "amorevolezza" maar te vervangen door familiariteit, om al met don Braidò akkoord te gaan.

Wat in elk geval steeds de uiteindelijke bedoeling van herinterpretatie en actualisering hoort te zijn, is niet zozeer "de terugkeer van gelukkige dagen" uit het verleden als echt geluk voor alle betrokkenen in het heden.

¹ Zie voetnoot 79 in deel I en voetnoot 7 in deel VII.

² Zie voetnoot 64 in deel I en voetnoot 5 in deel VII.

³ BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 36/35. Dat “andere blad” kon wel eens de tekst van de brief aan de jongens zijn. Zie de tekst in BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 43/55-57.

⁴ Volgens P. Stella moet de lange versie “beschouwd worden als de meest efficiënte exegetische van de minzame en preventieve assistentie” en “als een van de meest efficiënte en rijkste pedagogische documenten van don Bosco.” Wel formuleerde hij dat in de overtuiging dat “don Lemoyne de originele tekst schreef en don Bosco hem handtekende.” (STELLA, P., *Don Bosco nella storia...II*, p. 467 en p 469.) En voor P. Braido is de tekst “de samenvatting van het beste van zijn opvoedkundige ervaring op het einde van zijn leven.” (BRAIDO, P., *10 maggio 1884*, p.550.)

⁵ BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 68-78.

⁶ MB XVII, p. 182; MBN XVII, p. 128.

⁷ Beide citaten uit BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 401 en p. 403. “Bezitterigheid” is een poging tot vertalen van “possessività”. In de jaren twintig van de 20ste eeuw nam don Fascie in een bloemlezing de tekst van het handschrift D op. Dat wil zeggen het handschrift met de voorkeur voor het woord “amore”. In zijn inleiding schreef hij echter dat er “twee essentiële elementen zijn: REDE en GODSDIENST. (...) Rede in de vorm van gezond verstand en godsdienst in de vorm van christelijke liefde *bekleed met zachtmoedigheid* waarmee men het gemoed van de leerlingen wint en op zo een manier dat men hen tot *vrienden* maakt.” (FASCIE, B., *Del metodo educativo...*, pp. 33-34.) Zo was de derde pijler “amorevolezza” uit het kleine traktaat van don Bosco over het preventieve systeem toch mee aanwezig, maar hij verving de term “amorevolezza” toen door “mansuetudine” (zachtmoedigheid). Met de uitleg erbij.

Bibliografie

AMADEI Angelo, *Il servo di Dio Michele Rua successore del beato D. Bosco*, 3 dln. Turijn, SEI, 1931.

APORTI Ferrante, *Scritti pedagogici*, raccolti e illustrati da A. Gambaro II, Turijn, 1945.

AVANZINI Guy, *Education et pédagogie chez Don Bosco*, Parijs, Editions Fleurus, 1989.

BALLESIO Giacinto, *Vita intima di D. Giovanni Bosco nel suo primo oratorio di Torino*, Turijn, 1888.

BARBERIS Giulio, *Appunti di Pedagogia Sacra, esposti agli ascritti della Pia Società di S. Francesco di Sales*, Litografia Salesiana, 1897.

BARBERIS Giulio, *Cronaca*, quaderno 19, ASC A 001.

BARBERIS Giulio, *Verbali del Capitolo superiore*, ASC 0562.

BARBERIS Giulio, *Verbali del Capitolo Generale secondo*, Copia pulita, FdB 1.857.

BARZAGHI Gioachino, *Rileggere Don Bosco nel quadro culturale della Restaurazione*, Milaan, L.E.S., 1985.

BARZAGHI Gioachino, *Alle radici del sistema preventivo di Don Bosco*, Milaan, L.E.S., 1980.

BIESMANS Jos, *Ziekte, lijden en leed van don Bosco*, Don Boscostudies, 17, Sint-Pieters-Woluwe, 2009.

BIESMANS Rik, *De brief uit Rome aan de jongens in Valdocco (10 mei 1884)*, Don Bosco Studies, 16, 2007

BIESMANS Rik, *Fatti amare (...) Zorg ervoor dat ze van je houden*, Don Bosco Studies, 3, Sint-Pieters-Woluwe, Don Bosco Provinciaal, 1994.

BIESMANS Rik, *Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884. Amorevolezza (1876-1884)*, Don Bosco Studies, 15, Sint-Pieters-Woluwe, Don Bosco Provinciaal, 2003.

BIESMANS Rik, *Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884, ASSISTENTIE, de essentie van don Bosco's Preventief systeem in de periode 1876-1884*, Don Bosco Studies, 13, 2000.

BIESMANS Rik, *Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884, 1866-1876, Don Bosco betrouwbare wegwijzer en minzame, maar vastberaden gids*, Don Bosco Studies, 8, Sint-Pieters-Woluwe, Don Bosco Provinciaal, 1996.

BIESMANS Rik, *Doelstellingen van opvoeding en opleiding gevat in een kernachtig motto 1876-1884*, Don Boscostudies, 11, Sint-Pieters-Woluwe, Don Bosco Provinciaal, 1998.

BODRATTO Francesco, *Epistolario (1857-1880)*, Rome, LAS, 1988.

BONETTI Giovanni, *Cinque lustri di storia dell'Oratorio Salesiano fondato dal sacerdote D. Giovanni Bosco*, Turijn, Tipografia Salesiana, 1892.

BOSCO G.B. (a cura di), *Don Bosco ci parla di educazione*, Turijn, Elledici, 1999.

BOSCO Giovanni, *Cenni storici della vita del chierico Luigi Comollo*, Turijn 1844.

BOSCO Giovanni, *Il sistema preventivo nella educazione della gioventù. Introduzioni e testi critici* (a cura di Pietro Braido), Rome, LAS, 1985.

BOSCO Giovanni, *Leven van den Dienaar Gods Dominicus Savio*, Luik, Sint-Johannes Berchmans, 1923.

BOSCO Giovanni, *Memorie dell'Oratorio di S. Francesco di Sales dal 1815 al 1855*, (a cura di Antonio Da Silva Ferreira), *Fonti - Serie prima*, 4, Rome, LAS, 1991.

BOSCO Giovanni, *Opere edite, Prima serie, Libri e Opuscoli*, 37 vol., Rome, LAS, 1976-1977.

BOSCO Giovanni, *Pietro ossia la forza della buona educazione. Curioso episodio contemporaneo*, Turijn, 1881.

BOSCO Giovanni, *Scritti pedagogici e spirituali* (a cura di J. Borrego, P. Braidò, A. Ferreira da Silva, F. Motto, J.M. Prellezo), *Fonti - Serie prima*, 3, Rome, LAS, 1987.

BOSCO Giovanni, *Scritti sul sistema preventivo nell'educazione della gioventù*, (a cura di P. Braidò), Brescia, La scuola, 1965.

BOSCO Giovanni, *Vita del giovanetto Savio Domenico, Allievo dell'Oratorio di Franc. di Sales*, Turijn, 1880.

BOSCO Teresio, *Don Bosco visto da vicino*, Turijn, Leumann, 1996.

BOSCO Teresio, *Jan Bosco vertelt zijn leven*, Brussel, Don Boscocentrale V.Z.W., 1989.

BRACCIO G., *Torino e don Bosco I, Archivio storico della città di Torino*, Turijn, 1989.

BRAIDO Pietro, *Breve storia del "Sistema Preventivo"*, Rome, LAS, 1993.

BRAIDO P., *Caratteri del sistema preventivo del beato Luigi Guanella*, Rome, Nuove Frontiere Editrice, 1992.

BRAIDO Pietro, *Don Bosco educatore, Scritti e testimonianze*, (a cura di Pietro Braidò), Rome, LAS, 1992.

BRAIDO Pietro, *Don Bosco voor de arme en verwaarloosde jeugd in twee onuitgegeven documenten uit 1854 en 1862*, Oud-Heverlee, 1989.

BRAIDO P., *Don Bosco nella Chiesa a servizio dell'umanità*, (a cura di P. Braido), Rome, LAS, 1987.

BRAIDO Pietro, *Don Bosco per i giovani: L' "Oratorio" una "Congregazione degli oratori"*. Documenti, Piccola Biblioteca dell'ISS, Rome, LAS, 1988.

BRAIDO Pietro, *Don Bosco prete dei giovani nel secolo della libertà*, vol. I-II, Rome, LAS, 2003.

BRAIDO Pietro, *Don Michele Rua primo autodidatta "Visitatore" Salesiano*, RSS, 9 (1990) pp. 97-179.

PRAIDO Pietro, *I molti volti dell'amorevolezza*, *Revista di Scienze dell'Educazione*, 37, 1, 1999, pp. 17-46.

BRAIDO Pietro, *Il progetto operativo di Don Bosco e l'utopia della società cristiana*, *Quaderni di Salesianum*, 6, Rome, LAS, 1982.

BRAIDO Pietro, *Il sistema preventivo di Don Bosco* (Pubblicazioni dell'Istituto Superiore di Pedagogia 1), Zürich, Pas-Verlag, 1964.

BRAIDO Pietro, *Il sistema preventivo nella educazione della gioventù*, Piccola Biblioteca, 5, LAS Rome 1986.

BRAIDO Pietro, *Laicità e laici nel progetto operativo di Don Bosco*, in AUTORI VARI, *I laici nella Famiglia Salesiana*, Rome, Editrice SDB, 1986.

BRAIDO Pietro, *La Lettera di Don Bosco da Roma del 10 Maggio 1884*, Rome, LAS, 1984.

BRAIDO Pietro, *L'esperienza pedagogica di Don Bosco*, Rome, LAS, 1988.

BRAIDO Pietro, *Luce intellettuale piena d'amore. Per il centenario di una "lettera pedagogica"*, *Orientamenti pedagogici*, XXXI, 6, 1984, pp. 1063-1073.

BRAIDO Pietro, *Non basta amare per essere buoni educatori*, *Orientamenti pedagogici*, I, 1, Rome, LAS, 1954, pp. 87-89.

BRAIDO Pietro, *Prevenire non reprimere. Il sistema educativo di don Bosco*, Rome, LAS, 1999.

BRAIDO Pietro, *Una formula dell'umanesimo di don Bosco: "Buon cristiano e onesto cittadino"*, *RSS XIII*, 1 (24), 1994.

BRAIDO Pietro, *10 maggio 1884*, *Orientamenti pedagogici*, VI, 4, 1959, pp. 545-551.

BRAIDO P.- ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne attraverso 20 lettere a don Michele Rua*, *Ricerche Storie Salesiane*, 12, VII 1, 1988, pp. 89-170.

CERIA Eugenio, *Annali della società salesiana, dalle origini alla morte di S. Giovanni Bosco (1841-1888)*, Turijn, SEI, 1941.

CERIA Eugenio, *Epistolario di S. Giovanni Bosco*, 4 vol., Turijn, SEI, 1955-1959.

CERIA Eugenio, *Profili di 33 coadiutori salesiani*, Asti, Libreria dottrina cristiana, 1952, pp. 17-24.

CERIA E., *Profiles of thirty-three salesians*, New-York, 2005.

CERIA Eugenio, *Vita del servo di Dio Michele Rua*, Turijn, SEI, 1949.

CERRUTI Francesco, *Le idee di Don Bosco sull'educazione e sull'insegnamento e la missione attuale della scuola*, S. Benigno Canavese, 1886.

CERRUTI Francesco, *Un ricordino educativo-didattico*, Turijn, SAID, 1910.

CHIALA Cesare, *Da Torino alla Repubblica Argentina*, *Lecture Cattolique*, 286-7, 1876.

CHIOSSO G., *Carità educatrice e istruzione in Piemonte*, Turijn, SEI, 2007.

CONSTITUTIES EN ALGEMEEN REGLEMENT, 1986.

CONSTITUTIES van de SOCIETEIT van den H. Franciscus van Sales, Gent, L. Van Melle, 1938.

CONSTITUTIONS et REGLEMENTS, Saint-Martin-en-Haut, Imprimerie des Monts du Lyonnais, 1986.

CONSTITUTIONS and REGULATIONS, Rome, Editrice S.D.B., 1997.

COSTITUZIONI e REGOLAMENTI, Rome, Editrice S.D.B., 1984.

COSTITUZIONI e REGOLAMENTI. CONSTITUTIES en REGLEMENT, instituut van de dochters van Maria Hulp, 1982.

DE DAMAS P., *Le Surveillant dans un collège catholique*, Parijs, 1857.

DESRAMAUT Francis, *Don Bosco en son temps (1815-1888)*, Turijn, SEI, 1996.

DESRAMAUT Francis, *Don Bosco et la vie spirituelle*, Parijs, Beauchesne, 1967

DESRAMAUT Francis, *Saint Jean Bosco, Textes pédagogiques traduits et présentés par Francis Desramaut*, Namur, Les Editions du Soleil Levant, 1958.

DICKSON William John, *The dynamics of growth The foundation and development of the salesians in England*, Rome, LAS, 1991.

DIZIONARIO BIOGRAFICO DEI SALESIANI, a cura dell'Ufficio Stampa Salesiano Turijn, 1969.

DON BOSCO KRING (o.l.v. Baert Marcel), *De dromen van don Bosco*, Oud-Heverlee, 1959.

FASCIE Bartolomeo, *Del metodo educativo di Don Bosco*, Turijn, SEI, 1931.

FISCHER Kurt Gerhard, *Giovanni Bosco. Pädagogik der Vorsorge*, Paderborn, 1966.

FRANCESIA G.B., *Vita breve e popolare di Don Giovanni Bosco*, San Benigno Canavese, 1903.

FRANCISCUS van Sales, *Inleiding tot het devote leven*, Hilversum, Paul Brand N.V., 1960.

FRANCOIS DE SALES, *Traité de l'amour de Dieu*, Parijs, La bonne presse, 1925.

FRANZ VON SALES, *Deutsche Ausgabe der Werke des hl. Franz von Sales*, 12 dln., Eichstätt und Wien, Franz-von Sales-Verlag, 1938-1983.

GIORDANI Domenico, *La carità nell'educare ed il sistema preventivo del più grande educatore vivente, il venerando D. Giovanni Bosco*, S. Benigno Canavese, 1886.

KONSTITUTIONEN UND ALLGEMEINE SATZUNGEN DER GESELLSCHAFT DES HL. FRANZ VON SALES, 1985.

KORTE Rainer, *Gedanken zu Don Boscos Brief aus Rom*, Don Bosco Aktuel, nr18, Ensdorf, 1980.

LAJEUNIE Etienne-Jean, *Saint François de Sales, L'Homme, la Pensée, l'Action **, Parijs, Editions Guy Victor, 1966

LEMOYNE G.B., AMADEI A., CERIA E., *Memorie biografiche di Don (del Beato (...) di San) Giovanni Bosco*, 20 dln., Turijn, San Benigno Canavese, Scuola tipografica libraria (sic) Salesiana - Società Editrice Internazionale, 1898-1948.

LEMOYNE G.B., AMADEI A., CERIA E., *Biografische Gedenkschriften van de H. Johannes Bosco*, 20 dln., Oud-Heverlee, 1961-1969.

LEMOYNE G.B., *Vita del venerabile servo di Dio Giovanni Bosco fondatore della pia Società Salesiana*, vol. II, Turijn, SEI, 1913.

Lettere cicolari di Don Michele Rua, Turijn, Buona stampa, 1910, pp. 35-44.

MALFAIT Daniël, *"Il cristiano guidato alla virtù ed alle civiltà secondo lo spirito di san Vincenzo de' Paoli"* (Don Bosco 1848), *Studio del libretto con una particolare attenzione al tema della carità operosa*, Rome UPS, 1994.

MEHLER J.B., *Don Bosco und seine socialen Schöpfungen*, Arbeiterwohl, jg.6, jan.-febr.-maart, 1886.

MIDALI Mario (a cura di), *Don Bosco nella storia, Atti del 1° Congresso Internazionale di Studi su Don Bosco*, Studi storici, 10, Rome, LAS, 1990.

MONFAT P.A., *La Pratica della educazione cristiana*, Rome, Tipografia dei fratelli Monaldi, 1879.

MOTTO Francesco (a cura di), *Giovanni Bosco Epistolario, Introduzione, testi critici e note*, 4 vol., Rome, LAS, 1991-2003.

MOTTO Francesco, *I "Ricordi Confidenziali ai direttori" di don Bosco*, RSS, III, 1, 1984, pp. 125-166.

MOTTO Francesco, *Ricordi e riflessi di un'educazione ricevuta. Un ex allievo del primo Oratorio scrive a don Bosco*, RSS, VI, 2, 1987, pp. 359-368.

NANNI Carlo, (a cura di), *Don Bosco e la sua esperienza pedagogica; eredità, contesti, sviluppi, risonanze*, Quaderni di orientamenti pedagogici 21, Rome, LAS, 1989.

OEUVRES de Saint François de Sales, Edition complète, 26 vol, Annecy, 1892-1932.

PRELLEZO José-Manuel, «*Dei castighi*» (1883): *puntualizzazioni sull'autore e sulle fonti redazionali dello scritto*, RSS, XXVII, 2, 2008, pp. 287-307.

PRELLEZO José-Manuel, *Don Bosco e le scuole professionali (1870-1887)* in: *Don Bosco nella storia* (a cura di Midali M.), Rome, LAS, 1990.

PRELLEZO José Manuel, *G. A. Rayneri negli scritti pedagogici salesiani*, Orientamenti Pedagogici, XXXX, 6, 1993, pp. 1039-1063.

PRELLEZO José Manuel, *La «Parte operaia» nelle case salesiane, Documenti e testimonianze sulla formazione professionale (1883-1886)*, RSS, XVI, 2, 1997, pp. 353-391.

PRELLEZO José Manuel, «*Het Oratorio van Valdocco" in het dagboek van don Chiala en don Lazzero (1875-1888. 1895)*», Don Bosco Studies, 5, Don Bosco Provinciaal, Sint-Pieters-Woluwe, 1995.

PRELLEZO José Manuel, *L'Oratorio di Valdocco nel «Diario» di don Chiala e don Lazzero (1875-1888. 1895). Introduzione e testi critici*, RSS, IX, 2, 1990, pp. 347-442.

PRELLEZO J.M., *L'Oratorio di Valdocco nelle «Adunanze del Capitolo della Casa» e nelle «Conferenze mensili» (1871-1884) Introduzione e testi critici*, RSS, X, 2, 1991, 245-294.

PRELLEZO José Manuel, *L'Oratorio di Valdocco nelle "Conferenze capitolari" (1866-1877). Introduzione e testi critici*, RSS, X, 1, 1991, pp. 61-154.

PRELLEZO José Manuel, *Valdocco nell'Ottocento tra reale e ideale, (1866-1989). Documenti e testimonianze*, Rome, LAS, 1992.

PRELLEZO José Manuel, *Valdocco (1866-1888) Problemi organizzativi e tensioni ideali nelle "Conferenze" dei primi Salesiani*, RSS, VIII, 1989, pp. 289-328.

RIBOTTA Michael, *The Roman letter of 1884 and its aftermath*, Journal of Salesian Studies, vol. V, 2 1994, pp. 1-21.

RICALDONE Pietro, *Don Bosco Educatore I*, Asti, 1951.

ROCHOWIAK Jaroslaw, *Il capitolo generale 2° della società salesiana (1880) Problemi di educazione e di vita salesiana*, Benediktbeuern, 1993.

SOLDA G., *Don Bosco nella Fotografia dell'800, 1861-1888*. Turijn, SEI, 1987.

STELLA Pietro, *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*, vol. I, *Vita opere*, Zürich, Pas-Verlag, 1968.

STELLA Pietro, *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica*, vol. II, *Mentalità religiosa*, Zürich, Pas-Verlag, 1969.

STELLA Pietro, *Don Bosco nella storia economica e sociale (1815-1870)*, Rome, LAS, 1980.

STELLA Pietro, *Gli scritti a stampa di S. Giovanni Bosco*, Rome, LAS, 1977.

STELLA Pietro, *La famiglia salesiana riflette sulla vocazione nella Chiesa di oggi*, Turijn, Elle Di Ci, 1972.

TEPPA Alessandro, *Avvertimenti per gli educatori ecclesiastici della gioventù*, Rome-Turijn, Tip. e lib. Pontificia, 1868.

VALENTINI Eugenio-RODINO Amadeo, *Dizionario biografico dei salesiani*, Turijn, Ufficio stampa salesiano, 1969.

VALENTINI Eugenio, *La pedagogia mariana di D. Bosco*, Salesianum, Turijn, PAS, 1953, pp. 100-164, vooral pp. 137-154.

VERHULST Marcel, *I Verbali del Primo Capitolo Generale Salesiano (1877)*, Rome, UPS, 1980.

VESPIGNANI Giuseppe, *Un anno alla scuola del Beato Don Bosco (1876-1877)*, Turijn, SEI, 1932.

VIGANO' Egidio, *"Non basta amare!" Strenna 1984*. Rome, Casa generalizia FMA, 1984.

WEINSCHENK R., *Grundlagen der Pädagogik Don Boscos*, München, DBV, 1980.

ZANICHELLI, *Sinonimi e contrari*, Bologna, 1987.

ZINGARELLI Nicola, *Lo Zingarelli 1996. Vocabulario della lingua italiana*, Zanichelli, 1996.

Trefwoordenregister

De getallen tussen haakjes verwijzen naar voetnoten.

A

Aanname / aanneming(en)
149;150;152;155;221;222;226;
227;229;230;231

Aanwezig(heid)
7;11;14;15;16;19;27;30;57;66;
73;74;94;100;127;134;138;
148;149;160;168;175;179;180;
185;188;192;193;194;196;206;
211;213;214;216;232;235;237;
245;247;268;300;303

Achterdocht
26;157;164;166;167;170;235;
297

Achting
79;183;199;203;204;240;248

Afgunst (zie ook jaloersheid)
269

Afstand
13;117;125;129;[289]

Afstandelijk(heid)
75;251;261

Affectieve liefde
62;66;67;70;74;79;115;122;
131;265;299;[107;122;123]

Algemeen Kapittel
15;132;143;144;173

Algemeen Kapittel - eerste
19;144;151;171;183;[285;291]

Algemeen Kapittel - tweede
129;131;136;144;145;146;157;
170;173;174;177;179;201;264;
[107;288]

Algemeen Kapittel - derde
60;88;133;135;237;241;266;
[103;285;287]

Algemeen Kapittel - vierde
77;266

Amore
15;61;66;67;70;71;72;73;74;
75;76;77;78;79;115;121;131;

132;265;274;277;279;281;299;
302;[296;305]

Apostolische scholen
147;148;149;150;151;154;229

Assistent(en)
3;7;13;14;15;18;23;55;64;70;
74;117;127;135;136;137;141;
160;168;175;177;190;194;196;
198;202;203;204;208;211;213;
216;225;247;248;249;251;297

Assistentie
58;124;125;144;145;160;168;
175;176;177;178;179;194;195;
196;204;207;210;214;251;256;
257;300;307;[140;289;292;305]

Authenticiteit
232;273;279;283

Autoriteit
101;153;163;179

Avondgebed
214

Avondwoordje
19;22;29;32;33;38;39;40;42;
43;48;50;54;62;71;89;98;116;
138;173;182;213;220;[104]

B

Barrière
4;13;44;47;48;49;62;118;121;
129;139;266

Begeleiden
26;134;182;228;270

Begeleider(s)
11;80

Begeleiding
41;60;174;184;223;224;243;
[107]

Beleefd(heid)(zie ook wellevend-
(heid))
196

- Beleefdheidsvorm
25;51
- Beminnelijk(heid)
71;72;73;115;[123;290]
- Bemoedigen
170
- Bevoegdheid (-heden)
169;[290]
- Bewaking
154;251
- Biecht(en)
21;22;23;26;27;28;29;30;31;
38;92;93;116;118;119;121;
143;184;206;210;211;212;222;
263;274;[103;104;123]
- Biografie (zie ook levensbeschrijving)
39;76;77;278;[105]
- Blijdschap
5;13;16;65;66;67;98;118;120;
173
- Blij(heid)
21;29;36;56;65;67;96;97;98;
118
- Bloemen - Bloemetje
16;18;43;49;50;51;62;116;207;
267
- Botsingen
237;246
- Broer(s)
18;41;67;114;115;128;129;
280;298;300;303;[105]
- Buitenzetten (zie verwijdering)
150;199
- C**
- Carità
5;67;68;69;70;72;73;74;75;76;
77;78;79;132;144;145;274;
277;279;281;311;313;314;
[287;295;296]
- Catechist
160;162;164;172;174;175;181;
183;191;203;208;212;223;224;
226;230;238;242;250; 262;
[287]
- Centrum
165;192;193
- Christelijke liefde (zie carità)
46;67;72;73;74;76;77;78;79;
130;168;225;281;[305]
- Circulaire (zie ook rondzendbrief)
99;143;277;[105;109;289;295]
- Commissie
148;154;156;178;185;186;187;
205;218;219;238;241;284;
[288;290]
- Constituties
90;311;312;[109]
- Contact(en)
26;36;56;57;58;121;130;156;
161;166;168;178;183;185;193;
195;202;212;214;223;235;259;
263;297;300;302
- D**
- Dankbaarheid
15;94
- Delegeren (zie ook delegatie)
209;223;225;[111]
- Deugd(en)
16;17;22;40;43;49;71;74;85;
94;182;194;206;212;232;[123;
294]
- Deugdzaamheid
163
- Directeur(en)
36;39;41;60;72;92;96;97;118;
125;139;147;149;150;153;154;
157;158;159;160;161;162;163;
168;169;170;173;174;175;176;
178;179;181;182;183;184;185;
188;189;191;192;193;194;200;
202;205;208;209;210;212;213;
214;215;216;217;218;220;221;
222;223;224;226;230;231;235;
237;238;239;241;242;243;244;
245;246;247;250;256;262;263;
[107;285;286;289;290;291;292;
295]
- Directeurschap
168;221;224;239;241;246;253;
254
- Directieteam
230
- Discipline (zie ook tucht)
179;208;244

Dolcezza
114;129;130;131;132;144;300;
[140]
Doortastend(heid)
151;171;178;189
Dood
30;38;80;82;84;172;207;278
Droom
8;9;10;11;16;33;46;51;52;53;
81;86;88;231;268;274;278;
[102;104;109;110]
Droomverhaal
7;8;9;16;19;23;24;28;32;33;
34;40;52;54;67;72;80;129;231;
234;[108]

E

Eén directeur
158;159;163;173;194;215;221;
223;224
Eenheid (één zijn)
7;58;119;139;153;155;157;
181;186;194;202;212;215;216;
217;218;221;225;245;248;255;
[292]
Eenheid van bestuur
58;153;155;215;221;245;[292]
Eensgezindheid
203;262
Effectieve liefde
14;67;71;72;211;[123]
Elan
39;121;135;136;137;146;280
Enquête
141;156;173;175;240;247;284

F

Familiair
145;211;215;303
Familiariteit
62;64;65;70;76;79;113;114;
115;122;128;129;130;131;138;
180;211;274;290;299;300;302;
304;[295]

G

Gang van zaken
59;142;154;160;212;220;221;
226;234;239;245;270;[286]
Gebrek aan steun
176
Gedrag(ingen)
11;27;28;41;72;126;127;128;
134;149;153;157;167;175;181;
182;201;202;203;212;220;228;
229;230;235;270;274;297;
[102]
Geduld
18;19;71;158;199;249;264
Geest van don Bosco
129;130;132;136;196;211;250;
297;[288]
Gehoorzaam(heid) (gehoorzamen)
12;13;16;17;21;23;26;47;70;
77;79;115;117;118;120;129;
161;187;224;245;246;248;
[102;103]
Geloofsbeleving
119;137;212
Gemoedelijk(heid)
65;66;73;74;114;115;118;120;
128;130;134;206;210;211;300
Genegenheid
4;42;61;62;66;70;71;73;74;76;
78;79;87;113;115;116;117;
121;126;129;130;131;132;180;
206;248;265;277;282;297;
[140]
Gezag
179;191;216;242;245;247;
[291]
Gezondheid
44;51;57;143;206;214;222;
236;263
Godsdienst – religieuze praktijk
119;121;122;136;138;146;151;
213;[122;305]
Godsdienstig(heid)
24;41;77;96;118;212;240
Godsdienstige (opvoeding)
212
Godsdienstige praktijk
137;222;257

Godsvrucht (oefeningen) - (zie
vroomheid)
42;137;138;182;212
Goede orde
153;208
Goede raad
71;72;128;192
Goede zeden (zie ook zedelijkheid)
144;222
Graag zien
61;62;67;74;77;91;117;165;
189;190
Groot aantal
8;32;33;147;159;168;242
Grote vergadering
15

H

Hart
3;16;17;21;22;30;37;43;62;64;
71;73;90;116;119;131;139;
153;167;197;207;247;248;282;
[108;140]
Hartelijk(heid)
62;65;66;73;74;113;114;116;
117;118;139;180;207;210;211;
297;299;302;[123;140;290]
Heropleving
185;244;247;256;284
Hervorming
150;185;209;215;236
Houden (van) – (zie ook graag zien)
18;41;67;115;126;129;248;249
Hoofdpijn
148;220;259
Hoofdraad
44;141;142;147;153;156;161;
171;181;186;194;205;206;207;
210;213;214;215;217;218;224;
226;227;228;229;231;234;236;
239;244;247;254;255;257;259;
261;263;266;274;281;282;301;
[290;291;295]

I

Impact
29;59;156;259;283;301;302

Informeel
64;210;211
Innemend
57;72;73;130;131;132

Invloed
15;19;25;57;59;124;130;131;
163;164;180;187;193;198;210;
239;254;259;261;266;281;282;
283;301;302;[105;140;295]
Inzet(ten)
14;15;39;55;56;67;74;79;132;
211;215

J

Jaloersheid (zie ook afgunst)
166;197

K

Kleine verhandeling
60;77;115;126;281
Kritiek
3;18;19;20;23;26;58;117;188;
202;210;213

L

Leraar
91;127;128;148;196;204;208;
238;280;298;300;[287;292;
295]
Leraren
3;7;13;14;15;18;23;55;64;70;
74;78;79;96;113;114;117;129;
130;132;134;135;136;137;141;
154;160;168;177;181;190;194;
196;202;204;208;211;297;
[105;288]
Leerkracht
237
Lusteloos(heid)
13;18;20;137;280;297

M

(H.) Maagd
5;43;45;48;69;87;95;210;[106]

- Malaise
124;135;161;164;165;185;191;
318
- Maria (Hulp)
4;40;41;42;43;46;47;48;49;67;
69;94;98;115;118;119;121;
137;142;212;234;257;258;266;
267;312;[102]
- Minachting
203
- Minzaam (minzame)
72;74;92;93;131;132;134;144;
307;[289;305]
- Minzaamheid
71;73;115;130;132;203;[104;
106;290]
- Misprijzen
71;197;262
- Model
119;129;134;135;300
- Moraliteit (zie ook zedelijkheid)
17;143;144;147;151;152;154;
155;156;167;171;177;182;184;
185;186;201;212;218;219;220;
226;231;235;240;242;251;254;
255;[285;286]
- Morren (gemor)
3;18;19;117
- N**
- Naamfeest
28;73;206;257;259
- Naastenliefde
5;15;17;18;65;67;69;70;71;74;
76;78;79;130;144;198;274;
281;[108]
- O**
- Oceaan (zie ook zee)
192;249
- Omgaan
74;77;114;120;128;132;203;
210;[109]
- Omgang(svorm)(stijl)
18;64;65;66;70;73;74;96;114;
115;118;127;129;130;131;134;
138;144;145;191;210;215;248;
274;298;300;[140]
- Onbeschaafd
248
- Ondank(baarheid)
20;23;76
- Onderhoud
40;147;169;181
- Onenigheid
191;197;198;203;262
- Ongehoorzaam(heid)
20;28;58
- Ongemak(ken)
44;50;77;170;217
- Ontevreden - ontevredenheid
116;203;209;257
- Ontspanning
25;45;65;66;91;97;118;125;
129;177;194;205;210;264;280;
[289]
- Ontzag
129;190;249
- Onverbiddelijk(heid)
90;151;170;171;228;264
- Onzedelijkheid
166;226
- Oorzaak (oorzaken)
13;16;18;25;26;29;32;62;66;
120;128;133;135;138;148;157;
158;160;161;164;165;166;169;
182;185;187;191;192;193;194;
199;217;252;261;262;
- Opdracht(en)
3;4;12;13;14;15;17;20;23;24;
27;28;40;42;44;46;47;48;51;
63;66;69;76;78;113;115;117;
137;141;148;154;156;168;170;
182;185;202;211;213;221;222;
227;233;251;252;269;274;
[106;288]
- Openhartig(heid)
5;33;64;70;119;145;175
- Opstel(len)
85;133;170;232;233;242;243;
254;[291]
- Opvoeder(s)
15;17;19;62;64;66;68;72;76;
77;96;100;113;114;115;116;
117;127;128;129;134;138;139;
163;167;189;190;213;235;281;
300;303;[105]

Opvoeding
24;49;60;62;77;113;114;115;
118;119;120;121;125;133;136;
137;182;190;196;212;220;235;
251;252;281;301;307

Opvoedingssysteem
101;121;122;134;241;242;271;
278;299;318;[287]

Orde
24;58;153;208;235;244;250;
255;256;257

Overste(n)
3;7;12;13;14;18;20;23;25;26;
27;33;42;45;55;61;62;63;64;
65;70;72;73;74;76;77;78;79;
97;113;114;115;116;117;120;
125;127;130;133;134;135;136;
137;141;149;153;157;159;160;
161;162;163;166;167;169;170;
172;173;174;175;176;177;179;
180;181;187;188;189;190;191;
192;194;197;198;199;200;202;
203;205;211;213;228;235;249;
250;251;253;261;262;263;269;
281;282;297;298;300;[103;
105;292]

P

Prefect
96;159;160;161;162;168;169;
173;175;181;188;189;192;202;
203;208;234;250;262;[288]

Preventief
201;240;303;307

Preventief systeem
58;60;77;78;101;115;122;124;
126;129;133;134;138;171;172;
190;220;241;242;243;255;262;
281;282;283;301;303;307;318;
[123;295;305]

R

Receptie
141;301

Recreatie (zie ook speeltijd)
18;52;125;128;150;151;180;
270;300

Regels
57;60;61;97;133;157;158;216;
248;261;284

Reglement(en)
17;18;20;23;24;30;42;64;65;
76;78;126;153;157;158;160;
162;168;169;171;177;189;195;
196;202;208;212;215;216;218;
223;238;250;251;252;262;277;
311;[103;286;287;288;289;295]

Remediëren
126;135;137;168

Repressief
133

Repressief systeem
57

Respect
204;248;299;303

Roeping (en)
46;72;77;89;90;91;130;132;
135;143;144;145;146;147;148;
151;154;222;226;230;254;255;
259;263;280;[140;295]

Rondvraag (zie enquête)
141;178;187;200;238

Rondzendbrief
39;86;[285;286;295;296]

S

Samenvatting
63;65;68;119;141;155;173;
178;184;187;196;197;205;210;
220;221;222;232;238;256;278;
280;282;302;[305]

Samenwerking
88;203;253

Scheiding
58;159;234

Schuilhoek(en)
144;152;176;196

Slechte praat
264

Spanningen (zie ook wrijvingen en
botsingen)
161;192;244;246

Speeltijd(en) zie ook recreatie
15;58;61;124;125;128;129;
179;180;194;195;202;204;214;
249;297

Steunen
160;170;187;188;254

Straff(en)
57;131;132;133;134;160;163;
169;171;172;189;190;198;249;
302;[287]

Standvastigheid
29;30;31;40;120;137

Streng(heid)
78;98;150;151;170;171;173;
210;222;228;238;251;252;255;
263;[289]

Structuren-structuur
234;250

Studieleider
156;160;162;168;169;176;177;
181;189;203;208;230;235;262;
[286;287]

Systeem
58;77;101;133;134;180;181;
241;242;243;246;252;261;263;
281;303;[287;293]

T

Tegenspraak
166;167;197;217;254

Tekortkomingen
26;27;28;58;76;124;125;129;
151;161;163;184;195;196;298;
318;[288]

Te midden van
56;126;127;134;168;198;205;
280;[288]

Terechtwijzing - terechtwijzen
35;138;160;190;203;212;263

Toevoeging
5;38;41;49;53;68;95;151;195;
233;264;265;266;267;280;251;
299

Toezicht
14;125;129;155;160;168;204;
223;250;251;252;272

Traditie
50;75;101;[107]

Trap(pen)
150;151;154;176;196;[288]

Tucht (zie ook discipline)
58;96;150;160;163;169;174;
177;181;186;189;231;234;235;
242;244;255;256;257;279;280;
[287]

Tussenstuk
12;13;16;25;47;66;70;114;270

Tweedracht
248

U

Uitsluiten / uitsluiting
201;214;219

Uitwijzing
170;175;228;231;255

Uitzuivering
200;256

V

Vader
26;60;64;92;94;114;127;128;
129;163;168;181;193;258;263;
298;300;303

Vakleerling(en)
22;58;70;77;78;93;154;159;
192;212;231;234;237;242;245;
247;250

Veranderde omstandigheden
57;159;242;303;[293]

Veranderingen
14;43;47;57;58;60;76;127;162;
167;193;214;252;261;280

Verbeteren
20;27;143;147;234;239;[109;
288]

Verdraagzaam(heid)
5;23;63;67;115;225

Verdragen
3;18;19;26;50;51;63;64;67;76;
189;225

Vermoeidheid
51;127;225;231;259;[109]

Vershil(len)
10;11;13;16;25;31;37;38;62;
66;70;74;126;137;252;260;
261;269;274;301;[296]

- Vertrouwelijk(heid)
 25;62;64;66;70;73;91;114;115;
 118;128;130;179;230;[292]
- Vertrouwen
 4;13;21;25;26;43;61;62;63;65;
 66;76;79;91;113;114;115;116;
 117;118;119;122;137;139;146;
 165;166;174;180;198;201;275;
 297;299;302;303;[104;105;
 106;107]
- Verwaarlozing
 28;125;137;157;195;196
- Verwijdering(verwijderen)
 44;58;150;151;158;185;199;
 201;222;246;249;255;256;263
- Vierde en vijfde klas
 28;30;145;146;147;148;149;
 150;158;166;177;201;219;227;
 240;256;266;[286]
- Volgzaamheid
 256;257
- Voorbeeld(en)
 18;20;29;33;37;38;39;49;63;
 65;70;72;78;79;121;126;129;
 133;134;145;172;176;196;225;
 265;274;303;[104]
- Voorkomen
 11;113;134;139;161;177;189;
 192;196;202;208;245;249;270;
 279;[295]
- (Voor)naam
 35;36;41;46;49;87;172;210;
 248;265;[110;111;292]
- Voornemen(s)
 4;19;27;28;29;30;31;38;39;40;
 71;118;120;137;149;214
- Vorming
 24;224;272;274;284;[123]
- Vrede
 3;13;16;20;21;22;23;24;25;26;
 27;30;62;66;97;118;119;120;
 246
- Vreugde
 9;21;56;66;73;92;95;118;120;
 126
- Vrezen (vrees)
 10;15;29;61;63;79;94;117;129;
 165;190;195;243;244;257;297
- Vriend
 46;63;95;99;100;114;127;128;
 129;190;298;300;303;[103;
 111;305]
- Vriendelijkheid
 74;115;130;132;144;[106;290;
 296]
- Vrijheid
 26;89;91;93;148;168;172;189;
 213;218;232;254;303
- Vrolijk(heid)
 65;66;118;262
- Vroomheid
 17;95;182;212
- Vuile praat (zie ook slechte praat)
 58;166;167
- Vuistregel
 248
- W**
- Waakzaam(heid)
 58;80;133;134;150;151;251;
 252
- Waarschuwen/waarschuwing
 35;38;133;191;196;197;200;
 219;227;248;
- Wanorde
 161;192;196
- Wanordelijkheid(heden)
 58;98;133;134;187;189;190;
 192;195;196;197;199;202;209;
 245
- Wantrouwen
 13;26;47;58;62;65;116;117;
 121;139;165;167;297
- Wapenschild
 239
- Wegsturen
 153;157;167;170;171;172;183;
 184;189;199;221;227;228;
 [287;288;289]
- Wegzending(en) (zie ook verwijde-
 ren, wegsturen)
 170;182;185;217;255;256;263;
 287
- Wellevend(heid) (zie ook beleefd-
 heid)
 64;144;145;211;250;[289]

Welzijn
14;15;68;72;198;207;210;215

Wrevel
192;228;243

Wrijvingen (zie botsingen en spanningen)
169;246

Z

Zachtheid
71;121;[106;123;290]

Zedelijkheid (zie ook moraliteit)
143;151;166

Zee (zie oceaan)
22;43;82;171;237;249

Zich/onderhouden
57;114;211;249;300

Zuiveren (zie ook verwijdering)
149;167;227

Zuiverheid
85;232;[291;294]

Inhoud van volume 2

Inleiding	3-5
V. Bespreking van het tweede grote gedeelte van het handschrift D, dat wil zeggen van de zogenaamde lange versie	7-112
VI. De keerzijde van de medaille of de medewerking van de jongens in het opvoedingssysteem	113-123
VII. De uiteenzetting voor de salesianen en de brief aan de jongens als pogingen om zware tekortkomingen tegen de toepassing van het Preventieve Systeem en de malaise in het Oratorio van Valdocco - zoals die in het eerste deel van de studie geschetst werden - weg te werken en te overwinnen	124-140
VIII. De lange of samengevoegde versie in het licht van vergaderingen en gebeurtenissen die vooral gedurende enkele maanden na de terugkeer van don Bosco uit Rome plaatsvonden	141-296
Tot algemene afsluiting	297-305
Bibliografie	306-316
Trefwoordenregister van het tweede volume	317-325